AHMET GÜZEL

HULEFÂ-I RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE

İDARÎ YAPI

(Dört Halife'nin Devlet Yönetimi)

NKM

Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı

İnceleme - Araştırma Dizisi: 67

Şubat 2011

Genel Yayın Yönetmeni: **İsmail ÇALIŞKAN**
Sanat Yönetmeni: **Ömer TEKİNER**

ISBN 978-605-4336-27-2

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Yayıncı Sertifika No: **16195**

Kapak Tasarım: **Harun YILDIZ**

Baskı Öncesi Hazırlık: **Mehmet ATEŞ**
meh_ates@hotmail.com, mehmetates42@gmail.com

Tashih: **Esra AKDERE**

Baskı&Cilt: **Sebat Ofset Matbaacılık**
Sertifika No: **16198**

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -

GÜZEL, Ahmet
Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı

ANAHTAR KAVRAMLAR
- key concepts -
1. Raşid Halifeler, 2. Devlet, 3. İdare, 4. İslâm Tarihi

NKM
www.nuvekultur.com
nuve@nuvekultur.com
romantikkitap@gmail.com

M. Muzaffer Cad. Rampalı Çarşı Alt Kat No: 35-36-41
Meram / KONYA
Tel: 0.332.352 23 03 Fax: 0.332.342 42 96

Alemdar Mah. Himaye-i Etfal Sok. Aydoğmuş Han Nu. 7/G
Cağaloğlu / İSTANBUL
Telefaks 0.212.511 37 86

Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı

(Dört Halife'nin Devlet Yönetimi)

Dr. Ahmet GÜZEL

NKM

Sevgili Oğlum Osman Nuri GÜZEL'e…

Dr. Ahmet GÜZEL

13.09.1968 yılında Konya Akören ilçesine bağlı Alan köyünde doğdu. Lise tahsilini 1987 yılında Konya İmam Hatip Lisesinde tamamladı. 1993 yılında Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesinden mezun olan Güzel, aynı yıl S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsünün İslâm Tarihi Bilim dalında akademik çalışmalarına başlayıp 2002 yılında doktor oldu.

Orta öğrenim yıllarında yazın hayatına başlayan ve değişik türlerde açılan edebî yarışmalarda dereceleri bulunan Güzel'in çeşitli gazete ve dergilerde makaleleri yayımlanmıştır.

Yayımlanmış Eserleri

* *Okyanus'ça* (Biyografi- Mevlâna'nın Hayatı), Konya Büyükşehir Belediyesi, Üniversite İkinciliği

* *Yunus Emre'de İnsan Sevgisi* (Makale) İlesam (İlim Edebiyat Eser Sahipleri Meslek Birliği), Üniversite Birinciliği, 1992

* *Yunus Emre* (Deneme) Kültür Bakanlığı, Üniversite Mansiyon, 1993

* *Böyle Yunus Bencileyin* (Kitap Eleştirisi) Kültür Bakanlığı, Üniversite Mansiyon, 1993

* *Osmanlı Devleti'nin Çöküş Nedenleri* (Makale), Üniversite Mansiyon, 1993

* *Çağlar O'na Hasret -Hz. Muhammed'in Hayatı-* (Kitap) Türkiye Diyanet Vakfı Sîret Yarışma Üçüncüsü, 1993

* *Kardelenler ve Güller* (Tarihî Roman) Esra Film Şti. Roman Birincisi, 1994

* *Tomurcuk Osman* (Hikâye), Esra Film Şti. Hikâye, Mansiyon, 1994

* *"Dört Halife Dönemi'nde Halkla İlişkiler"* (Makale) İstem Dergisi, 2006

*"*Mevlana'nın Çağına ve Çağımıza Tesirleri,"* (Makale) İstem Dergisi, 2007, (Mevlana özel sayısı)

* *Aşkın Simurgu –Bir Mevlâna İncelemesi-,* Rumi yay. , Konya, 2007 ve 2010 II.bsk.

* *2000'li yıllarda Hz. Musa – Hz. İsa ve Hz. Muhammed,* NKM yay. , Konya, 2008

* *Yaşamına Kankayız, (Hikâyeler)* NKM yayınları, Konya, 2008

* *"Mevlânâ Ailesinin Belh'ten göç ve Konya'yı Tercih Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme,"* (Makale) Ihlamur Dergisi, Konya, 2010, (Mevlânâ özel sayısı)

* *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı,* NKM, Konya, 2011.

Yayıma Hazır Eserleri

* *Abbasî Halifesi Mehdî ve Siyasî Yönü*

* *Hilâfet Probleminde Hz. Ali'nin Konumu*

* *Hz. Ali'nin Hz. Ebubekir'e Bîati*

* *Battal Gazi ve Şahsiyeti*

* *Mezarıma Gömülesi Mektuplar* (Hikâye)

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFİİED.	: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi
a.s.	: Aleyhisselâm
a.y.	: Aynı yer
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
bl.	: Bölüm
bt.	: Bint
bsk.	: Baskı
C.	: Cilt
cc.	: Celle Celâlühû
Ç.	: Çoğulu
çev.	: Çeviren
DGBİT.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
edt.	: Editör
EI.	: The Encyclopedia Of Islam
H/h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)

İF.	: İlâhiyat Fakültesi
İTKM.	: İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İÜEF.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
M/m.	: Milâdî
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milâttan Önce
M.S.	: Milâttan Sonra
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: Neşreden
r.a.	: Radıyallahü anh
red.	: Redaktör
s.	: Sahife
sad.	: Sadeleştiren
sav.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
SBA.	: Sosyal Bilimler Ansiklopedisi
SÜİFD.	: Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
thk.	: Tahkîk
trc.	: Terceme
tsh.	: Tashîh
t.y.	: Tarih yok
v.	: Vefatı
vd.	: Ve diğeri
vol.	: (Bölüm) Volume
vs.	: Vesâire
yay.	: Yayınları
y. y.	: Yer yok

ÖN SÖZ

İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem (a.s.)'den günümüze kadar, Hak-Batıl mücadelesi süregelmiştir. Bu mücadelenin en belirgin özelliği, yükseliş grafiklerinin birbirleriyle ters orantılı olmasıdır.

İnsanlık "esfele sâfilîn" durumuna düştüğü zamanlarda "batıl" yükselmiş ve bunun akabinde Allah-ü Teâlâ peygamberler göndermiş, peygamberler insana itibarını iade etmiş ve sonuçta "hak" yükselmiştir.

Hatemü'l-Enbiya Hz. Muhammed (s.a.v)'le Nübüvvet kapısı kapanmış fakat Hz. Peygamber; insanları her iki cihanda da mutlu edecek düsturları ortaya koymuştur. Hiç şüphesiz bu düsturlar belirli bir zaman dilimiyle sınırlı kalmamış, elâstikî yapısı dolayısıyla evrensel bir özellik arz etmiştir.

Peygambersiz hayata intibakı sağlayan Dört Halife, kendilerine Rasûlüllah'ın düsturlarını rehber edinmişler ve bidayetten hâle benzerine rastlayamadığımız "Saadet Devri"ni oluşturmuşlardır.

Saadet Devri'nin mimarları olan Râşid Halifelerin İdarî Yapıları'nın tespiti, geleceğe ışık tutması açısından önemlidir. İşte bu amaçla Dört Halife Dönemi'nde İdarî Yapı konusunu incelemeye çalışacağız.

Çalışmamız süresince elde edebildiğimiz kaynaklardan "Dört Halife Dönemi'nde İdarî Yapı" konusunu müstakil olarak ele alan, doyurucu malûmat veren bir kaynağa rastlayamadık.

Muhammed Hamidullah'ın "İslâm'da Devlet İdaresi" adlı eseri daha çok, yabancı devletlerle ilişkileri konu almıştır. Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin "İslâm'da Hükümet" adlı eserinde Dört Halife'nin İdarî Yapısı'na yeterince değinilmemiş, muhteva günümüzde uygulanabilecek İslâmî Hükümet modeli üzerinde yoğunlaşmıştır. Abdülhâlık Bakır'ın "Hz. Ali Dönemi" ve Şiblî Numanî'nin "Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi" adlı eserleri Hz. Ali ve Hz. Ömer'in idarî uygulamalarını teferruatlı biçimde yansıtmaktadır. Fakat Râşid Halifelerin her birinin içinde bulunduğu şartlar farklı olduğundan, uygulamalarında da bir takım farklılıklar olacaktır. Bu durum da diğer halifelerin idarî yapılarını ortaya koymaya ihtiyaç hissettirecektir. Saîd Havva'nın "İslâm'da Yönetim ve Yönetici" adlı eserinde ana tema idarecide bulunması gereken özellikler olduğundan konumuzla doğrudan alâkalı görülmemektedir. M. Beşir Eryarsoy'un "İslâm Devlet Yapısı" adlı eseri de daha çok günümüz için bir model arayışını konu almakla beraber, Dört Halife Dönemi'nde İdarî Yapı, muhtasar bir şekilde ele alınmıştır.

"Dört Halife Dönemi'nde İdarî Yapı" konusunu müstakil olarak araştırmaya çalıştığımız bu incelememizde objektif olmaya gayret ettik. Çalışmamızın konuyla ilgili daha orijinal yeni çalışmalara basamak teşkil edeceği kanaatindeyiz.

Çalışmalarımda gerek fikir, gerek kaynak olarak yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL, Prof. Dr. M. Ali KAPAR ve Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU Beylere teşekkür etmeyi zevkli bir borç telâkki ediyorum.

Dr. Ahmet GÜZEL
Konya – 2011

AÇIKLAMALAR

- ✓ Araştırmamızda istifade ettiğimiz sûrelerin önce isimleri, sonra sûre numarası ve sonra da âyet numarası verilmiştir.
- ✓ Hadislerden istifade ederken Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i için cilt ve sahife numarası verilmiş, Müslîm ve Muvatta için Kitap ve Hadis numarası, diğer Hadis kaynakları için Kitap ve Bab numaraları verilmiştir.
- ✓ Dipnotlarda özellikle eser sahiplerinin isimlerinden "el-takısı" (harfu't-tarif) atılmıştır.
- ✓ Dipnotta verdiğimiz eserlerden ismi uzun olanlar kısaltılmış, bu isim hakkında bibliyografya bölümünde yeterli bilgi verilmiştir.
- ✓ Dipnotlarda aynı yazarın, aynı eseri peş peşe kaynak olarak verilse de, (age.) gibi kısaltmalara başvurulmamış, yazar ismi verilmiştir.
- ✓ Şahıs isimlerinden sonra parantez içinde verdiğimiz rakamlar, o şahsın hicrî ve milâdî vefat tarihini göstermektedir.
- ✓ Dipnotlardaki numara sıralaması bölüm bölüm numaralandırılarak oluşturulmuştur.
- ✓ İlk eserin ilk kullanıldığı dipnotta, eser hakkında tam bilgi verilmiş, diğer yerlerde müellif adı zikredilmiştir. Eğer bir müellifin birden fazla eserinden yararlanılmışsa, müellifle birlikte eserinin ismi de verilmiştir.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM
HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ'NDE İDARÎ MÜESSESELER

İKİNCİ BÖLÜM
HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ'NDE İDARÎ MEKANİZMANIN İŞLERLİĞİ

GİRİŞ
YÖNETİM HAKKINDA GENEL MALÛMAT

Yönetimin Gerekliliği

İnsan, işlerinin zorunlu olanlarını yapmayı ve bunlarda en üst düzeye çıkmayı, ancak bir yerde topluluklar halinde bulunmakla başarabilen bir varlıktır.[1] İçinde yaşadığı bu topluluğun yapısı, insanı amacına ulaştırması açısından belli başlı unsurlara ihtiyaç gösterir.

Bir devlet için yönetici, millet, teşkilâtlanma (organizasyon), toprak ve kanun gerekir.[2] Devletin teşkilâtlanmış gücünün amacı, güç kullanılmasını önlemek ve kanunun üstünlüğünün tesisini sağlamaktır. Devletin teşkilâtlı bir kuvvete sahip olmasının sebebi, vatandaşlarının çoğunun, kanunun üstünlüğü ve anlaşmazlıkların anayasaya uygun olarak barışçı yollardan halli konusunda ısrarlı olmasıdır.[3]

Hüküm ve hükümet, hayatta insanların kendisine muhtaç olduğu en gerekli şeydir. İslâm, insan hayatının programlarını çizen, fertlerin tasarruf şekillerini açıklayan, alışveriş, evlenme, boşanma, harp, sulh... gibi konularda insana çıkmaması gereken hudutları çizen bir dindir.[4]

---

[1] Fârabî, ***es-Siyâsetü'l-Medenîyye (Mebâdiu'l-Mevcûdât)***, çev.: M. Aydın – A. Şener – M. R. Ayas, İstanbul, 1980, s.36

[2] Algül, Hüseyin, "***Asr-ı Saadet'te İdarî Hayat***," BYASİ., İstanbul, 1994, II, 157

[3] Lindsay, A. D., ***Demokrasinin Esasları***, çev.: Kemal Diriöz, Ankara, 1973, s.62

[4] Hatîb, Abdülkerîm, ***el-Hilâfe ve'l-İmâme***, Beyrut, 1975, s.214–215, 327

Hükümlerin infazı, namazların kılınması ve kıldırılması, zekâtların toplanması, kadıların tayini, sınırların düşmana karşı korunması, hevâ ve heveslerin önüne geçilip insanlar arasında meydana gelecek anlaşmazlıkların giderilmesi için, mutlaka bir yöneticiye ihtiyaç vardır.[5] Zira İslâm, insan üzerinde, ferdî ve içtimaî hayat sürmesi yönünden ısrarla durur. Kur'ân'a göre peygamberlerin vazifesi, kral veya başka kötü idarecilerin tutumu neticesi örf ve ahlâkı bozulmuş bir kavmi ıslah etmektir.[6] Nitekim Firavun'un zulümleri neticesinde, Allah-ü Teâlâ'nın Firavun'a, Hâman'a ve askerlerine kendi düşünce ve plânlarının kendilerini kurtaramayacağını, ancak kendi iradesinin hâkim olduğunu belirterek meydan okuduğu[7] *"Biz ise istiyorduk ki, güçsüz sayılanlara iyilikte bulunalım, onları önderler kılalım ve onları vârisler yapalım"*[8] âyeti bu hususa işaret etmektedir.

İslâm Tarihi'nde, Hz. Peygamberin ortaya koyduğu idarenin örnekleri çoktur. Hz. Peygamber vefat ettiği zaman, henüz defnedilmeden Hz. Ebûbekr'in halife seçilmesi;[9] bu hususta en bariz bir uygulama olarak karşımıza çıkar. Aynı şekilde Hulefâ-i Râşidîn'in hepsi, Hz. Peygamberin yolundan gitmeye itina göstermişlerdir.

İnsanın dünya-ahiret dengesini kurmasını arzulayan ve iki cihan saadetine erişmesini hedefleyen Râşîd Halifeler, bu arzu ve hedeflerine Hz. Peygamberin takip ettiği yolu, uyguladığı metodu benimsemekle ulaşmışlardır.

---

5 Said Havva, ***İslâm'da Yönetim ve Yönetici***, çev.: Ahmed Eminoğlu, İstanbul, 1990, s.18

6 Hamidullah, Muhammed, ***İslâm Peygamberi***, çev.: Salih Tuğ, İstanbul, 1990, II, 874

7 Kutub, Seyyîd, ***Fîzılâli'l-Kur'ân***, çev.: B. Karlıağa – M. E. Saraç – İ. H. Şengüler, İstanbul, t.y., XI, 225

8 Kasas, 28: 5

9 İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik, ***es-Sîratü'n-Nebevîyye***, Mısır, 1936, IV, 311; İbn Sa'd, Muhammed, ***et-Tabakatü'l-Kübrâ***, Beyrut, 1975, II, 268–269

Konumuz "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi'nde İdarî Yapı" olduğu için, diğer sistemler ve bunların işleyiş tarzlarından teferruatlı bir şekilde bahsetmeyeceğiz; konumuza ışık tutacak bazı unsurlara ve kavramlara kısaca temas etmekle yetineceğiz.

Yönetimin Temel Unsurları ve Bazı Kavramlar

Siyasî ve hukukî bir güç olan devlet; topluma ve toplumsal kurumlara, bunların işleyişine, değerlendirilmesine, denetim ve gözetimine yönelik örgütlü bir güçtür. Devlet; belirli bir ülkesi olup, bir hükümet yönetimi altında örgütlenmiş bulunan ve yurt dışı hiç bir denetlemeye bağlı olmayan, benzerleri tarafından tanınmış, siyasal ve bağımsız topluluk olarak tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre; ülke adı verilen bir toprak parçası, millet olarak ifade edilen bir insan topluluğu, yasama, yürütme ve yargı organları şeklinde teşkilâtlanmış bir örgüt, içte egemen olma, dışta bağımsız olma anlamına gelen örgütlenmiş bir otorite, devleti oluşturan unsurlar[10] olarak karşımıza çıkar.

En geniş anlamıyla "yönetim" ise; ortak amaçları gerçekleştirmek üzere işbirliği eden grupların faaliyetleridir.[11] Devlet ve Yönetim tanımlarından hareketle Devlet Yönetimi'ni; "tasarruf hak ve yetkilerinde devlet başkanlarının ve memurların temsil ettiği bir kişiliğin[12] bir başka deyişle, manevî şahsiyeti olan, hâkimiyet sahibi belirli bir nizamı (anayasası) bulunan, sınırlı bir ülkeye sahip fertlerden kurulu bir topluluğun,[13] en üstün hayır, en yüksek kemal ve en büyük saadete ulaşmak[14] amacıyla ger-

---

10 Yüksel, Mehmet, *Sosyoloji –II–*, red.: Altan Eserpek, Ankara, t.y., s. 52

11 Simon, H. A. – Smithburg, D. W. – Thompson, V. A., ***Public Administration (Kamu Yönetimi)***, çev.: Cemal Mıhçıoğlu, Ankara, 1966, s.1

12 Karaman, Hayreddin, ***Mukayeseli İslâm Hukuku***, İstanbul, 1974, s.208

13 Zeydan, Abdülkerîm, ***İslâm Hukûku'nda Fert ve Devlet***, Stuttgard, 1977, s.12

14 Bayraklı, Bayraktar, ***Fârabî'de Devlet Felsefesi***, İstanbul, 1983, s.25

çekleştirdiği faaliyetlerdir," şeklinde tanımlamamız mümkündür. Ancak gerçekleştirilen bu faaliyetlerin değişik biçimlerde tezahür ettiğini göz önünde bulundurmamız gerekir.

Bir yerde hâkimiyetin teşkilâtlanması anlamına gelen devlet,[15] hâkimiyetin kaynağı bakımından monarşik ve cumhurî olmak üzere iki büyük kategoriye ayrılmakta ve her kategoride bir takım alt şekiller bulunmaktadır.[16] Monarşik devlet, hâkimiyetin tek kişide toplandığı, hâkimiyetin kaynağında bir tek iradenin bulunduğu devlet şeklidir. Yani monarşide yetkiler bir kişinin elinde toplanır. Bu kişi, seçimle iş başına gelmez.

Cumhurî devlet şekli ise, halkın hâkimiyeti doğrudan doğruya veya seçtiği temsilciler aracılığı ile kullandığı devlet şeklidir.[17] Cumhuriyet idaresini şahsî idareden ayıran başlıca sıfat, halkın memleket idaresine dair meseleler üzerinde sahip olduğu nüfuzdur. Halkın hükümeti murakabe konusunda hâiz olduğu hukuk ne kadar büyükse, idaredeki cumhuriyet ruhu da o derece kuvvetli olur.[18]

Monarşik ve cumhurî devlet arasında, diğer adıyla anayasal (meşrutî) diyebileceğimiz, halkın yönetime katıldığı fakat bu katılımın kısıtlı olduğu bir devlet şekli daha mevcuttur.[19] Bu devlet şekillerinden hangisi olursa olsun, devlet çarkını döndürebilmek için hükümete ihtiyaç duyulmaktadır. Toplumu yönetenlerin meydana getirdikleri örgüte "hükümet" denir. Geniş anlamda hükümet, idare edenlerin iktidar örgütlenmesini teşkil eden organlarının tamamını, dar anlamda ise, bu organlardan

---

15 Kubalı, H. Nail, ***Esas Teşkilât Hukuku Dersleri***, İstanbul, 1955, s.187

16 Akyüz, Vecdi, ***Hilâfetin Saltanat'a Dönüşmesi***, İstanbul, 1991, s.90

17 Meydan Larousse, İstanbul, 1985, III, 95

18 Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, ***İslâm'da Hükümet***, çev.: Ali Genceli, Ankara, t. y., s. 611; bu konuda örnekler için bkz.: Şiblî Nûmânî, ***Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi (el-Fâruk)***, çev.: T. Yaşar Alp, İstanbul, 1975, II, 32–33

19 Versan, Vakur, ***Kamu Yönetimi (Siyasî ve İdarî Teşkilât)***, İstanbul, 1978, s.22

birisi olan yürütme organını ifade eder. Hükümette olmak; kamu görevlerinin iyi ve yeterli şekilde yapılması için emir vermek, kararlar almak, yasaklar koymak ve gerektiğinde bunları zor kullanarak yerine getirmek demektir.[20]

Hükümet sistemlerini geniş bir bölümle otokratik ve demokratik olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.[21] Hükümetin bütün idaresinin bir kişinin şahsî idaresine isnat edildiği hükümet şekline otokrasi denir. Bu hükümet şeklinde kararlar ve eylemler kişisel irade ve istekler şeklinde ortaya çıkar ve kanuna dayanmazlar.[22] Otokrasinin başlıca özellikleri şunlardır:

Devlet işleri, bütün kabiliyetli kişilerin istidatlarını kullanarak değil, birkaç icracı kişinin zekâ ve tedbiri ile kararlaştırılır. Birkaç memurdan başka, hiç kimsenin devletin işleri ile alâkası olmadığından, halkın çoğu idare etme istidatlarını tedrici olarak kaybeder. Muhtelif grup ve cemaatlerin özel hak ve menfaatleri korunmaz. Amme hizmeti ruhu halkın arasında gittikçe kaybolur ve şahsî çıkarlar hayatın yegâne saikleri haline gelir.[23]

Demokrasi, halkın kendi kendini yönetmesi, bir yönetim düzeninde halk idaresinin ağır basması veya yönetimin halk tarafından denetlenmesidir.[24] Demokratik ülkede, halktan her biri özgürdür ve istediğini yapmakta serbesttir. Halk arasında bir eşitlik olup, yasalara göre, bir insan hiçbir konuda ötekinden daha üstün değildir. Hiç bir kimsenin halk üzerinde bir otorite kurmaya hakkı yoktur.[25] Ancak demokrasinin bu ve buna ben-

---

20 Yüksel, Mehmet, s. 53

21 Versan, s.35

22 Şiblî Nûmânî, II, 26

23 Şiblî Nûmânî, II, 27

24 Meydan Larousse, III, 514; ayrıca bkz.: Abdülhâdî, Cemal Muhammed – Vefa, Muhammed, ***İstihlâf-ü Ebî Bekr Sıddîk***, Kahire, 1989, s.207

25 Fârabî, s.64

zer müspet tanım ve özelliklerine karşı, tezat görüşler de ileri sürülmüştür.

Demokrasi, halkın halka hükmetmesi şeklinde tarif edilir. Fakat gerçekte, hükümet azınlığın elindedir; bundan dolayı hâkim heyetin halk tarafından tayiniyle meydana gelen hükümete "demokratik hükümet" denir, tarifi gerçeğe daha uygundur.[26]

"Halkın sesi, Hakk'ın sesidir" sözüyle anlatılmaya çalışılan demokrasi, bütün açıklamalara rağmen tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş değildir.[27] Gerçek anlamda "Halkın sesi, Hakk'ın sesi" gibi terimler birer efsanedir. Geniş halk kitlesi ancak hükümetin veya diğer teşkilâtlanmış grupların yapmayı tasarladıkları şeylere rıza gösterebilirler.[28] Siyasî yönetimin elinde daima yaptırma gücü vardır, her toplumda da kuvveti ellerine geçirerek, kendi şahsî çıkarları için kullanmak isteyenler mevcuttur.[29]

Eflâtun, konuya özgürlük açısından bakar: "Aşırı özgürlüğün tepkisi, insanda da, toplumda da aşırı kölelikten başka bir şey değildir. Özgürlüğe susamış devletin başındakiler, içki sunmasını bilmeyen sakilere döndüler mi, demokrasi alabildiğince özgürlük için sarhoş olur. Halkı yönetenler her yola girmesini beceremez, her istenen özgürlüğü veremez olunca, halk onları suçlandırır, "oligark" diye cezalandırır."[30]

"Teokrasilerde kutsallık atfedilen kişilerden, monarşilerde kral ve soyundan kurtulmak isteyen kişilerin idare şekli olarak demokrasiye umut bağladıkları"[31] tezi, temel problemin "ada-

---

[26] Rûhânî, Ayetullah, ***İslâm Anayasa Hukuku***, çev.: Abbâs Ef'âlî, İstanbul, 1979, s.81

[27] Eryarsoy, M. Beşir, ***İslâmDevlet Yapısı***, İstanbul, 1988, s.83

[28] Lindsay, s.29

[29] Lindsay, s.40

[30] Eflâtun, ***Devlet***, çev.: Sabahattin Eyüboğlu – M. Ali Cimcoz, İstanbul, 1971, s.247–248

[31] Mercan, Ahmet, ***Devlet Bilinci***, İstanbul, 1993, s.20

let, eşitlik" gibi her toplumun erdem kabul ettiği değerlere kavuşma, "imtiyaz" sultasından kurtulma arayışıyla birlikte değerlendirilmelidir.

Teokraside devletin kendisi, yöneticisi ya da yöneticileri kutsal sayılmaktadır. Bu yönetim şeklinin temel niteliği bağımsız bir ruhban sınıfının varlığı ve yönetimdeki egemenliğidir.[32] Her ne kadar teokrasi yalnızca "Tanrı egemenliği" demekse de, bunun Batı Siyasî Düşüncesi'ndeki ifadesi, onun adına belirli kimselerin egemen olmasıdır.[33] İslâm'ın siyasî yapısı hiçbir teokratik özellik taşımadığı gibi, siyasî tarihinin hiç bir basamağında da teokrasi gerçekleşmemiştir.[34] Aynı şekilde halk arasında sınıf farkı meydana getiren, seçkin bir azınlığın idaresi anlamına gelen aristokrasi de İslâm'ın özüne ters düşmektedir. Zira İslâm'da kanun önünde eşitlik prensibi esastır; kişinin ırkı, zümresi, sosyal konumu gibi imtiyazlar kaldırılmıştır. Bizzat devlet başkanlarının bu prensiplere uygun hareket ettiklerine yönelik örnekler ileriki sayfalarımızda aktarılacaktır.

Kaba çizgileriyle belli başlı devlet ve hükümet şekillerini ortaya koyduktan sonra, gerek Hz. Peygamberin, gerek Hulefâ-i Râşidîn'in tatbikatına, devirlerinde uygulanan devlet ve hükümet şekillerine geçebiliriz.

Cahiliye Çağında Devlet Yönetimi

Kusayy'ın ortaya çıkışından evvelki Mekke'nin siyasî yapı ve teşkilâtı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir.[35] Fakat Arabistan'da mevcut üç büyük krallık olan Lahmî, Himyerî ve Gas-

---

[32] Aydın, Mustafa, ***İlk Dönem İslâm Toplumu'nun Şekillenişi***, İstanbul, 1991, s.226

[33] Eryarsoy, s.81

[34] Aydın, Mustafa, s.227

[35] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 845

sanîler çok eski bir maziye sahip olmakla birlikte, hepsinin otokratik olduğunu söyleyebiliriz. Kabile reisleri, demokratik esaslara göre seçilmekle birlikte, bunların hükmetme salâhiyetleri yoktu; bir ordunun veya bir hâkimin durumundan farklı değildi.[36] Bunun sebebi, o devirde Arabistan'ı çevreleyen devletlerin idarelerinin otokratik olması[37] ve Arap devletlerinden hiç birisinin müstakil olmayıp, İran Bizans ve Habeş hâkimiyetleri altında bulunması[38] olabilir.

Kusayy'dan itibaren, İslâm'ın zuhuruna kadar geçen Cahiliye dönemindeki devlet yapısı hakkında iki değişik görüş ileri sürülmektedir. Bir grup âlimler, cahiliye döneminde bir devletten söz edilemez;[39] Hz. Peygamberin doğup büyüdüğü Mekke, oligarşik –pederşahî– bir teşkilâta sahipti ki, bunu bir devlet olarak kabul etmek mümkün değildir. Sadece Mekke bölgesinde değil, Hz. Peygamberin dünyaya geldiği devirde Arabistan yarımadasında esas manasıyla bir devlet yoktu,[40] görüşünü benimserler. Habeşistan'a hicret eden Ca'fer b. Ebî Tâlib'in, Habeş Necaşîsi'ne hitaben söylediği: "Ey hükümdar! Biz bilgisizlik ve düzensizlik içinde yaşıyorduk..."[41] sözü, bu görüşleri desteklemektedir.

Konuyla ilgili bir görüşe göre; Mekke şehri, özel durumu dolayısıyla, Kusayy'ın koyduğu bazı kaideler ve haciplik, sikâye, rifâde, nedve gibi Kâ'be ile ilgili, Kâ'be'yi ziyaret eden kişilerle ilgili ödevler ile bir "şehir cumhuriyeti" durumunu almıştır.[42]

---

[36] Şiblî Nûmânî, II, 27

[37] Mevlânâ Şiblî, ***Asr-ı Saadet***, çev.: Ö. Rıza Doğrul, İstanbul, 1977, II, 333

[38] Şirvanî, Harun Han, ***İslâm'da Siyâsî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar***, çev.: Kemal Kuşçu, İstanbul, 1965, s.13

[39] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 873;Yeniçeri, Celâl, ***"Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi,"*** BYASİ., İstanbul, 1994, III, 245

[40] Hatîb, Abdülkerîm, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm***, Beyrut, 1975, s.48

[41] İbn Hişam, I, 359

[42] Çağatay, Neşet, ***İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı***, Ankara, 1982, s.102

Bir diğer görüş, Mekke Site Devleti'nin, muntazam kanunlarla idare edilen bir hükümetten yoksun olmasına rağmen, her kabilenin kendi şeyhine, etrafına hürmet ve itaatine dayanan örf ve âdetlerin hâkim olduğu bir "halk cumhuriyeti" olduğu şeklindedir.[43]

Devletin; belirli bir ülkesi olan, bir hükümet yönetimi altında örgütlenmiş bulunan ve yurt dışı hiçbir denetlemeye bağlı olmayan, benzerleri tarafından tanınmış siyasal ve bağımsız topluluk,[44] şeklindeki tanımını göz önüne alarak birinci görüşe bakarsak; cahiliye döneminde bir devletten söz edemeyiz. Ancak devleti; bir yerde hâkimiyetin teşkilâtlanmasıdır,[45] şeklinde ele alır, bir teşkilâtla sosyal kontrolü sağlayan bir güç[46] olarak düşünür, Mekke'nin özel konumunu da hesaba katarsak, cahiliye döneminde Mekke'de bir "site devleti"nden söz edebiliriz.

İslâm öncesi, Arapların bugünkü bilinen şekilde bir hükümetleri yoktu. Aralarındaki anlaşmazlıkları çözecek bir adalet teşkilâtı, düzen ve emniyeti sağlayan emniyet teşkilâtı ve dış tehlikeleri uzaklaştıracak orduları da mevcut değildi. Yürütme yetkisini elinde bulundurup, suç işleyeni yakalayıp hak ettiği cezayı verecek bir hükümet bulunmadığı için, vergi vermekle de mükellef değillerdi[47] Fakat Mekke, Kâ'be'nin kutsallığından yararlanarak kendini bazı dinî ve siyasî sistemlerle ihata etme imkânı bulmuştur. Bu sistemler onu bir nevi "merkezî hükümet" şekline getirmişti.[48]

---

43 Kapar, M. Ali, ***Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti***, Konya, 1987, s.53

44 Yüksel, Mehmet, s.52

45 Kubalı, s.187

46 Yüksel, Mehmet, s.52

47 Hasan İbrahim Hasan, ***Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi***, çev.: İ. Yiğit – S. Gümüş, İstanbul, 1985, I, 73,

48 Subhi Salih, ***İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri***, çev.: İbrahim Sarmış, İstanbul, 1981, s.43

Görüldüğü gibi Mekke Şehir Devleti'nin kendine özgü bir idare tarzı vardır. Bu küçük şehir devletini belli bir kral veya devlet reisinden ziyade, bazı müstakil bakanlıklar[49] –on kişilik bir eşraf meclisi– idare ediyordu. Ne var ki bu on kişilik bakanlar kurulunun bir başbakanı yoktu. Bu bakanlar devamlı olarak aynı kabileden seçilirdi. Yani bazı bakanlıklar, bazı kabilelerin tekelindeydi.[50] Hükümet şekli, kabile idaresine dayanan ve oligarşik hükümetle yönetilen bir yapıdaydı.[51] "On kişilik bir Şûra" yani, oligarşik bir hükümette ademimerkeziyet istikametinde gittikçe artan bir temayül görülür.[52]

Mekke Site Devleti'nin hükümet binası veya millet meclisi binası "Dâru'n-nedve" idi.[53] Dâru'n-nedve, 440 yılında Kusayy tarafından yaptırılmıştır.[54] Her bir soy "nâdi" denen, kendilerine mahsûs bir toplantı yerine sahipti.[55] Ekonomik icraatı itibariyle kısmen "Devlet Plânlama Teşkilâtı" ve "Ticaret Odası" vazifesi gören bu müessese, Mekke Şehir Devleti'nin ticarî aristokrasisinin meşveret meclisi idi. Kureyş ticarî dehaları burada toplanır, durum değerlendirmesi yaparlardı.[56]

Muhammed Hamidullah, Cahiliye döneminde Mekke'de iki tip meclisten bahseder. Kırk yaşını aşmış kimselerin ve ayrıca yaşı küçük olup zekâlarıyla temayüz etmiş kimselerin iştirak

---

49 Sırma, İhsan Süreyya, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Başkanlığı,***" BYASİ., İstanbul, 1994, I, 115

50 Hamidullah, Muhammed, ***İslâm Anayasa Hukuku,*** edt.: Vecdi Akyüz, İstanbul, 1995, s.79

51 Sırma, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Başkanlığı,***" BYASİ., I, 115

52 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 853; Dûrî, Abdülaziz, ***en-Nüzûmü'l-İslâmiyye***, Bağdat, 1950, s.7

53 Belâzürî, Ahmed b. Yahya, ***Fütûhu'l-Büldân,*** çev.: Mustafa Fayda Ankara, 1984, s.75 ; Dûrî, Abdülaziz, ***en-Nüzûm,*** s.10; Önkal, Ahmed, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu,*** Konya, 1983, s.79; Kapar, s.53–54

54 Çağatay, s.90

55 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi,*** II, 852

56 Kallek, Cengiz, "***Asr-ı Saadet'te Devlet - Piyasa İlişkisi,***" BYASİ., İstanbul, 1994, III, 413

ettiği bu meclisin, Kâ'be'nin karşısında hususî bir toplantı salonu vardı. Adeta bir "parlamento" mahiyetindeydi. Nedve'nin derece itibariyle üstünde "meşûra" isimli bir meclis daha vardı ki bu meclis, ihtiyar kimselerden teşekkül ederdi ve "senato" mahiyeti arz ederdi.[57]

Cahiliye Dönemi'nde Arabistan yarımadasında bulunan devletlerin müstakil olmadıklarını, komşu devletlerin hâkimiyetleri altında olduklarını ifade etmiştik. Bu devirde Arabistan yarımadasına komşu olan, tabiri caizse devrinin süper gücü Bizans ve Sasanî devletlerine de kısaca değinmek istiyoruz.

Birçok iptidaî kavimlerde olduğu gibi İranlılar da birbirlerinden katiyen farklı ve ilk üçü en aşağı tabaka olan dördüncüsünden tamamen ayrılmış durumda, dört sınıfa (kasta) ayrılmıştı.[58] Sınıf esasına dayanan sosyal yapı; dahhakîn denilen eşraf tabakası, merzubân denilen bölge valileri, asabize denilen savaş erkânı, mevâbize denilen din adamları ve bu ana sınıflardan doğan diğer tabakalardan oluşurdu.[59] İslâm'ın doğuşu sırasında İran devleti görünüşte çok zengin, otoritesi yerinde, temelleri sağlam, medeniyet ve kalkınma imkânlarıyla dolu görünüyordu. Hâlbuki işin aslına bakıldığında, devlet kokuşmuş ve fesadın elinde can çekişir bir haldeydi. Yönetim, kralların kutsal ilâhî hak teorisine dayanan ferdî despotizmdi.[60] İran hiçbir zaman cumhuriyet idaresine nail olmamıştı.[61]

Bizans'ta da halk kendiliğinden birçok tâli sınıflara ayrılmıştır. Bunlar:

✓ Orduya alınmayan, ticaretle de uğraşmayan toprak sahiplerinden oluşan "kürül" denilen sınıf.

---

57 Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukuku***, s.88

58 Şirvani, s.8

59 Subhi Salih, s.32–33

60 Subhi Salih, s.31–32

61 Mevlânâ Şiblî, ***Asr-ı Saadet***, II, 333

✓ İran'daki benzerleri gibi toprak sahibi olmayan, nüfus vergisi veren, babadan oğula intikal eden, muhtelif loncalara bağlı, haraçgüzar (vergi veren) halk.

✓ Asker Sınıf.

Bu sınıfların hepsi bütün İmparatorluğun başına belâ olan müthiş vergi siyasetinin kurbanıydılar.[62]

Rum devleti, tek kişinin mutlak otoritesine dayanan despotik ve otokratik bir yönetimi benimsemişti. Bütün yetkiler, halk nazarında ilâhî bir sıfat taşıyan imparatorun eline verilmiştir.[63] Görüldüğü gibi cahiliye devrinde, Arabistan'ı çevreleyen devletlerin idaresi otokratiktir.[64]

Rasûlüllah Dönemi'nde Devlet Yönetimi

Arapları yönetmek yüksek bir yöneticilik vasfı ister. Onları zora koşmak, ruhlarını esir etmekle aynıdır. Bu da bir toplumun ziyanı demektir. Buna rağmen tamamen salıvermek gibi sınırsız bir hürriyete alıştırmak da, sınırsız problemlere yol açar. O halde onlara zarar vermeden sıkmayı ve azgınlaşmalarına meydan vermeden salıvermeyi iyi bilen bir akla ihtiyaç vardır.[65] Zira siyaset sanatı menşeinde diğer sanatların aramadığı kemâlâtı ister. Bu sanatın sahibi diğer sanatları kendine hizmet ettirir.[66]

Siyaset; sadece dünyevî saadeti değil, uhrevî saadeti de içerir.[67] Meseleyi bu yönüyle ele alırsak beşeriyeti ıslah ile dünya ve ahirette selâmete ulaştıracak yolu gösteren siyasetin birinci ve en üst mertebesinin, peygamberlerin siyasetinin olduğu sonucuna ulaşırız. Çünkü böyle bir siyaset avam ve havas bütün insanların

---

[62] Şirvani, s.10

[63] Subhi Salih, s.27

[64] Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saadet*, II, 333

[65] Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1989, II, 187

[66] Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed, *İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn*, çev.: Ahmet Serdaroğlu, İstanbul, 1974, I, 40

[67] Hatîb, Abdülkerîm, *el-Hilâfe ve'l-İmâme*, Beyrut, 1975, s.240

zâhir ve bâtınlarına hükmeder.[68] Hz. Muhammed (sav.)'in siyaseti de, mezkûr siyaset örneğine en güzel numunedir.

Bedevi bir topluluğu, medeniyetin şahikasına çıkaran Hz. Muhammed (s.a.v)'in idareciliği, Hulefâ-i Raşidîn'e rehberlik etmiş, sonuçta insanlık tarihi boyunca benzerine rastlanmayan nev-i şahsına münhasır "Asr-ı Saadet Devri" oluşturulmuştur.

Hz. Muhammed (s.a.v)'in kurduğu devlet, oluşturduğu hükümet nizamı ve gerçekleştirdiği tatbikat esası itibariyle; cahiliye devri ile Hulefâ-i Râşidîn devri arasında bir köprü gibidir.

İşte bu sebeple "Hulefâ-i Râşidîn Devri'ndeki İdarî Yapı"yı incelerken, Râşid Halifelerin beslendiği kaynağa eğilmemiz gerekecektir.

Hicretten önce Mekke'de Müslümanlar teşkilâtlanmış bir camia teşkil ediyorlardı. Bir ülkeleri yoktu fakat devletin unsurlarından çoğu burada mevcuttu; bir başkanları vardı ve aynı zamanda bu başkan onların yasama organı, hâkimi ve bütün işlerde nihâî otoriteleriydi.[69]

Hz. Muhammed (sav.), Medine'de yerli halkın bütün gruplarının reislerini ve temsilcilerini bir toplantıya davet ederek, onları, müşterek bir belediye teşkilâtının kurulmasının faydasına, hatta lüzumuna ikna etti. Bu şekilde zorunlu olarak bir birleşik hükümet tipi, yani bir şehir devletinin temeli atıldı.[70]

İslâm devleti ilk kez Rasûlüllah tarafından kurulmuş ve idare edilmiştir. Bu devletin adı "Medine Site Devleti"dir. Bu devlet, içinde Müslümanları, Yahudileri, Müşrikleri, sayıları az olan Hıristiyanları kapsayan bir "konfederasyon*"du.[71] Daha önce

---

[68] Gazâlî, I, 40

[69] Erkal, Mehmet, "***Asr-ı Saadet'te Vergi,***" BYASİ., İstanbul, 1994, III, 197

[70] Hamidullah, Muhammed, ***İlk İslâm Devleti,*** çev.: İ. Süreyya Sırma, İstanbul, 1992, s.30–40

* *Konfederasyon*: Bağımsız kuruluşlar ve kurumlar tarafından, egemenliklerini muhafaza etmek şartıyla, ortak ve sınırlı menfaatlerini sağlamak maksadıyla, bir antlaşma ile kurulan topluluklardır. Örneğin, 1848 yılına kadar İsviçre konfederasyon tipi bir devletti.

"federatif*" bir yapıda olan Medine Şehir Devleti, Necran, Hadramut, Bahreyn, Umman ve Yemen gibi eyaletlerin, Hz. Peygamberin devletine bağlanmasıyla "konfederal" yapıya dönüştü.[72] Rasûlüllah dünyada ilk defa "cumhuriyet" idaresini gerçekleştirmiştir.[73] Hz. Peygamber döneminde İslâm devletinin şekli, görünüş olarak "cumhurî" bir devlet şekli gibidir. Böyle bir imajın oluşmasına sebep Hz. Peygamber'in devlet idaresindeki; adalet, hoşgörü, istişare... gibi konularda gösterdiği hassasiyet olsa gerektir.

Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, İslâmî hükümetin Avrupavârî, "gayr-i dinî cumhuriyet" olmadığını ancak, felsefî noktayı nazardan cumhuriyet olduğunu belirtir ve Gayr-i İslâmî cumhuriyette "en yüksek hâkimiyet"in ülke sakinlerinin umumunun elinde olduğunu gerekçe gösterir.[74]

Meseleyi Hz. Peygamber devri açısından düşündüğümüzde gerek devlet başkanının seçimi ve azli, gerekse "en yüksek hâkimiyet" unsurunun kaynağı konusundaki farklılıklar dolayısıyla Rasûlüllah'ın kurduğu İslâm devletinin şeklinin bugünkü manada bir cumhuriyet olmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Şayet bu devirde uygulanan devlet idaresine bir isim vermek gerekirse "İslâm Devlet İdaresi" şeklinde –nev-i şahsına münhasır bir isimle– isimlendirmek kanaatimizce daha isabetli olacaktır.

İslâm devlet düzeninde "merkeziyetçi" bir idarî yapı vardır.[75] İdare siyaseti olarak merkezden yönetimde kamu hizmetleri teşkilâtı, hiyerarşi bağlarıyla birbirlerine bağlı memurlardan

---

71 Hamidullah, Muhammed, ***Initiation a l'Islam***, Paris, 1970, s.109

* *Federatif Devlet*: Ortak bir anayasa altında birleşen devletlerin oluşturduğu devlet biçimidir. Bu tip devletlerde ayrıca her federasyonun kendi anayasası, yürütme ve yargı organları vardır. Örneğin Almanya ve ABD federatif devletlerdir.

72 Yeniçeri, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi***," BYASİ., III, 253

73 Yeniçeri, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi***," BYASİ., III, 248

74 Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, ***İslâm'da Hükümet***, s.171

75 Hatemî, Hüseyin, ***İslâm Hukuku'nda Devlet Yapısı***, İstanbul, 1970, s.117

ve organlardan ibaret tek bir varlık halinde ortaya çıkar. Kamu kudreti bir merkezde toplanır. Kamu hizmeti görevi, görevli memurların atanmaları çeşitli bölgelere bırakılmayarak merkeze verilir. Kamu hizmetlerinin yapılması bakımından teknik danışma ve karar verme yetkisi merkezde toplanır.[76]

Hz. Peygamber her eyalete, içişlerinde serbest olan vali (amil)ler atamıştı. Bu şekliyle, tam bir merkezî uygulama değil, ademimerkeziyet yani, dolaylı idare usulü karşımıza çıkar.[77] Ancak, devlet reisi tarafından merkezden vilâyetlerin idaresi için tayin edilen valiler, zaman ve zemine uygun bir yetkiye sahip olabilirler.[78] Bu durum Hulefâ-i Râşidîn döneminde bariz bir şekilde görülmektedir.

İslâm'a giren her bir kabile mensuplarına Hz. Peygamber, kendi vekili ve nâibi olarak onlar arasından ayrıca bir başkan tayin ediyordu. Merkezî hükümet, ihtiyaç ve duruma göre, müdahale hakkını mahfuz tutuyordu. Fakat bütün kabileler esas itibariyle idarî işlerin görülmesinde "muhtar" (otonom) idiler.[79] Bu durum, Brockelmann'ın: "Bir hukuk devletinde iktidar mevkiine ait olan birçok hükümet işleri, bir vakitler çölde olduğu gibi, şimdi de kabilelerin kendi idarelerine bırakılmıştı,"[80] şeklindeki görüşünü çürütmektedir. Rasûlüllah devrinde Nakib, Arif ve birçok kabileye emir verme yetkisini hâiz başkanların varlığı[81] da, İslâm devletine tâbi kabilelerin kendi hallerine bırakılmadıklarını, merkezî bir yönetime tâbi olduklarını gösterir.

İyi bir idarenin başlıca vasfı; her idare şubesinin ayrıca teşkil edilmesi, vazifelilerinin en iyi şekilde tayin edilmesidir. Medenî

---

76 Versan, s.71–72

77 Yeniçeri, *"Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,"* BYASİ., III, 248

78 Hatemî, s.117

79 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 912

80 Brockelmann, C., ***İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi***, çev.: Neşet Çağatay, Ankara, 1964, s.56

81 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 926; Yeniçeri, *"Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,"* BYASİ., III, 249

inkişafın en yüksek delillerinden biri budur.[82] Mevlânâ Şiblî bu görüşlere sahip olmakla birlikte, Rasûlüllah'ın idaresi hakkında şu görüşlere de yer verir: "Rasûlüllah'ın idaresi, ne polis teşkilâtına, ne hükümet dairelerine muhtaç idi. Bu idarenin ne bakanları, ne diplomatları, ne valileri, ne hâkimleri vardı. Çünkü bizzat Rasûlüllah, bütün bu vazifelerin ifasından mesuldü."[83] Hâlbuki Rasûlüllah; eyaletlerde yahut bölgelerde, "valiler veya hâkimler ve bizzat nihâî isti'naf ve temyiz yetkisini elinde bulunduran Rasûlüllah," şeklinde bir silsile oluşturmuştur.[84] Kaynaklar, Hz. Peygamberin bizzat valiler tayin ettiğini,[85] kadılar atadığını zikrederler.[86] Rasûlüllah Medine'ye hicret edince burada teşkilâtlı bir idare kurmuş, bu idare etrafında düzenli müesseselere sahip bir toplum oluşturmuş ve oluşturduğu bu toplum tamamen onun rehberliğinde, talimat ve tatbikatları doğrultusunda vücut bulmuştur.[87]

Rasûlüllah Medine dışında bulunan büyük bölgelerin idaresini bir kişiye vermemiş, o bölgeyi bir kaç taksimata tâbi tutmuş ve her birine de ayrı ayrı yöneticiler tayin etmiştir. Yemen'in idare-

---

82 Mevlânâ Şiblî, ***Asr-ı Saadet***, II, 337

83 Mevlânâ Şiblî, ***Asr-ı Saadet***, II, a.y.

84 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 926

85 Vâkıdî, Muhammed b. Ömer, ***Kitâbü'r-Ridde***, thk.: Muhammed Hamidullah, Kahire, 1965, III, 33, 35, 94; İbn Hişam, IV, 62; İbn Sa'd, IV, 360, Taberî, Muhammed b. Cerîr, ***Târîhu'l-Ümemi ve'l-Mülûk***, thk.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1967, III, 173; Belâzürî, Ahmed b. Yahya, ***Ensâbü'l-Eşrâf***, thk.: Muhammed Hamidullah, Mısır, 1959, s.529–530; Belâzürî, Ahmed b. Yahya, ***Fütûhu'l-Büldân***, çev.: Mustafa Fayda, Ankara, 1984, s.58, 84, 100, 117, 146, 148, 155, İbn Abdilberr, Ebû Ömer el-Kurtûbî, ***el-İstîab fî Ma'rifet-i Ashâb***, thk.: Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, 1992, III, 1160; İbn Hazın, Ebû Muhammed, ***Cemherat-ü Ensâb-u Arab***, Beyrut, 1983, s.356–357; Kettânî, Muhammed Abdülhayy, ***et-Terâtibü'l-İdâriyye***, Beyrut, t.y., I, 89, 245

86 İbn Hişam, IV, 82; İbn Sa'd, II, 337; İbn Abdilberr, III, 1100, 1403; Kettânî, I, 258–259, Hindî, Alâuddin Ali, ***Kenzü'l-Ummâl***, Beyrut, 1979, V, 814; Tabrâsî, Ebî Ali, ***İ'lâmü'l-Vera***, Beyrut, 1979, s.137, Muhıbb et-Taberî, ***er-Riyâdu'n Nâdıra fî Menâkıbi'l-Aşera***, Beyrut, 1984, III, s.167–168

87 Uğur, Mücteba, ***H. I. Asırda İslâm Toplumu***, İstanbul, 1980, s.29

sini beş valiye taksim etmesi[88] bunun en güzel örneğidir. Böyle bir metotla Rasûlüllah, bölge halkıyla bölge valileri arasında oluşacak uçurumu engellemiş, valilerin yönetimini kolaylaştırmıştır.

Hz. Peygamber Dönemi birlik, dayanışma, didinme, kurumlaştırma etrafındaki çalışmalarla sürüp sona ermiştir. Siyasal yaşam ve tutuma egemen olan ruh, o dönem boyunca budur.[89] Hz. Peygamber getirdiği hak dinin, din ve dünya idaresini, iki otoriteyi de din adıyla birbirine kaynaştırarak dinî Peygamberlik makamını sürdürmüştür. Bu iki yönetim için gerekli uygulamalar, Hz. Peygamber devrinde yürürlükteydi ve hizmetler tam olarak uygulama ve gelişme gösteriyordu.[90]

Medine'de kurulan ilk İslâm devleti bizatihi hüküm sürmek, sırf maddî yönden insan kütlelerini tebaa olarak nefsinde toplamak gibi gayeleri hedef ittihaz etmemiş,[91] İslâm toplumunun siyasetinde din ve dünyayı birbirinden ayırmamıştı.[92] Aksine Hz. Peygamber, peygamberlik, dinî başkanlık, kanun koyuculuk, baş hâkimlik, ordu komutanlığı ve devlet başkanlığı fonksiyonlarını da şahsında toplamış ve bunları îfa etmiştir.[93]

Devlet kanalıyla sosyal dengeyi sağlamanın en önemli kuralı İslâm'da yönetim sisteminin sadece rıza, serbest irade ve şûra üzerinde kurulmuş olmasıdır.[94] Yasa önünde eşitlik, Müslümanların izzetle yaşayabilmesi için cihadın zorunluluğu, toplumun

---

88 İbn Abdilberr, III, 1403; Yeniçeri, *"Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,"* BYASİ., III, 250

89 Rayyis, Muhammed Ziyâuddîn, ***İslâm'da Siyâsî Düşünce Tarihi***, çev.: Ahmet Sarıkaya, İstanbul, t.y., s.42

90 Kettânî, I, IX

91 Tuğ, Salih, ***İslâm Vergi Hukuku'nun Ortaya Çıkışı***, Ankara, 1963, s.56

92 Hatîb, Abdülkerîm, ***el-Hilâfe ve'l-İmâme***, s.217; Hasan İbrahim Hasan, ***İslâm Tarihi***, II, 151; Algül, Hüseyin, ***"Asr-ı Saadet'te İdârî Hayat,"*** BYASİ., İstanbul, 1994, II, 162; Sırma, İ. Süreyya, ***İslâmî Tebliğin Halifeler Dönemi***, İstanbul, 1990, s.17

93 Hitti, K. Philip, ***Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi***, çev.: Salih Tuğ, İstanbul, 1989, I, 209

94 Subhi Salih, s.356

kötülükleri uzaklaştırması ve yöneticinin de ümmete karşı doğru ve güvenilir olması gereği, İslâmî yönetimin yapısını belirlemektedir.[95] Bu yapı kaynağını, ilâhî kanunun üstünlüğü, halk arasında adalet, vatandaşlar arasında eşitlik anlayışından alır.[96]

Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan, İslâm hükümetinin kaynağı hususunda farklı bir yorum getirmişlerdir: "İslâm hükümetinde idarî yapı, genelde Bizans ve İran'da olduğu şekilde devam etmiştir. Medeniyetlerini, Bizans ve İran'ın enkazları üzerinde kuran Araplar, bu milletleri kültür, medeniyet ve idarî yapıları bakımından şerefli ve köklü bir tarih sahibi olarak görmüşlerdi. Böyle olunca, bu sistemin olduğu gibi alınması ve sonra da dinî inançlar ile uyuşan ve İslâm'ı kabul eden toplulukların menfaatleriyle birlikte seyreden değişiklik ve ıslahatın yapılması gerekecektir."[97]

Rasûlüllah'ın kurmuş olduğu devletin şekli, hükümet yapısı ve bu yapının işlerliğiyle, Bizans ve İran devletlerinin devlet şekillerini, hükümet yapılarını ve bu yapının işlerliğini kıyasladığımız zaman kayda değer benzerlikler göremeyiz. Bizans ve İran'ın otokratik bir devlet yapısına sahip olduğunu ve halk arasında bir sınıflaşmanın hâkim olduğunu, halkın riayet etmesi gereken belirli yasalarının olmadığını, yönetenle yönetilen arasındaki koordinesizliği ifade etmiştik. Bu hususlar bir devletteki idarî yapının mihenk taşları olarak görülmektedir. Gerek Bizans, gerekse İran devletlerine ait bu özelliklerin hiç birisine, İslâm Devleti'nin yapısında rastlayamamaktayız. Şöyle ki, İslâm Devlet'inin otokratik bir yapısı yoktur. Hükümet şekli, ademimerkeziyet diye isimlendirebileceğimiz bir hükümet şeklidir. Fakat bu ademimerkeziyet

---

95 Rayyis, s.42; Rûhânî, s.87

96 Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, ***Hilâfet ve Saltanat***, çev.: Ali Genceli, İstanbul, t.y. , s.65–69

97 Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, ***en-Nüzûmü'l-İslâmiyye***, İstanbul, 1970, s.169

halk arasında sınıflar ayrımına yol açacak bir özellik arz etmez. Aksine vatandaşlar arasında adalet ve eşitlik hâkimdir. Halkın riayet etmesi gereken belirli –yazılı– bir anayasa mevcuttur. Yönetenle yönetilen arasında tam bir koordinasyon vardır. Bu koordinenin sağlanması için büyük bölgeler birkaç bölgeye ayrılmış ve her bölgeye yöneticiler atanmıştır.

Öte yandan Bizans ve İran devletinde yegâne hedef, maddî hedeflerken, İslâm devletinde hedef iki dünya saadetidir. Daha da önemli bir husus vardır ki, İslâm Devleti'nin başkanı olan Rasûlüllah aynı zamanda bir peygamberdir.

Bu görüşlerimizi ifade etmemizin sebebi, İslâm'ın yabancı devletlerden etkilenmemesi gerektiğini vurgulamak için değildir. Aksine İslâm, temel kaynaklarıyla çatışmadığı müddetçe, yabancı devletlerden istifade etmeyi salık verir. Fakat konu İslâm'ın devlet yapısı olunca, bu yapının hangi kaynaktan beslendiğini tespit etmek önem arz eder.

Hz. Peygamber; Kur'ân'ın kontrolüyle idarî konuda bir model oluşturmuş[98] ve oluşturduğu bu model kendi devrinin ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, kendisinden sonra devlet başkanı olan Hulefâ-i Râşidîn'e de kilometre taşı olmuştur.

Hulefâ-i Râşidîn Dönemi'nde Devlet Yönetimi

İslâmî manada devletin tarifini: "Mü'minlerin İslâm'a göre teşkilâtlandıkları ve güçlerini İslâm'dan aldıkları, yeryüzünde İslâm'ı uygulamak üzere kurdukları şer'i kişiliğin adıdır"[99] şeklinde yapmak mümkündür. İslâm Devleti, Rasûlüllah'ın sağlığına rastlayan ilk on yılda 3 milyon ve Hulefâ-i Râşidîn dönemine rastlayan 25 yılda, buna ek olarak 10 milyon kilometrekarelik bir ülkeye hükmetmiş, İspanya'dan Doğu Türkistan'a ka-

---

98 Algül, "*Asr-ı Saadet'te İdârî Hayat*," BYASİ., II, 162

99 Eryarsoy, s.52

dar bütün ülkelerde Medine başşehir olmak üzere idare olunmuştur.[100]

Cihat ruhunun verdiği gayretle gerçekleştirilen fetihlerin sonucu, İslâm devleti çığ gibi büyümüş, geniş topraklara yayılmıştır. Gerek ülkenin hızla genişlemesi, gerekse yeni fethedilen yerlerdeki halkın sosyal, ekonomik, kültürel yönlerden muhtelif yapılarda olması, doğal olarak İslâm devletinin idarî mekanizmasında yeni uygulamalara yol açacaktır.

Bu uygulamalardaki değişmez prensip, Kur'ân ve Sünnet'in yegâne rehber olarak kabul edilmesidir. Nitekim Hz. Ebûbekr, idarî mekanizmayı sevk ve idare etmeye Hz. Peygamberin bıraktığı yerden devam etmiş, devlet fonksiyonlarının mükemmel bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır.[101]

Bu bilgiler bize Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki İslâm devletinin ve İslâmî hükümetin şekli konusunda kâfi derecede yol göstermektedir.

Hulefâ-i Raşidîn döneminde İslâm devletinin şekli konusunda muhtelif görüşler ileri sürülmüştür: Bazı tarihçiler bu devri cumhuriyet devri olarak nitelendirirler.[102] Mevlânâ Şiblî; bir devletin reisi, ammenin görüşüyle seçilirse o devlete cumhuriyet denir. Hz. Ebûbekr de ümmetin cumhuru tarafından seçilmiştir. Şüphesiz bu hareket tamamıyla cumhuriyetçi idi, görüşünü benimsemekle birlikte, "Ebûbekr'in devrinde bugünkü cumhuriyet sisteminin bütün özelliklerini aramak abes olur,"[103] ifadesiyle o günün konjonktürünü günümüz kavramlarıyla birebir açıklamanın zor olduğunu belirtmektedir.

---

[100] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 913

[101] Atar, Fahreddin, ***İslâm Adlîye Teşkilâtı***, Ankara, 1979, s.56

[102] Mevlânâ Şiblî, ***Asr-ı Saadet***, II, 156; Doğrul, Ö. Rıza, ***Asr-ı Saadet***, çev.: O. Zeki Mollamehmedoğlu, İstanbul, 1978, V, 44; Hitti, I, 281

[103] Mevlânâ Şiblî, ***Asr-ı Saadet***, II, 156

Hulefâ-i Raşidîn dönemindeki devlet şeklinin cumhuriyet rejimine benzediğini savunanlara göre, Dört Halife devrinde, devlet işlerinin görülmesinde başvurulan "şûra meclisi" devletin rejiminin cumhuriyet rejimine benzemesine sebeptir.[104]

Muhammed Hamidullah, seçimin oluşu şekliyle cumhuriyete, halifenin hayatı boyunca –ölene kadar– görevini sürdürmesi yönüyle monarşiye benzeyen bir devlet şeklinden bahseder.[105] Halifelerin kayd-ı hayat şartıyla seçilme sebebi ise, Arap kabileleri teşkilâtının taklit edilmesidir.[106] Devlete cumhuriyet şeklini veren en önemli unsur, hiçbir şekilde tevarüs unsuruna dayanmanın söz konusu olmamasıdır.[107]

Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, Avrupa'da câri olan cumhuriyet düşüncesiyle İslâm'ın kabul ettiği cumhuriyet idaresi arasındaki derin farkları belirtir. Batılıların siyasî düşüncesine göre cumhuriyet idaresi halk hâkimiyetine dayanır. İslâm'ın getirdiği politik nizamda ise, bunun tamamıyla zıddı olan bir zemin üstüne hükümet teessüs etmektedir. İslâmî hükümet şeklinde hâkim olan halkın kendisi değil, haktır.[108]

İbn Haldûn (v.808/1405) ve son devir İslâm Tarihçilerinden Mahmûd Şâkir ise, İslâmî devlet şekline "Hilâfet" ismini verirler.[109]

Günümüz hukukçularından Ahmet Akgündüz; –Ebû Fâris Muhammed'in, en-Nizâmü's-siyâsî fi'l-İslâm adlı eserinden iktibasla– İslâm hukûkunun belli bir devlet şeklini öngörmediği-

---

104 Neccâr, s.470; Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.130; Subhi Salih, s.224; Atar, s.55

105 Hamidullah, ***Inıtıation a l'Islam***, s.103

106 Hamidullah, Muhammed, ***İslâm Müesseselerine Giriş***, çev.: İ. Süreyya Sırma, İstanbul, 1992, s.95; ayrıca bkz.: Hamidullah, ***İlk İslâm Devleti***, s.42

107 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 873

108 Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.34

109 İbn Haldûn, ***Mukaddime***, çev.: Z. Kadirî Ugan, İstanbul, 1968, I, 525; Mahmûd Şâkir, ***Dört Halife***, çev.: Ferit Aydın, İstanbul, 1994, s.35

ni, ancak koyduğu prensipler ve hâkimiyet anlayışının "Dindar bir cumhuriyet" olduğunu[110] nakleder.

Görüldüğü gibi şekil konusunda, Hz. Peygamberin din ve devlet başkanlığını aynı anda temsil etmesi ve vefatıyla peygamberlik şeklinde beliren dinî liderliğin son bulmuş olması bize Hulefâ-i Râşidîn devrinin devlet şekli hakkında net bir bilgi vermemektedir. Rasûlüllah ne kendi yerini alacak olan halifenin kim olacağını tayin ve tespitte rol oynayacak kesin bir kriter, bir miras bırakmış ve ne de devletin tâbi tutulacağı monarşi, cumhuriyet ...vb. şeklinde bir rejim tayin ve tespit etmişti.[111] İslâm'ın tavsiye ettiği belli bir devlet şekli yoktur.[112] Çünkü Dört Halife Devri'nde devlet, dünya devletinin bir şekli olmadı, aynı zamanda peygamberin işlerine, uhrevî hallere de yönelik bir devletti.[113] Öte yandan Rasûlüllah'ın devletin şekli konusundaki davranışlarından, rejimin tayin ve tespitini tamamen toplumun tercihine kasten ve isteyerek bırakmış olduğu neticesini çıkarabiliriz.[114]

İslâm, tümüyle bir devlet ve dinî sistemdir.[115] Cumhuriyet rejimine veya monarşi rejimine benzeyen bazı yönlerinin olması bu sistemi, bilinen iki sistemden birine bağlanmayı gerektirmez. Dünyada hüküm sürmüş veya sürmekte olan devlet şekillerini, belli bir sayıyla tahdit etmek zorunluluğu olmadığına göre, İslâm devlet şeklini de başlı başına bir devlet şekli kabul etmenin uygun bir yol olduğu kanaatindeyiz.

Din üzerine kurulu bir hükümet; toplumda gerçek İslâmî düzeni, halkın Allah'tan başkasına kul olmamasını, gerçek manasıyla

---

110 Akgündüz, Ahmet, ***Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası***, İstanbul, 1989, s.12–13

111 Hamidullah, ***İslâm Müesseselerine Giriş***, s.94

112 Akgündüz, s.10

113 Hatîb, Abdülkerîm, ***el-Hilâfe ve'l- İmâme***, s.257

114 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***; II, 1114

115 Hattâb, Mahmut Şit, ***Komutan Peygamber***, çev.: Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1988, s.50

özgürlüğü, ferdî ve toplumsal adaletten yararlanmalarını sağlayacak biçimde uygulanmalı ve onu korumalıdır.[116] Zira İslâm, hükümetin dış görünüşüne önem vermez. İslâm'ın önem verdiği husus, insanın iki cihan saadetini elde etmesini sağlamak ve ilâhî kanunun uygulanmasını gerçekleştirmektir.[117] İnsanların da, yönetimin şer'i esaslara dayalı olduğunu ve hâkimiyetin bu istikamette olduğunu idrak etmeleri gerekir. Râşid Halifeler döneminde bu yönetim biçimi fıtrata en uygun şekilde varlığını sürdürmüştür.[118]

İslâm'ın hükümlerini uygulayan, esaslarını Kur'ân ve Sünnet'ten alan yönetim, dört ana temele dayalı olarak gelişmiş, ayrıntılara girebilecek ölçüde alanını genişletmiştir. Bunlardan ilk ikisi Kur'ân ve Sünnet'tir. Üçüncüsü ümmetin genel istek ve tutumu anlamında İcma' ve dördüncüsü de, bireylerin kişisel akıl yürütme ve yorumlarının ürünü olan Kıyas'tır.[119]

Bu dört temel kaynağa uygunlukları açısından belli başlı hükümet şekillerini değerlendirip, Hulefâ-i Râşidîn dönemi hükümet şeklinin bunlar arasındaki yerini belirlemeye çalışacağız.

İslâm'da hükümet şekli demokrasiye dayanmaz; tayin yoluyladır. Nitekim Hz. Peygamber halkın reyine dayanmadan İslâm hükümetini kurmuştur.[120] Ahmet Akbulut, Haricîler hakkında: "Haricîlerin görüşleri içinde İslâmî öze en uygun belki de tek doğru görüşleri, hilâfet hakkındaki düşünceleri olsa gerektir. Haricîlerin siyasî bir konu olan hilâfet meselesini günümüzün tabiriyle "demokratik" olarak isimlendirebiliriz"[121] şeklinde bir değerlendirme yapar.

---

[116] Allâme Tabataba, ***İslâm'da Şîa***, çev.: Kadir Akaras – Abbâs Kâzımî, İstanbul, 1993, s.34

[117] Hamidullah, ***Inıtıation a l'lslam***, s.106

[118] Said Havva, s.172

[119] Rayyis, s.168

[120] Rûhânî, s.41

[121] Akbulut, Ahmet, ***Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri***, İstanbul, 1992, s.108

Demokrasinin Dört Halife Dönemi idaresinin özüne uygun olması imkân dâhilinde gözükmemektedir. Şöyle ki ferdin veya toplumun arzularının İslâm'ın temel kaynaklarıyla çatışması, İslâmî hükümeti etkisiz hale getirir. Devlet başkanının seçilmesinde de, halkın bütün fertlerinin reylerine müracaat etmenin, yegâne çözüm yolu olduğu kanaatinde değiliz. Aksine halk arasında, ilim, irfan, adalet, zekâ... vs. yönlerden temayüz etmiş İslâmî manada "ehlü'l-hall ve'l-akd"in devlet başkanı seçimini gerçekleştirmesi, İslâm devleti açısından daha yararlı bir hareket olarak gözükmektedir.

Dört Halife, millet fertlerinin her zaman ellerinin ulaşabilecekleri bir mevkide bulunmuşlardır. Halifeler; şûra ehli ile oturur, onlarla bahse girişir, meseleler üzerinde fikir teatisinde bulunur ve fikir danışırlardı. Serbest bir hava içinde, mecliste bulunanlar iman ve vicdanlarının emrine göre, kimseden korkmadan, çekinmeden, kimsenin önünde eğilmeden ve kimsenin hatırını, gönlünü nazar-ı itibara almadan, reylerini beyan ederlerdi. Bütün işler ehlü'l-hall ve'l-akd'in önüne getirilir, noksansız ve ilâvesiz kendilerine izah edilir, hiçbir şey gizlenmeden, hiçbir şey saklanmadan bildirilir, işin ne şekilde halledilmesi gerektiği kendilerinden sorulur, işler bu şekilde yoluna girerdi.[122]

Sahabenin şûradaki aldığı aktif role bakarak, bu yönetim şeklini oligarşiye benzetmek[123] de isabetli olmasa gerek. Zira oligarşi zümre diktatörlüğüdür. Böyle bir hükümet şekli de İslâm'da yasaktır. Çünkü seçkin kişilerin bîati, umûmun bîatine mani değildir.[124]

Hulefâ-i Râşidîn döneminde otokrasi hiçbir zaman olmamış, meşruluk esas olmuştur. İslâm idarecileri, zorba bir ferdin ida-

---

[122] Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.118

[123] Aydın, Mustafa, s.217

[124] Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Hz. Ebûbekr'in Şahsiyeti ve Dehâsı***, çev.: Ali Özek, İstanbul, 1968, s.220

resi demek olan otokrasiden devamlı surette kaçınmışlar ve bütün güçleri ile şûraya bağlanmışlardır.[125]

Her ne kadar Muhammed Hamidullah; "İslâmî hükümeti teokrasi olarak adlandıran hiç kimse yoktur"[126] düşüncesindeyse de, bunun aksini ifade eden görüşlere rastlamak mümkündür.

Welhausen ve Brockelmann; Dört Halife devri hükümet şeklini teokrasi olarak adlandırır.[127] Philip K. Hitti, Hz. Ömer'i İslâm teokrasisinin ikinci kurucusu[128] diye tavsif eder. Brockelmann da Hz. Osman hakikî teokrasiyi lâik idare haline getirmiştir,[129] şeklinde bir görüşe yer verir. Ahmet Akbulut, Hz. Peygamberin vefatından sonra siyasî bakımdan üç gruba ayrılan Müslümanların ilk grubunu; yönetimi ve yöneticiliği vahye dayandıranlar yani teokratik yaklaşımı benimseyenler,[130] olarak belirtir.

İslâmî hükümet şeklinin teokrasi olarak adlandırılamayacağını vurgulayan yazarlar da, İslâm'ın uzaktan yakından teokrasiyle bir ilgisi olmadığını[131] savunurlar. Temel dayanakları ise devlet başkanının yeryüzünde Allah'ın halifesi olmaması[132] ve teokrasilerde idarenin, "ruhban" denilen muayyen bir sınıfa münhasır kalmasıdır.[133] Çünkü İslâm, ruhbanlığa karşı olan bir dindir.

---

125 Akkâd, Abbâs Mahmûd, a.y.; ayrıca bkz.: Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukûku***, s.120

126 Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukuku***, s.170

127 Welhausen, Julius, ***İslâm'ın ilk Dönemi'nde Dinî-Siyâsî Muhalefet Partileri***, çev.: F. Işıltan, Ankara, 1989, s.8, 12, 88; Brockelmann, s.54

128 Hitti, I, 257

129 Brockelmann, s.59

130 Akbulut, s.99

131 Hatîb, ***el-Hilâfe ve'l -İmâme***, s.349; İzzetî, Ebu'l-Fazl, ***İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş***, çev.: Cahit Koytak, İstanbul, 1984, s.225; Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.609; Mannan, M. A., ***İslâm Ekonomisi***, çev.: B. Zengin –T. Ömeroğlu, İstanbul, 1976, s.422

132 Hatîb, ***el-Hilâfe ve'l -İmâme***, s.349

133 Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.609

Teokrasi ile hilâfet farklı kavramlardır. Teokrasi, ifade ettiği mana bakımından, hilâfeti içine alıp izah kudretinden mahrumdur. Teokrasi tariflerinin en umumî ifadesi olan: "dinî kaidelerin, devleti idare etmesi sistemi"dir, şeklinde olanını nazara alsak bile, bu ifadede bir din ve bir devlet tefriki vardır. Yani din ayrı, devlet ayrıdır. Ancak devlet, kaidelerini dinden alıyor demektir. Hâlbuki hilâfet şeklinde böyle bir ayrılık bulunmayıp, hilâfet yani devlet, bizatihi İslâmiyet'in ayrılmaz bir parçasıdır, onun bünyesine ait bir uzvu, bir müessesesidir.[134]

Bu durumda, İslâm devletinin hükümet şekli olarak teokrasiyi de kabul etmemiz imkânsız görünmektedir.

İslâmî devlet şeklini ve hükümet şeklini, Avrupaî ıstılahlardaki tabirlerle ifade etmek isabetli olmamaktadır. İslâm'ın tamamen ayrı bir medeniyeti vardır.[135] Gerek Peygamber dönemi hakkında olsun, gerekse Dört Halife dönemi hakkında olsun; İslâmî anayasal mefhum ve telâkkileri yabancı terimlerle değerlendirmeyi reddetmek daha uygun olur. Bunları orijinal (nev-i şahsına münhasır) olarak düşünmek daha münasip olacaktır.[136].

---

[134] Selâmî, s.23

[135] Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s. 461, 609

[136] Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukuku***, s.117

BİRİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ'NDE İDARÎ MÜESSESELER

Bir hükümet, faaliyetlerini bir takım kurumlarla gerçekleştirir. İdarî yapı da bu kurumlar sayesinde oluşur. Herhangi bir devletin idarî mekanizmasının işlerliğini ortaya koyabilmek için öncelikle, idarî kurumları hakkında malûmata ihtiyaç vardır.

Hulefâ-i Râşidîn devrindeki idarî mekanizmanın işleyişini ortaya koymak için, öncelikle bu devrin idarî müesseselerini incelemek yerinde olacaktır.

Devrin idarî müesseselerini, siyasî kurumlar ve idarî kurumlar olmak üzere iki kategoriye ayırabiliriz. Ayırdığımız her kategoride piramitsel bir yapı dikkatimizi çeker.

SİYASÎ KURUMLAR

Hilâfet

Devletin teşekkülünde reisin fonksiyonu, bir vücuttaki kalbin fonksiyonu gibidir.[137] Ahlâk ve siyaset ölçülerine göre herhangi bir toplumun üstün bir düzlemde hayatını sürdürebilmesi, büyük ölçüde toplumdaki yetenek ve koşullara bağlı olduğu bir oranda, toplumu yönlendiren ve örnekleştiren seçkin bir

---

[137] Bayraklı, s.37

önderin varlığına da bağlıdır.[138] Halkın bir devlet başkanı seçmesi hem mantık, hem de şeriat bakımından zorunlu ve kaçınılmazdır. Müslümanlar kendilerini yönetecek, devletlerini denetleyecek bir devlet başkanına muhtaçtırlar.[139]

Devletin idaresi ilk çağında "halifelik" tarzında olmuştur.[140] Hz. Peygamberimiz: *"Sizin için en çok korktuğum şey, saptırıcı yöneticilerdir,"*[141] hadisiyle Hz. Ömer de: "İslâm cemaatsiz, cemaat emîrsiz; emîr, itaatsiz olmaz"[142] sözüyle halifenin önemini vurgulamışlardır. Zaten Mu'tezile'nin dışında hiçbir âlim ve mezhep, devlet reisinin zarureti üzerinde tartışma yapmamıştır.[143]

Halife, kendi üstünde hiçbir yöneticinin bulunmadığı ve makamını başka hiç kimsenin paylaşmadığı, Allah'ın mümin kulları için koyduğu ilâhî sisteme uygun bir şekilde halkı yönetmek üzere seçilen en büyük yöneticidir.[144]

Hilâfet, lügat bakımından "halefe" fiilinin mastarıdır. "halefehü hilâfeten" denir ki, "ondan sonraya kaldı" demektir. Esasen bir şahsın, başka birisinin yerine geçmesi için kullanılmaktadır.[145]

Istılah anlamı olarak hilâfet; dinin ikamesinde, irtidat ve bid'atlerden korunmasında, devlet siyasetinin, dinî hükümlerinin ve usullerinin prensiplerinde peygambere niyâbettir.[146]

---

[138] Rayyis, s.68

[139] Mahmûd Şâkir, ***Dört Halife***, çev.: F. Aydın, İstanbul, 1994, s.35

[140] İbn Haldûn, I, 525; Mahmûd Şâkir, ***Dört Halife***, s.35

[141] Dârimî, Mukaddime, 23

[142] Abdurrahman, Ahmed Şeref, ***el-Bîat-ü fî Nizâmi's-Siyâsi'l-İslâm***, Kahire, 1988, I, 27

[143] Bayraklı, s.37

[144] Kettânî, I, 1; Mahmûd Şâkir, ***Dört Halife***, s.31

[145] Hasan İbrahim Hasan, II, 121; ayrıca bkz.: İbn Manzûr, ***Lisanü'l-Arab***, Beyrut, 1960, I, 886

[146] Mâverdî, Ebu'l-Hasan, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, çev.: Ali Şafak, İstanbul, 1976, s.5; İbn Haldûn, I, 525; Kettânî, I, 1

Bu devre Hulefâ-i Râşidîn devri adının verilmesinin sebebi, bu Halifelerin Hz. Peygamberin yolunu sadakatle takip etmeleri ve Hz. Peygamber'in yakın arkadaşlarının daima yardımına mazhar olmuş bulunmalarıdır.[147]

Hilâfet ilk kez Medine'de tesis edilmiştir. Hilâfet kurumunun ilk reisine "Rasûlüllah'ın Halifesi" ismi verilmiştir. İlk Halife Hz. Ebûbekr bizzat kendisi "Allah'ın Halifesi" olmadığını, "Rasûlüllah'ın Halifesi" olduğunu[148] vurgulamıştır.

Bu isimlendirme aynı zamanda İslâm'ın hükümet şeklinin teokrasi olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Halife için Hz. Ömer'den itibaren "Mü'minlerin Emîri" ismi kullanılmıştır. Bu isim kısa ve kalıcı olması dolayısıyla uygun görülmüştür.[149] Kaynaklar, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin Hz. Ömer'e yazdığı bir mektupta "Mü'minlerin Emîrine" şeklinde hitap cümlesi kullanması ve yine Adiyy b. Hatem, Muğîre b. Şû'be, Amr b. el-Âs gibi bazı sahabilerin Hz. Ömer'e "Emîru'l-Mü'minîn" hitabını kullanması neticesinde, bu ismin uygun görüldüğünü[150] zikrederler.

Hilâfet makamını işgal eden kişiye "halife" denmesinin sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

✓ İlk halifenin Rasûlüllah'tan sonra gelip risalet dışında kalan görevleri yerine getirme hususunda onun yerini almış olması,

---

[147] Yurdaydın, Hüseyin Gazi, ***İslâm Tarihi Dersleri***, Ankara, 1988, s.14

[148] İbn Sa'd, III, 183; Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, ***Târîhu'l-Ya'kûbî***, Beyrut, 1960, II, 136

[149] Neccâr, s.469

[150] İbn Sa'd, III, 281; Ya'kûbî, II, 150; İbn Abdilberr, III, 1145 ve 1151; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec, ***Menâkıb-u Emîri'l-Mü'minîn Ömer b. el-Hattâb***, Beyrut, 1982, s.59–60; İbnü'l-Esîr, ***Üsdülgâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe***, thk.: M. İbrahim el-Benna – M. Ahmet Aşûr, Kahire, 1973, IV, 170; Süyûtî, Celâleddin, ***Tarihu'l-Hulefâ***, thk.: M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1964, s.138

✓ Asıl hâkim Allah olduğundan, O'nun yeryüzündeki hâkimiyetini temsil etmesi,

✓ Aslında bu temsil (hilâfet) bütün Mü'minlere yöneltilmiş bulunduğundan, bir nev'i akit ile bu temsil makamına seçtikleri kimseyi getirmiş olmaları dolayısıyla, İslâm devlet başkanına "halife" denmiştir.

✓ Ona "imam" denmesinin sebebi ise, İslâm devlet başkanının namaz kıldıran (imama) benzetilmiş olmasındandır. İmamın arkasında namaz kılan cemaatin, nasıl imama uymaları zorunluysa, toplumun da aynı şekilde devlet başkanına itaat etmesi gerekir. Bu sebeple devlet başkanlığına, "el-İmâmetü'l-Kübrâ" veya "el-İmâmetü'l-Uzmâ" da denilir.[151]

Hz. Peygamber, vefatından sonra kimin halife olacağını açık bir şekilde belirtmemiştir. Hz. Peygamberin bu davranışı ve Kur'ân'da halifenin nasıl seçileceğine dair açık hükümlerin bulunmaması, öte yandan Rasûlüllah'ın vefatıyla birlikte acilen İslâm devlet başkanının seçilmesine duyulan ihtiyaç sonucunda yapılan tatbikatlar, halife seçimi konusunda takip edilen metodun bağlayıcı olmadığı izlenimini vermektedir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabenin Rasûllüllah'sız hayata intibakı[152] esasen bize bu konuda belirli kriterler vermektedir. Hulefâ-i Râşidîn'in her birerinin halife seçilmelerindeki farklılıklar, İslâm'ın her zaman ve zeminde hüküm sürebilecek elâstikiyete sahip olduğunu, deyim yerindeyse cihanşümul bir din olduğunu göstermektedir.

Hemen belirtelim ki, İslâm'a göre herhangi bir kişi kolunun kuvvetine, gücüne, zoruna dayanarak kendisini Müslümanlar için emîr yapıvermek hakkına sahip değildir. Ve yine halifelik herhangi bir aile, hanedan veya zümreye de inhisar ettirile-

---

151 İbn Haldûn, I, 481; Karaman, ***Mukayeseli İslâm Hukuku***, s.87

152 Akbulut, s.83

mez.[153] Zira hilâfet, kişisel içgüdülerin eğilimi doğrultusunda zenginlik, bolluk, ün ve baskı gücü sağlamaya yönelik bir yönetim biçimi değildir.[154]

Welhausen'ın : "Devleti hukukî yoldan değil de zor yolu ile ellerine aldıklarını Ebûbekr ve Ömer pek âlâ biliyorlardı"[155] şeklindeki görüşünü kabul etmek mümkün olmamaktadır. Hz. Ömer, ilk bîatte acele ile hareket edildiğini, böyle bir bîatin tekerrür etmesinden Allah'a sığındığını[156] ifade etmekle birlikte gerekçelerini de belirtir: "Benî Saîde Sakîfesi'nde ben işi zora tuttum. Şayet böyle yapmayıp, çekilip gitmiş olsaydık, muhtemelen Hazrec, kendi adına halife seçecekti. Bu durumda iki netice ortaya çıkacaktı: Ya onların seçmiş oldukları halifeyi kabul edecektik –ki, bunu istemiyorduk– yahut ta onu kabul etmeyip savaşacaktık. Her iki halde de önde gelmesi icap eden İslâm yararına bir fayda yoktu. İşte bunun için zor kullandım ve herkesin üzerinde anlaşabileceği bir halifenin, yani Ebûbekr'in seçilmesini temin ettim."[157] Hz. Ebûbekr de, halifelik konusunda hırslı olmadığını, Muhacirlerin teklifinden önce de böyle bir şey düşünmediğini ifade eder.[158] Sakîfe'deki toplantıda bulunanlar, aralarındaki görüş başkalıklarına karşın, çok önemli bir ilke üzerinde anlaştılar. Bu; ümmetin başına geçecek kimsenin seçimle getirilmesi, bîat yoluyla belirlenmesi ilkesiydi. Oy birliğiyle takınılan tavrın en açık yanı egemenliğin babadan oğula

---

153 Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.451–452

154 Rayyis, s.167

155 Welhausen, Julius, ***Arap Devleti ve Sükûtu***, çev.: Fikret Işıltan, Ankara, 1963, s.16–17

156 İbn Hişam, IV, 308–309

157 Hamidullah, ***İslâm Müesseselerine Giriş***, s.104

158 İbn Kesîr Ebu'l-Fida, ***el-Bidâye ve'n-Nihâye***, thk.: Mustafa Abdülvâhid, Beyrut, 1976, IV, 302

geçmesinin uygun bulunmamasıydı.[159] Bu ilke aynı zamanda birden fazla halife seçimine[160] de imkân tanımıyordu.[161]

İlk halifenin seçiminde kabilevî ve İslâmî eğilimin varlığı net bir şekilde görülmektedir. Bîat sırasında Hz. Ebûbekr'in yaşının, hizmetinin, tecrübesinin vurgulanması dikkat çekicidir. Bunlar İslâm'ın değiştirmediği Arap gelenekleriydi. Yine Arap gelenekleri kabile geleneklerini tanısa da yönetimde mirasçılığı hiçbir surette kabul etmezdi. Bu sebeple Muhacirler Ensar'a karşı çıkarken, Hz. Peygamber'in yeğenini seçmediler.[162]

Hz. Ömer'in seçiminde de bu iki unsurun varlığını görmekteyiz. Onun yaşı, tecrübesi, hizmeti konusunda herhangi bir itiraz olmamıştır. Hz. Ömer'in, Hz. Ebûbekr'le kan bağının olmaması, yönetimde mirasçılığa yer verilmemesinin kanıtıdır. Hz. Ebûbekr, Hz. Ömer'i tayin etmeden önce Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affân, Saîd b. Zeyd, Üseyd b. Hudayr gibi Ensar ve Muhacirûn'un ileri gelenleriyle istişare etmiş, görüşlerini almıştır.[163]

Hz. Ömer'i tayin ederken, onu çok iyi tanıdığını söylemesi,[164] kendisine: "Ömer'i tayin ediyorsun. Bu konuda Rabbine nasıl hesap vereceksin?" şeklinde soru tevcih edenlere: "Derim ki; onların üzerlerine kullarının en iyisini seçtim"[165] diyerek cevap vermesi, Hz. Ebûbekr'in sorumluluğunun bilincinde olduğunu, düşünerek, istişare ederek hareket ettiğini gösterir.

---

159 Rayyis, s.60

160 *el-imâme ve's-siyâse*, nşr.: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Beyrut, 1967, I, 15 (İbn Kuteybe'ye atfedilen ancak ona ait olmayan, müellifi meçhul eser)

161 Rayyis, s.60

162 Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev.: Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, s.90–92

163 İbn Sa'd, III, 199

164 *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 24

165 İbn Sa'd, III, 274; İbnü'l-Esîr, İzzüddin ebi'l-Hasan, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1980, II, 291–293

Hz. Peygamber yerine halife tayin etmemişken, Hz. Ebûbekr'in yerine halife istihlâf* etmesi, Sünnet'e tezatlık arz etmez. Zira Hz. Peygamber'in, peygamberlik makamında olması ve yerine halife tayin ettiği zaman, halifenin nass yoluyla görev almış olması, dolayısıyla bir nev'i dokunulmazlık elde etmesi söz konusudur. Hâlbuki Hz. Ebûbekr için böyle bir durum söz konusu değildir.

Hz. Ebûbekr'in, Hz. Ömer'i istihlâf etmesi etmesi, halkın bîat etmesi şartını kaldırmamış ve halk Hz. Ömer'e bîat etmekte tereddüt etmemiştir. Hz. Ömer halife seçimini Aşere-i Mübeşşere'den hayatta olan kişilere havale etmiş[166] ve oğlunun kesinlikle halifeliğe aday gösterilmeyeceğini ifade etmiştir. Şûra başkanı olan Abdurrahman b. Avf halkla istişare etmiş, şûranın reyini de göz önünde bulundurarak, kararını vermiştir. Karar neticesinde halife olan Hz. Osman'a halk bîat etmiştir.

Görüldüğü gibi Hz. Osman'ın seçimi farklı gibi görünse de özde sapma olmamıştır. Hz. Ömer'in, Hz. Osman'la kan bağı yoktur, dahası; Hz. Ömer şûra heyetinde halife seçilebileceklerini tahmin ettiği Hz. Osman'a ve Hz. Ali'ye ısrarla, "kabilelerini ümmetin başına musallat etmemelerini" söylemiştir. Bu seçimde istişare esasına riayet edilmiş, kısmen bir seçim yapılmış ve seçim sonrası halk bîat etmiştir. Hz. Ali'nin halife seçilmesinde de seçim ve bîat faktörünü açıkça görmekteyiz.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde seçim dolaylı seçim şeklindedir; kendilerine "ehlü'l-hall ve'l-akd" adı verilen, halkın ileri gelenlerinden oluşan bir meclis tarafından yapılmıştır. Medine'deki halk da onlara tâbi olmuş, devlet başkanı seçtikleri zata bîat et-

---

* **İstihlâf**: *Görevi başında bulunan halifenin, Müslümanların maslahatı açısından, hilâfete lâyık olarak gördüğü bir kimseyi kendisinden sonra halife olarak seçmesi ve birtakım istişarelerden sonra onun halife seçilmesini istemesidir. Burada doğrudan bir tayin söz konusu değildir.*

166 İbn Sa'd, III, 338–339; Taberî, IV, 228, ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, 28

mişlerdir. İslâm topraklarında yaşayan Müslümanların hepsi bu seçime katılmamışlar ama seçilen halifeye de itiraz etmemişlerdir.[167] Bu dönemde "şûra" ve "bîat" halife seçiminin temel unsurlarıdır.[168]

Hür bir biçimde millet tarafından seçilen devlet başkanı,[169] şûra ve umum Müslüman halkın bîatine bağlıdır.[170] Dört Halife'nin seçilme şekilleri de bu sistemin aynısıdır. Uygulamalarının farklı bir imaja sahip olmasının sebebini, İslâm'ın evrenselliğiyle her zaman ve zemine uygun olmasıyla izah edebiliriz.

İslâm siyaset nizamında, İslâm hilâfet düzeninin ayakta durmasında ilk şart bîattir.[171] Bîat, "Ümmetin imama veya halifeye itaatini tekit eden bir ibaredir."[172] Rasûlüllah halktan bîat aldığı zaman, Allah için onlardan söz alıyor ve Hakka itaatlerini istiyordu. Ebûbekr bîat alırken "Allah'a itaat ettiğim sürece bana itaat etmek üzere bîatte bulununuz" demiştir. Ömer ve daha sonraki halifelerin bîatleri de Peygamberimizin bîati gibiydi.[173]

İnsanlar, Sakîfe'deki bîatten sonra, Ebûbekr'e umûmî bîat ettiler,[174] fakat burada bütün herkesi içine alan bir bîatten bahsetmiyoruz. Başkentte oturan Müslümanlar arasında sadece ileri gelenler inisiyatifi ellerinde bulundururlar ve bîat ederler, genel ve mahşeri denilebilecek ikinci bir takdim sırasında ise, normal halkın taşra valileri de bîatlerini yazılı olarak gönderirler ve kendi yönetim alanları içinde ileri gelen bazı kişilerden de

---

[167] Zeydan, s.27

[168] Rayyis, s.244; Akyüz, s.82

[169] Kutub, Muhammed, ***İslâm'ın Etrafındaki Şüpheler***, çev.: Ali Özek, İstanbul, 1976, s.115

[170] Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.451

[171] Abdurrahman, A. Şeref, I, 50

[172] Abdurrahman, A. Şeref, I, 27

[173] Kandehlevî, M. Yusuf, ***Hayatü's-Sahabe***, çev.: Sıtkı Gülle, İstanbul, 1990, I, 230

[174] Taberî, III, 210

halife adına bîat alırlardı.[175] Bîatte sadece belirli bir zümrenin, belirli bir sülâlenin birisine bîat etmesi yeterli olmamaktadır.[176] Bîat ederken "ehlü'l-hall ve'l-akd" seviyesinde olanlardan bîat alma konusunda titiz davranılmıştır. Fakat bu titizlikten Hz. Ali'nin, Hz. Ebûbekr'e baskıyla tehditle bîat ettiği[177] şeklinde bir sonuç çıkarılmamalıdır.

Yine şûra meclisi üyesi konumunda bulunan bir kişinin hatırı için, halifeye önce gizli, sonra açık bîat etmesi gibi, çift bîatten[178] de bahsetmek kanaatimizce isabetli bir görüş gibi görünmemektedir.

Ya'kûbî(v.292/905), Medine'de Hz. Ali'ye; Mervan b. Hakem, Saîd b. Âs ve Velîd b. Ukbe'nin bîat etmediğini zikreder.[179] Hz. Ebûbekr ve Hz. Ömer'e de Sa'd b. Ubâde bîat etmemişti. Fakat bu kabil davranışlar halifeye yapılan bîatin sıhhatini etkilememiştir.

Hz. Ebûbekr nispî seçim diyebileceğimiz bir seçimle, Hz. Ömer istihlâf yoluyla, Hz. Osman şûra heyetinin kararıyla halife seçilmelerine rağmen, üç halifenin seçiminde de bîatin ortak nokta olduğunu görüyoruz.

Önceki halifeler hilâfete geçtikten sonra halk onlara bîat ederdi. Fakat "öncekilerin aksine halk, ilk etapta Hz. Ali'ye bîat etti ve bundan sonra imam, resmî halife olarak yetkiyi eline aldı,"[180] rivayeti kanaatimizce Hz. Ali'nin sadece şahsiyetiyle ilgili değil, "toplumun o an içinde bulunduğu şartlarla ilgili bir uy-

---

[175] Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukûku***, s.168

[176] İbn Sa'd, II, 246; ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, 12

[177] Kazvinî, S. Muhammed, ***Ali mine'l-Mehdî i'le'l-lâhdî***, Beyrut, t. y., s.393

[178] Hudarî, Muhammed, ***İtmâmü'l-Vefa fî Sîrati'l-Hulefâ***, thk.: A. el-Kallâşi, Haleb, 1398, s.16 (1. dipnot)

[179] Ya'kubî, II, 178

[180] Caferiyan, Resul, ***Masum İmamların Siyâsî ve Fikrî Hayatı***, çev.: Cafer Bayar, İstanbul, 1994, s.51

gulama" olduğunun belirtilmemesi yönüyle izaha muhtaçtır. Zira Hz. Ali kendisine halife olması için teklifte bulunanlara, bu işin mescitte olması gerektiğini vurgulayarak[181] takip edilecek metodu belirtmiştir.

Bîat, İslâm'ın aslî prensiplerindendir.[182] Hulefâ-i Râşidîn bugünkü genel seçimi karşılayan bîatle,[183] şûra yönetimine dayalı olarak, ümmetin seçimi ve rızasıyla gerçekleştirilmiş, icma' ile[184] halife olmuşlardır. Ama Râşid Halifeler, seçim metotlarını teferruatlı bir şekilde ortaya koymadılar. Bunun sebebi "henüz mahdut olan toplumlarının durumunun, bu ayırma ihtiyacını duymuş olmasıyla"[185] açıklanabilir.

İslâm devlet başkanının seçilebilmesi için şahsında bazı vasıfları toplaması, idarecilik bakımından muayyen vasıflara sahip olması gerekir.

Mutlak anlamda ilk yönetici, başka bir kimsenin hiçbir işte kendisini yönetmesine asla gerek duymayan kişidir.[186] Böyle olunca yöneticinin üstün niteliklere sahip olması kaçınılmaz olur.

Dört Halife döneminde "Halife" dinî, ahlâkî bir üstünlüğe sahipti ve halifenin siyasî kararları dinî bir hedefe tâbi idi.[187] Halife olacak kişide dört temel şart aranır: İlim, adalet, ehliyet, akıl, fikir ve amele tesir edecek derecede duygu ve aza kusurlusu olmamak.[188]

---

[181] ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, 47

[182] Abdurrahman, A. Şeref, I, 41

[183] Abdullah, Muhammed, ***Kur'ân Devleti***, çev.: Nezir Demircan, Ankara, 1976, s.58

[184] Rayyis, s.240

[185] Abdullah, Muhammed, s.58

[186] Fârabî, s.44

[187] Fazlurrahman, ***İslâm***, çev.: Mehmet Dağ – Mehmet Aydın, İstanbul, 1981, s.4

[188] İbn Haldûn, I, 486

İslâm hükümetini yönetecek kişinin, zamanın durumunu bilip siyasî, iktisadî işlere, maarife, idarî ve içtimaî zaruretlere vâkıf olması lüzumludur.[189] *"Beni bu yerin* (Mısır'ın)*hazinelerine tayin et. Çünkü ben onları çok iyi koruyan ve tasarrufunu çok iyi bilenim"*[190] âyeti bu lüzuma işaret etmektedir.

Halifelik adalet ve ihlâs ile yapıldığı takdirde ibadetlerin en faziletlisidir.[191] Zalim ve ahlâksız kişilerin halife olması söz konusu değildir.[192] *"...Benim ahdim zalimlere ulaşmaz,"*[193] *"...Allah size adaletle hükmetmenizi emreder,"*[194] âyetlerinde adalet unsurunun altı çizilmiştir.

Kur'ân: *"Gerçekten Allah size emanetlerinizi ehil olanlara vermenizi emreder,"*[195] âyetiyle ehliyetin önemini de vurgulamıştır.

Halife olacak kişi her bakımdan bilgili, anlayışlı, kavrayışlı, hilâfet işlerini intizamla yürütecek kabiliyeti bulunan, kâfi derecede dirayetli, rûhen, fikren ve cismen ehliyetli kimseler olmalıdır.[196] *"Allah'ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin..."*[197]

Halifede bulunması gereken mezkûr vasıflar; Hz. Ömer'den yerine halife tayin etmesini isteyenlere söylemiş olduğu şu sözlerinde, açıkça görülmektedir: "Eğer Ebû Ubeyde sağ olsaydı onu tayin ederdim. Çünkü Rasûlüllah onun için: *'O, bu milletin eminidir'*demiştir. Muaz b. Cebel sağ olsaydı onu tayin ederdim.

---

189 Rûhânî, s.103

190 Yusuf, 12: 55

191 Gazâlî, III, 693

192 Sabûnî, Nureddin, ***Maturidîyye Akaidi***, çev.: Bekir Topaloğlu, İstanbul, 1979, s.126

193 Bakara, 2: 124

194 Nisa, 4: 58

195 Nisa, 4: 58

196 Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.40

197 Nisa, 4: 5

Çünkü Rasûlüllah onun hakkında: *'O, kıyamet günü âlimlerin elleri arasında gelecektir'* demiştir. Hâlid b. Velîd sağ olsaydı onu tayin ederdim. Çünkü Rasûlüllah: *'O, Allah'ın kılıcıdır'* demiştir. Ama ben, bu işi Rasûlüllah'ın kendilerinden razı olduğu kişilere (Aşere-i Mübeşşere'ye) bırakıyorum."[198]

Dört Halife döneminde gerek halifelerin, gerek yardımcıları konumundaki vezirlerin ve hatta vali ve kadıların tamamen erkeklerden müteşekkil olduğu bir gerçektir. Böyle bir uygulama şu nasslara dayandırılmaktadır. *"...Erkekler, kadınların yöneticisi ve koruyucusudur..."*[199] *" İşlerini kadınlara havale eden kavim felah bulmaz."*[200]

Mevdûdî'nin, konu ile ilgili görüşleri şöyledir: Nass ile bu hususta kati hüküm verilmiştir ki; memleket işlerinde mesuliyetli işler ve mevkiler (isterse memleket reisi yahut hükümet başkanlığı, yüksek idarelerin ve yüksek mahkemelerin azalığı olsun) kadınlar için münasip işlerden değildir.[201] Gazâlî de halife olacak kişide *"erkek olmak"* şartının bulunduğundan[202] yanadır. Kadınların halife olmamaları, İcma'ın İmameti Kübrâ'yı erkeğe tahsis etmiş olmasındandır.[203]

Halife olacak kişinin Kureyş'ten olması konusunda farklı görüşlere rastlamaktayız.[204] Ehl-i Sünnet mezhebi halife olacak kişinin Kureyş kabilesine mensup olması gerektiğini,[205] Şîa Ku-

---

198 ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, 28

199 Nisa, 4: 34

200 Buhârî, Fiten, 17, Meğâzî, 82; Tirmizî, Fiten, 75; Neseî, Kudat, 8

201 Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.494

202 Gazâlî, I, 297–298

203 Ebû'l-ü'lâ Mardin, ***"Kadı,"*** İ.A., İstanbul, 1967, IV, 43

204 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hatiboğlu, M. S., ***"Hilâfetin Kureyşliliği,"*** A.Ü.I.F.D., XXVII

205 Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir, ***el-Fark Beyne'l-Firak***, thk.: M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1990, s.349

reyşlilikten de öte Ehl-i Beyt'ten olması gerektiğini belirtir. Haricîler bu şartın gerekli olmadığından yanadır.[206] Mu'tezile ise kendi içinde ihtilâfa düşer. Bir kısmı Kureyşlilik şartının zorunlu olmadığından bahsederken, bir kısmı da Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın görüşüne yaklaşırlar.[207] *"Halife Kureyş'ten olmalıdır,"* görüşünü savunanlar, şu hadisleri delil olarak kabul ederler: *"Kureyş, kıyamet gününe kadar iyilikte olsun, kötülükte olsun insanların yöneticisidir."*[208] *"Halifelik hakkı Kureyş'indir. Onlar İslâm'a bağlı kaldıkça bu hususta onlara muhalefet edenleri, Allah yüz üstü bırakır."*[209]

"Halife'nin Kureyş'ten olması şart değildir" görüşünde olanların hareket noktası ise; *"Sizi yönetmek üzere bir halife tayin edilse, velev ki bu halife köle olsun, Allah'ın hükümlerince hükmettiği müddetçe ona itaat edin"*[210] hadisi ve Hz. Ömer'in *"Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim sağ olsaydı, yerime onu tayin ederdim,"*[211] sözüdür.

İbn Haldûn (v.808/1405), halifenin Kureyş'ten olması ve şari'in bundan maksadı; sadece Rasûlüllah'ın soyundan geldikleri için onları kutlulamak, taltif etmek değildir. Onların halife olmasıyla, kutlanmak hâsıl olmakla beraber esas maksat, korunma ve korumak ve de haklar talep etmek için gereken asabiyettir,[212] görüşündedir.

Konuyla ilgili müstakil bir çalışma yapan M. S. Hatiboğlu; Benû Saîde Sakîfesi'nde seçilecek halifenin Kureyş'ten olması gerektiği hususu, Kureyş kabilesini taltif etmek amacına yönelik

---

206 Hasan İbrahim Hasan, II, 125

207 İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali, ***Kitâbü'l-Fasl***, Mısır, 1900–1902, IV, 89

208 Tirmizî, Fiten, 49

209 Buhârî, Ahkâm, 1

210 Tirmizî, Cihad, 28; Dârimî, Mukaddime, 16

211 ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, 28

212 İbn Haldûn, I, 491–493

değildir. Esas sebep o zaman toplumun içinde bulunduğu şartlardı,[213] şeklinde kanaatini belirtir. Mevdûdî de aynı görüştedir.[214]

"İmamlar Kureyş'tendir" hadisi tatbikatta zayıf kalmaktadır. Zira Hz. Peygamber ırkçı değildir. Rasûlüllah o an ki toplumun yapısını ve içinde bulunduğu şartları düşünerek bu hadisi söylemiştir. Çünkü o biliyordu ki, Araplar ancak, Kureyş'ten olan birisini halife seçer. Hz. Peygamber *"Kavminizin mevlâsı sizdendir,"* hadisi ile bunu yumuşatmıştır.[215]

Bu izahattan; halifenin Kureyş'ten olma şartının o günün siyasî şartları icabı geçerli olduğu fakat günümüz için böyle bir şartın olmadığı neticesini çıkarabiliriz.

Halife adayında bulunması gereken; Müslüman olmak, erkek olmak, ilmen yeterli olmak, mükellef olmak, adil olmak, bedenen sağlıklı olmak, ehil olmak gibi belli başlı şartların hepsi Dört Halife'de mevcuttu. Bu şartlara ilâveten her biri Kureyş kabilesine mensuptu.

"Halife"nin tanımı, seçimi, bîat, halifede aranan şartlar konusuna dâir bu değerlendirmemizden sonra, hilâfet makamının görevleri konusuna geçebiliriz.

Hilâfetin amacı; Kitap ve Sünnet doğrultusunda insanları mutluluğa ulaştırmaktır.[216] Bu sebeple halife, Kur'ân ve Sünnet'te belirlenen veya kendisinin belirlediği normların uygulanmasını, devlet organlarının düzenli ve uyum içinde çalışmasını gözetmelidir.[217]

---

213 Hatiboğlu, M. S. *"**Hilâfetin Kureyşliliği**,"* AÜİFD., XXVIII, 198

214 Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.358–359

215 Hamidullah, ***İslâm Müesseselerine Giriş***, s.130

216 Neccâr, s.19

217 Akyüz, s.199

Halife hem dinî, hem dünyevî hâkimiyete sahip olduğundan, Hz. Peygamber zamanında olduğu gibi ahalinin sulh halinde emirleri, harp zamanında kumandanları, namazda imamları, onların kadıları ve fakihleri idi. İslâm toprakları genişleyince halife bu vazifeleri kendi tarafından vekâleten îfa edebilmek üzere başka zatlara bıraktı.[218] Zira devlet başkanı yürütme gücünün en büyük reisidir.[219]

Bu konumu dolayısıyla temsilcilerine imkânın elverdiği ölçüde, uygun şartlar içerisinde hizmet edebilmeleri için yeterli hakları vererek kendi görevini yerine getirir.[220]

İdareci, dünya ve dini koruyup gözetmeli, fesadın önüne geçmeli, hak düşmanı asi ve sapıkların din hakkında bozgunculuk yapmalarına engel olmalı, kalpleri zayıf, imanları kuvvetli olmayan cahil halkın dinden çıkıp küfre sapmalarına mani olmalı hatta icabında zorla ve kahırla idaresine boyun eğdirmelidir. Devlet başkanı İslâm'ı himaye etmeli, İslâm'a ve İslâm ümmetine din düşmanlarıyla sapık ve isyankârların tecavüz ve suikastlarını önlemek için daimî gayret sarf etmeli, memleketin her yanında adaletle iş görmeyi teminle halkın huzuru için memleketi yol, köprü vb. şeylerle imar etmeli, ticarette dürüstlük ve ferahlık sağlamalı, vergi alırken haksızlık ve zulme meydan vermemeli, israfa engel olmalı, davaların görülmesinde insaflı olmalı; zamanında hallini temin etmeli, askıda bırakmamalı, İslâm esaslarını öğrenip bilen âlimlere karşı kırıcılıktan çekinerek, onlara hürmet etmeli, İslâm'ın ikamesini sağlamalı, vali ve hâkimlerden seçip tayin ettiği zatların bütün bu işleri hakkıy-

---

218 Corci Zeydan, ***İslâm Medeniyeti Tarihi***, çev.: Zeki Megamiz, İstanbul, 1974, IV, 362

219 Nebhan, M. Faruk, ***İslâm Anayasa ve İdâre Hukûkı'nun Genel Esasları***, çev.: Servet Armağan, İstanbul, 1980, s.465–467; Akyüz, s.198

220 Said Halim Paşa, ***İslâm ve Batı Toplumu'nda Siyâsal Kırumlar***, haz.: N. Ahmet Özalp, İstanbul, 1987, s.68

la yapmaya muktedir, güvenilir ve adaletli kimselerden olmasına dikkat etmelidir. [221]

Bu görevleri hakkıyla yerine getirmek üzere halife, hem devlet başkanı yahut hükümet reisi, hem başbakan yani reis-i vüzera, hem İslâmî parlamentonun başkanıdır; konuşulacak ve danışılacak mevzuların büyük bir kısmı kendisine düşmektedir.[222] Aynı zamanda siyasal sistemin düzenleyicisi olması hasebiyle bu sistemin muntazam şekilde işlemesine nezaret etmek, muhtelif güçler arasındaki uyum ve uzlaşmayı korumak, bunlar arasında çıkabilecek anlaşmazlıkları, ihtilâfları çözümleme yükümlülüğü de kendisine aittir.[223]

Robert Mantran; Ebu'l-Hasan el-Mâverdî'nin: "Halife'nin görevi olarak saydığı görevler, hukukî bir iktidarın eksikliğini gösterir. Kanunlar, Kur'ân, Sünnet, İcma' ve Kıyas'tan çıkarılır. Halife şeriatı tevil edemez; prensip olarak şeriata tabidir," görüşünü ortaya atmakta, hatta bir Kur'ân prensibi olmasına rağmen, Şûra prensibini halifenin görevleri arasında saymamaktadır"[224] şeklinde eleştirel bir yaklaşım sergilemektedir.

Henri Laoust, bu görüşlere katılmaz: "Halife, yaymakla görevli olduğu şeriata titiz bir şekilde saygı göstermelidir. Şeriatta yer almayan bir konuda da fonksiyonel bir esnekliğe sahip olmalıdır," [225] der. Bu görüş, halifenin görevleri konusunda takip edeceği metodu kısa, ama kâfi derecede belirleyen bir görüş gibi görünmektedir.

---

[221] Mâverdî, Ebu'l-Hasan, ***Maddî ve Manevî Yüce Hedefler***, çev.: Yaşar Çalışkan, İstanbul, 1993, s.360–364

[222] Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.460

[223] Said Halim Paşa, s.68

[224] Mantran, Robert, ***İslâm'ın Yayılış Tarihi***, çev.: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, s.185

[225] Laoust, Henri, ***La Pensée et L'action Politiques d'al-Maverdı***, Paris, 1968, s.26

Hz. Ebûbekr'in Ridde Olayları'nda, zekâtı reddedenlere karşı, ashapla istişare etmesi, Hz. Ömer'in de içinde bulunduğu ashabın itirazlarına rağmen takındığı tavır; Hz. Ömer'in müellefe-i kulûba tahsis edilegelen hisseyi vermekten vazgeçmesi; kıtlık zamanında hırsızlık yapan kişiye yaptığı tatbikat... vb. uygulamalar "hukukî bir iktidar eksikliği" görüşüne ters düşmektedir.

Öte yandan Mantran'ın görüşleri, kendi içinde tezatlık arz etmektedir. Halifeler Kitab, Sünnet, İcma' ve Kıyas'tan çıkardığı kurallara göre hareket ederler. Kur'ân'da: *"Onların aralarındaki işleri müşavere iledir,"*[226] buyrulur. Dolayısıyla halifenin meşveret prensibine itibar etmemiş olmasını kabul edemeyiz.

Devletin bütün işlerinden sorumlu olan halifedir. Her görev, her sorumluluk bir otoriteyi, bir yetkiyi gerektirir. O halde Dört Halife'nin otorite ve yetkilerinin boyutlarına değinmemiz gerekecektir. Halife mutlak anlamı içinde bir egemen güç, bir otorite değildir.[227] Şeriatta bir imtiyaz olarak kendi şahsı veya başkası için kullanabileceği herhangi bir kanunî yetkisi yoktur.[228] *"...Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet; sana gelen gerçeği bırakıp da onların arzularına uyma!"*[229]

İslâm yönetimi, kişisel bir hükümeti öngörmez. Başa geçen kişiler için bazı ek haklar ve ayrıcalıklar bu yönetimde söz konusu edilemeyeceği gibi, yöneticinin mutlak tasarruf yetkisi de bulunmamaktadır. Verilen yetki özel koşullarla sınırlandırılmış durumdadır.[230] Hz. Ebûbekr'in: "Allah'a itaat ettiğim müddetçe bana itaat ediniz. Allah'a isyan edersem bana itaat yoktur"[231]

---

[226] Âl-i İmrân, 3: 159; Şûra, 42: 38

[227] Rayyis, s.223

[228] Kutıb, Muhammed, s.115

[229] Maide, 5: 48

[230] Rayyis, s.336; Akkâd, s.220

[231] Ebû Ubeyd, ***Kitâbü'l-Emvâl***, çev.: Cemaleddin Saylık, İstanbul, 1981, s.23; İbn Hişam, IV, 311; Taberî, III, 210; Neccâr, s.33; Şelebî, Ebû Zeyd, ***Hulefâ-i Râşidîn***, Kahire, 1993, s.18

sözü, halifelerin otoritelerinin durumunu ortaya koymaktadır. Bu rivayet, halifenin otoritesinin tamamen mevcut olmadığı anlamına gelmemelidir. Çünkü görevi yapmak yetkiyle yetkiyi kullanmak da otoriteyle mümkündür. Nitekim Hz. Ali'nin Sıffîn Savaşı'nda tam zafere ulaşmak üzere iken savaşı bırakmak zorunda kalması[232] ve bunların telâfisi mümkün olmayan sonuçlara sebebiyet vermesi, halifede otoritenin bulunması gerektiğini gösterir.

Bu durumda halifenin sınırlı bir otoriteye ihtiyacı vardır, diyebiliriz. Hiçbir otoritesinin olmaması halifeyi etkisiz hale getirebildiği gibi; gereğinden fazla otoriteye sahip olması da halifeyi istibdada sürükleyebilir. Sınırlı otoriteden kastımız, halifenin otoritesinin Kur'ân ve Sünnet ölçülerine uygun olmasıdır.

Devlet başkanının yetkileri sınırsız değildir. Dört Halife, devlet işlerinin yürütülebilmesinde, sahabenin büyükleri, Medine ileri gelenleri ve kabile reislerinden teşekkül eden yüce meclisle istişare ederdi; onlarla görüşmeksizin önemli bir iş hakkında karar vermezdi.[233] Ancak devlet işlerinin tartışılması bakanlar veya müşavirler tarafından yapılsa bile, alınacak son kararın lidere ait olması gerekir.[234]

Kur'ân ve Hadis'in ışığında olmak kaydıyla teşriî otorite, yani kanun koyma yetkisi halifeye aittir.[235] Prensip olarak; nihaî karar yetkisini elinde bulunduran halifedir. Onun danışmanları vardır. Fakat bunların görüşlerine ancak kendi zayıf, güçlü veya vasat kişiliği ölçüsünde bağlıdır. Her zaman halifelerin uygulamaları yasamaya ve yargılamaya bağımlı olmak durumun-

---

[232] Önkal, Ahmet, ***Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme***, Konya, 1987, s.68–71 (yayımlanmamış makale)

[233] Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.118; Hasan İbrahim Hasan –Ali İbrahim Hasan, s.130; Subhi Salih, s.224

[234] Boissy, Gabriel, ***İdare Sanatı***, çev.: İlhan Bardakçı, Ankara, 1968, s.14

[235] Nebhan, s. 465–467; Sırma, ***İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi***, s.27

dadır.[236] Bu durumda halife, İslâm şeriatının getirdiği umumî prensiplerden çıkan iktisadî, siyasî ve içtimaî hayatla ilgili teşriî koyma yetkisine sahip değildir.[237]

Halife şer'i hükümleri kanun haline getirebilir. İçtihadî konularda mevcut içtihatlardan birini tercih eder. Kendisine tanınan "sınırlı yasama yetkisi"ni kullanırken; serbest olan mevzularda emretme ve yasaklama şeklinde kanun koyma yetkisine sahiptir. Amme maslahatı, şer'i hükümlere aykırı olmayan örf-âdet kaideleri ve benzeri sebeplerle bazı şer'i hükümleri uygulama açısından kayıtlar; içtihadî konularda bazı emir ve yasaklarda bulunabilir, kamu yararı için bazı düzenlemeleri yapabilir. Belli bir ceza tayin edilmeyen suçların cezalarını takdir eder, savaşla fethedilen yerlerin hukukî rejimini tespit eder.[238]

Dört Halife'nin uygulamalarından, halifenin şûra heyetiyle istişare ettiğini fakat nihaî kararı kendisinin verdiğini anlamaktayız. Yani halife şûra heyetinin kararına uymak zorunda değildir; tercih hakkına sahiptir. Nitekim Hz. Ebûbekr, zekât vermeyi reddedenler konusunda yaptığı istişarenin tam aksini uygulama alanına koymuş;[239] Hz. Ömer, Kadisiye savaşının komutanını belirlerken şûra heyetinin kararı doğrultusunda hareket etmiş,[240] Hz. Ali, valilerin değiştirilmesinin bir müddet tehir edilmesi fikrine itibar etmemiştir.[241]

---

[236] Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukuku***, s.177

[237] Hatîb, ***el-Hilâfe ve'l-İmâme***, s.230

[238] Akgündüz, s.22–26

[239] Vâkıdî, ***Kitabu'r–Ridde***, s.31–32; İbn Teymiyye, Takıyuddin Ebu'l–Abbâs, ***es-Siyâsetii'ş-Şer'iyye***, Beyrut, 1966, s.19; Süyûtî, Celâleddîn, ***Târîhu'l-Hulefâ***, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kahire, 1964, s.72–75; Taha Hüseyin, ***İslâmiyyat (Mir'atü'l-İslâm)***, Beyrut, 1984, s.74; Muhıbb et-Taberî, I, 147; Muhammed Zekiyüddin, ***Hulefâ-i Râşidîn***, Beyrut, 1985, s.63

[240] İbnü't-Tiktaka, Muhammed b. Ali, ***el-Fahrî fi'l-Adabi's-Sultâniyye ve Düveli'l-İslâmiyye***, Beyrut, 1966, s.79–81; Mahmûd Şakir, s.238

[241] Taberî, IV, 442; İbn Kesîr, VII, 229

Dört Halife, hiçbir zaman yargıdan muaf tutulmamıştır. Gerek halka, gerek yargıya hesap vermek durumundadır. Hz. Ömer'i halife tayin ettiğinde Hz. Ebûbekr'e halkın: "Bunun hesabını Allah'a nasıl vereceksin?" sorusu[242] ve yine Hz. Ali'nin, zırhını çalan bir Hristiyanla kadısı Şureyh'in önünde ifade vermesi[243] ve benzeri hareketler bu durumu izah edebilecek örneklerdir.

Halifenin, çalışacağı kadrosunu kurma yetkisi vardır. Gerekirse halife önceki kadroyu tamamen değiştirebilir. Bu durum günümüz yönetiminde "kıyım," "kadrolaşma" tabirleriyle –menfi anlamda– ifade edilse de, devlet yönetiminin sıhhati açısından gereklidir. Fakat halifenin kadro kurmasında ehliyet prensibi göz önünde bulundurulmalıdır. Hz. Ali halife olduğu zaman, Hz. Osman'ın valilerini azledip yerlerine yeni valiler atadı. İbn Abbâs ve Muğîre b. Şû'be ortamın müsait olmadığını, bu işi sonraya bırakmasının yararlı olacağını söylediler. Hatta Muğîre, hiç değilse Muâviye'nin azlini ertele demiş, Hz. Ali ise bu teklifleri kabul etmemiştir.[244]

Halife, hükümet merkezinin bulunduğu şehirden herhangi bir maksatla ayrıldığı zaman, yerine vekil tayin edebilmektedir. Dört Halife yerine vekil bırakırken, bıraktığı kişinin ehil olmasına itina göstermiştir. Halife vekilinin görevi, merkezde devlet işlerini yürütmektir. Hulefâ-i Râşidîn hükümet merkezinden ayrılıp şehir dışına çıktıklarında yerlerine vekil bırakmışlardır.[245]

Kamu Hukuku doktrininde, halifenin makamında kalma süresi, muayyen bir zamanla değil, ehliyet ve vazifelerini îfa şar-

---

[242] İbn Sa'd, III, 200

[243] İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Târîh***, II, 408–409

[244] Taberî, IV, 442; İbn Kesîr, VII, 229

[245] İbn Kesîr, VII, 31, 35; Kandehlevî, I, 389; Ya'kûbî, II, 181; Rıza, Muhammed, ***İmam Ali b. Ebî Talib***, Beyrut, t.y., s.37; Ahmed Cevdet Paşa, ***Kısas-ı Enbiya ve Tevârîhi Hulefâ***, sad.: Ali Arslan, İstanbul, 1980, I, 363; Doğrul, Ö. Rıza, V, 72–73; Atar, s.61; Hitti, I, 231

tıyla kayıtlanmış, ehliyeti devam eden ve vazifelerini yerine getiren halifenin hayatı boyunca makamında durabileceği kabul edilmiştir.[246]

Bu değerlendirmelerimiz bizi; gerek görevleri açısından, gerekse otorite ve yetkileri açısından halifelerin konumu vekil veya nâibin yeridir,[247] dolayısıyla halife mutlak anlamı içinde bir egemen güç, bir otorite değildir,[248] sonucuna çıkarmaktadır. Yani halife hâkimiyeti elinde bulunduran bir güç değildir.

Devlet işlerinin yönetimi maslahata, bozukluğa meydan vermeme, şeriatın emirlerine itaat etme esasına dayanır.[249]

Hz. Peygamber'in risaletinden itibaren hayatına baktığımızda öncelikle bir kadro oluşturduğunu, bu kadrolarla kitlelere ulaştığını ve İslâm Devleti'ni kurduğunu, kurduğu bu İslâm Devleti'nin yönetiminde de kendi başkanlığında, çekirdek kadrolardan istifade ettiğini görürüz.

Râşid Halifeler bu sistem üzere devleti yönetmişlerdir. Devletin başında bizzat kendileri bulunmakla beraber, kurdukları kadrolarıyla yönetimi gerçekleştirmişlerdir. O halde bu kadrolar ve kadroların faaliyetini sürdürdükleri kurumları inceleyerek konuya açıklık getirmeye çalışalım.

Vezaret (Vezirlik)

Vezaret kelime olarak "yük" manasına gelen "vizr" kelimesinden[250] veya "sığınılan dağ" anlamına gelen "zirv" kelimesin-

---

246 Karaman, ***Mukayeseli İslâm Hukuku***, I, 97

247 Zeydan, s.24

248 Rayyis, s.233

249 Ebû Zehra, Muhammed, ***İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi***, çev.: Abdülkadir Şener, Ankara, 1971, I, 21

250 İbn Haldûn, I, 601–602; Kavakçı, Y. Ziya, ***Hisbe Teşkilâtı***, Ankara, 1975, s.3; Rûhânî, s.104

den[251] veyahut ta "yardım" manasına gelen "müvâzeret" kelimelerinden[252] türetilmiştir.

Bütün sorumluluğun ağırlığını, memleketin bütün işlerini uhdesine aldığından, hükümetin reisi vezire sığındığından[253] kendisini memur edenin ağırlıklarını kaldırdığından[254] bu şekilde adlandırılmıştır.

Müsteşrikler "vezir" kelimesini, eski Farsçadaki yani Pehlevîcedeki "vezir" kelimesine benzeyen "feşir" kelimesine irca ederler. Feşir kelimesinin manası hâkim veya hâkemdir. Hâlbuki hâkimlikle vezirlik arasında büyük fark vardır. Dolayısıyla bu görüşü kabul etmek güçtür.[255] Vezirlik, halifenin kendisini ilgilendiren önemli işlerde istişare ettiği, aklı ve dini hususunda güvendiği bir kişinin görevini ifade eder.[256] Kısaca vezir, devlet başkanının yardımcısına ve danışmanına verilen addır.[257] Fakat ifade etmek gerekir ki vezaret, İslâm ile ortaya çıkan bir kavram değildir; daha önceki zamanlara racidir. İranlılar, İsrail oğulları ve diğer ümmetler bunu biliyorlardı.[258]

Kur'ân-ı Kerim'de; "sığınacak yer"[259] ve "yardımcı"[260] anlamında bu kelimenin kullanıldığını görüyoruz. Hadis-i Şerifler'de de kelime "yardımcı"[261] anlamında kullanılmıştır. Bu durumda halife, merkezî gücü elinde tutarken, vezir tüm işlerinde

---

[251] Rûhânî, s.104

[252] İbn Haldûn, I, 601–602

[253] Rûhânî, s.104

[254] İbn Haldûn, I, 601–602

[255] Subhi Salih, s.223

[256] Kettânî, I, 17

[257] Dûrî, Abdülaziz, ***en-Nüzûm***, I, 210

[258] Hasan İbrahim Hasan –Ali İbrahim Hasan, s.129

[259] Kıyame, 75: 11

[260] Taha, 20: 29

[261] Buhârî, Ahkâm, 42; Ebû Dâvûd, İmâre, 4; Neseî, Bey'a, 33

sınırlama olmaksızın halifenin yerine iş görmekte, onun yardımcılığını yapmaktadır.[262]

Vezirlik iki kısımda mütalâa edilebilir:

✓ *Tefvizî Vezirlik (Tam Yetkili Vezirlik)*

✓ *Tenfizî Vezirlik (Görevleri Yerine Getirme Vezirliği)*

Tefvizî Vezirlik; halifenin, işlerinin yürütülmesinde kendi görüş, fikir ve içtihadına göre serbestçe hareket edebilen bir şahsı vezir tayin etmesidir. Vezirin naipliği daha çok, devlet işlerinin yerine getirilmesinde, halifeliğe zarar verecek işlerin dışında kendi kendine hareket etmesi şeklindedir.[263]

Devlette, ümmetin genel çıkarlarına ilişkin görevlerin en önemlileri tevfiz türünden olanlardır.[264] Bu bakımdan Tefviz Veziri'nde bazı şartlar aranır. Bu şartlar halifede aranan şartların aynısıdır. Görüşleri keskin ve muteber, makul olmalı, bir müçtehit hukukçu için bulunması gereken sıfatlar kendisinde bulunmalı, harp ve haraç vergisi gibi işlere görevlendirildiğinde, bu işlere yeterli, lâyık biri olmalıdır.[265]

Tefviz akdi, halifenin eliyle gerçekleştirilirken, kendi adına değil, ümmet adına yapılır. Tefviz vezirine tanınan yetki, halifenin kişisel hak ve hukukunda tasarruf değil, ümmetin hukukunda tasarruftur. Bunun uzantısı olarak tefviz görevlisine bir de özerklik verilir ki, bu özerklik onun için bir güvencedir.[266]

Tam yetkili vezir, üç husus haricinde halifenin yetkilerine sahiptir:

✓ Veliaht tayinini gerçekleştiremez.

---

262 Rayyis, s.339; Sourdel, Dominique, ***L'Islam***, Paris, 1972, s.71

263 Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.26

264 Rayyis, s.333

265 Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.26

266 Rayyis, s.334

✓ Halktan kendisinin azledilmesini, af isteme yetkisini isteme hakkına sahip değildir.

✓ Halifenin tayin ettiği memuru azledemez.[267]

Hz. Ebûbekr, halifeliği döneminde Talha b. Abdullah'a bir parça arazi verir. Şahitler arasına Ömer b. el-Hattab'ı da yazar. Hz. Talha, mühürletmek için senedi Hz. Ömer'e götürür. Hz. Ömer mühürlemeyince öfkelenerek Hz. Ebûbekr'e müracaatla: "Vallahi bilmiyorum. Halife sen misin, yoksa Ömer midir?" deyince, Hz. Ebûbekr: "Halife benim; fakat Ömer dediğin benden başka bir adam değildir. O, ben; ben, o'yum" der.[268]

Bu rivayet Hz. Ömer'in Hz. Ebûbekr zamanında Tefviz vezirliği yaptığını belirtmesinin yanı sıra, yetki alanına da işaret etmektedir.

Tefviz vezareti günümüzdeki "başbakanlığa" benzer. Birden fazla olmaması, yetkilerinin genel ve tam olması, devletin yönetimini bütünüyle üstlenmiş olması böyle bir benzetme için yeterli sebeptir. Başbakandan ayrıldığı nokta ise, başbakanın yetkilerinin bakanlar kurulunun yetkileriyle sınırlı olmasıdır.[269]

Tefviz veziri, geniş çapta bir özerkliği olmaksızın, işlerin yürütülmesi amacıyla halifenin nâib olarak atadığı kimsedir. Görüş, değerlendirme, yönlendirme bütünüyle halifededir.[270] Halifeyle halk arasında, halifeyle idareciler arasında bir vasıtadır. Halifenin emrini yerine getirir, hükmettiği hususları kayda geçer. Halifeye idarecilerin tayinini, ordunun donatımını, teçhizini, mühim ve yeni hâdiseleri haber verir. Fikirlere katılması isteniyorsa, o takdirde ismi "özel vezirlik"tir. Fikirleri istenmiyorsa "vezaret-i vasıta" veya "sefaret" gibi isimler alır.[271]

---

267 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.29

268 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.439

269 Rayyis, s.356

270 Rayyis, s.345

271 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.30

Tenfiz vezirinde; emanet, doğru sözlülük, tamahkâr olmamak, insanlarla arasında husumet bulunmamak, kuvvetli hafızaya sahip olmak, zekâ ve anlayış sahibi olmak, hevâ ehli olmamak gibi bir takım şartlar aranır. Müslüman olmak şartı yoktur.[272]

Görüldüğü gibi, Tenfiz veziri günümüzdeki "bakanlar"ın konumundadır. Halifenin toplum işleri için birden fazla Tenfiz veziri tayin etmesi caizdir. Fakat Tefviz veziri birden fazla tayin edilemez.[273]

Bu malûmattan sonra gerek Hz. Peygamber döneminde, gerek Hulefâ-i Râşidîn döneminde vezir kullanılıp kullanılmadığı konusuna geçebiliriz.

Devlet başkanının yardımcısı manasında, Hz. Peygamber'in vezirlerinden söz edebiliriz. Hz. Peygamber özel ve genel işlerde ashabı ile istişare etmiş, bazı durumlarda da sadece Hz. Ebûbekr'le istişare etmiştir. Daha önce İran ve Rumlarla birlikte olup, Hz. Peygamberle Hz. Ebûbekr arasındaki bu davranışı gören bazı Araplar, Hz. Ebûbekr'e: "Vezîru'n-Nebî" diyorlardı.[274] Kaynaklar Hz. Ebûbekr ve Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber'in veziri olduğundan bahsederler.[275]

Hz. Ebûbekr'in veziri yoktu. Ancak Hz. Ömer, ona adaletle ilgili işlerde yardımcı oluyordu.[276] Hz. Ömer, Hz. Ebûbekr'in

---

272 Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.31–32

273 Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.33

274 Hasan İbrahim Hasan –Ali İbrahim Hasan, s.129

275 Kettânî, I, 17; Heykel, M. Hüseyin, ***Hilâfet ve Meliklik Arasında Osman b. Affân***, s.52, Kahire, 1968, s.52; Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 892; Ahmed Cevdet Paşa, I, 240; Kavakçı, s.3; Keskioğlu, Osman, ***Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukûku***, Ankara, 1980, s.54

276 Şelebî, s.98; Neccâr, s.103; Komisyon, II, 61

veziri hükmündeydi.[277] Hz. Ali ile Hz. Osman, Hz. Ömer'in veziri hükmündelerdi.[278] Hz. Osman devrinde; Muâviye, Abdullah b. Sa'd, Saîd b. el-Âs, Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Âmir, Hz. Osman'ın veziri idiler. Bizzat Hz. Osman bu zevata "siz benim vezirlerimsiniz" şeklinde mukabelede bulunmuştur.[279] Hz. Ali'nin veziri ise Abdullah b. Abbâs idi; Hz. Ali, memleketin en mühim işlerinde ona itimat ederdi.[280]

İlk zamanlarda vezirlik makamı ve böyle bir unvanla anılan bir devlet görevlisi yoktu. Resmî olmamakla beraber Hz. Peygamber'in ve Hulefâ-i Râşidîn'in vezir derecesinde yardımcıları vardı.[281] İslâm'da ilk olarak vezirlik unvanıyla anılan kişi, ilk Abbâsî halifesi olan Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'ın veziri Ebû Seleme Hafs b. Süleyman'dır.[282]

Bu durumda Dört Halife döneminde isimleri vezir olmamasına rağmen fiiliyatta vezir görevini üstlenen kişiler olmuştur, sonucunu çıkarabiliriz.

Halifenin devlet yönetiminde en önemli yardımcıları vezirleridir. Fakat sadece bu yardımcılarla devleti tam olarak yönetmesi mümkün değildir. Aynı zamanda yapılacak olan bir takım faaliyetlerle alınacak bazı kararlarla ilgili olarak istişare etmesi de gerekecektir. İstişarenin bütün ülke fertleriyle gerçekleştirilmesi imkânsız olduğundan, onları temsilen bir "Temsil Meclisi" oluşturmak kaçınılmaz olacaktır.

---

[277] İbn Haldûn, I, 603–604

[278] İbn Haldûn, I, 604

[279] Ahmed Cevdet Paşa, I, 437

[280] Rûhânî, s.105

[281] Yeniçeri Celâl, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,***" BYASİ., III, 251; Kavakçı, s.3

[282] Zettestéen, K. V., "***Ebû Seleme,***" İstanbul, 1964, İ.A., IV, 49

Temsilciler Meclisi (Şûra Heyeti)

"Şûra" kelimesi; peteğinden balı çıkarmak, bal sağmak, hayvanı teşhir için pazarlıkta yürütmek, görünüşte güzel olmak anlamlarına gelen "şara" fiiline dayanır. Tefâ'ul babında müşavere edişmek, istif'al babında ise birinden bir husus için meşveret istemek anlamlarına gelir. Şûra kelimesi de danışma, danışılan iş anlamındadır.[283] Şûra, kelime olarak danışma, istişare, danışma meclisi, danışma toplantısı, toplantının yapıldığı yer gibi anlamlarda kullanılmaktadır.[284] Masdar bir kelime olan şûra, başkasından görüş istemektir,[285] "meşveret" demektir.[286]

Müşavere, herhangi bir iş hakkında danışmak, bazı kimselerin görüşlerine başvurmak, fikir alış verişinde bulunmaktır. Böyle bir müzakere ve mütalâaya istişare, toplanıp müşaverede, meşverette bulunan topluluğa da "şûra" denilir.[287] Şûranın konumu, çiçeklere dağılan arıların petekte toplanmalarını andırır. Her arı ayrı bir çiçeğe konar ve ondan aldığı tozlarla peteğe döner. Petekte toplanan ayrı ayrı çiçek tozlarından bal oluşur. Şûranın çalışması da böyledir. Değişik fikirler yeri geldiğinde birbirini tamamlar. Yeri gelir birbirini tashih eder, yeri gelir yeni fikirlerin oluşmasına imkân verir.[288]

İstişare, otoritenin zulme sapmasını önleyici, idare edilenlerin yönetiminde söz hakkına sahip olmasını sağlayan gerçek manada demokratik bir uygulamadır.[289]

---

[283] Sarı, Mevlüt, ***el-Mevârid***, , İstanbul, t.y., s.844

[284] Par, Arif Hikmet, ***Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Sözlük***, İstanbul, 1984, s.432; Doğan, D. Mehmet, ***Temel Büyük Türkçe Sözlük***, İstanbul, 1994, s.734

[285] İbn Manzûr, II, 381

[286] İbnü't-Tiktaka, s.96

[287] Elmalılı, M. Hamdi Yazır, ***Hak Dini Kur'ân Dili***, İstanbul, 1992, III, 166

[288] Mercan, s.69

[289] Uğur, s.142

Şûra ile oluşan hükümet, hükümetlerin en iyisi ve ömrü en uzun olanıdır. Böyle olmazsa hükümet derhal yok olur.[290]

Çünkü şûra, halkı ile devlet arasındaki köprüdür. Şûra üyeleri, halkın içinde halkla yaptıkları istişareleri devlet şûrasına taşırlar. Böylece ümmetin bir araya toplanamaması gibi teknik zorluk aşılmış olur. Eleştiri, tavsiye ve düşüncelerin tabandan tavana ulaşımı sağlanır.[291] Müşaverede hata etmek, baskıyla, ferdî olarak doğru hareket etmekten daha iyidir.[292] Hz. Ömer'in başarılarının alt yapısını, selefi Hz. Ebûbekr döneminde olduğu gibi, İslâm'ın en önemli sosyo-politik ilkelerinden birisi olan şûra sistemi oluşturmaktadır.[293]

Her önemli konu üzerinde sakınca görmeden bol bol tartışmak ve başkalarının da fikrini almak, bir zaaf ve bağımlı oluşun değil, aksine temkin, basiret ve kendine güvenin belirtisidir. Sırf kendilerinin mutlak hâkim olduklarını göstermek için, başkalarının fikirlerine başvurmak istemeyenler aslında, arzularını asla gerçekleştiremeyecek olanlardır.[294]

Bir devletin yönetiminde şûranın ne derece önemli olduğunu ve ideal bir devlet yönetiminde şûranın zorunluluğunu ortaya koymaya çalıştıktan sonra, Dört Halife Dönemi'ndeki şûranın durumunu ele alabiliriz. Kur'ân-ı Kerim'de: "... *Onların işleri, aralarında istişare* (danışma) *iledir.*"[295] "(Umumî) *işleri hususunda onlarla müşaverede bulun*"[296] âyetleri açıkça şûrayı emretmektedir.

---

[290] Corci Zeydan, IV, 359

[291] Mercan, s.69–70

[292] İbnü't-Tiktaka, s.26

[293] Aydın, Mustafa, s.142

[294] Boissy, s.12

[295] Şûra, 42: 159

[296] Şûra, 42: 38

Kur'ân bu kati hükmüyle, idare sistemine şûra prensibini yerleştirmektedir. Hatta Hz. Muhammed (sav.) bile bu idareyi yönettiği halde müşavere ile emredilmektedir.[297] Çünkü "danışma" olgun aklın, ileri görüşlülüğün ve başarılı siyasetin göstergesidir.[298]

Buradaki müşavere emrini, Müslümanlara verilmiş bir emir olarak almak icap eder. Rasûlüllah'ın, ashabıyla müşaveresi menduptur, ümmetin talim-terbiyesi için varit olmuştur. Ümmet için ise bu müşavere vaciptir.[299]

Hz. Peygamber'in Bedir[300] ve Uhud Savaşı öncesinde ashabıyla yaptığı[301] istişareleri, hakeza: *"İstişare eden emniyet içindedir"*[302] *"Sizin yöneticileriniz en hayırlılarınız; en zenginleriniz cömertleriniz olduğu müddetçe, işleriniz de aralarınızda istişare ile yönetildiği müddetçe yerin üstü altından daha hayırlıdır..."*[303] şeklindeki hadisleri, şûranın, Hz. Peygamber (sav.)'in devlet yönetiminde kullandığı temel umdelerden birisi olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla "Şûra düşüncesinin kaynağında Arap siyasî geleneklerinin köklerinin bulunması ihtimali vardır. Örneğin şeyhi seçen kabile nüfuzluları meclisiyle benzerliği vardır. Belki de Mekke 'mele'i düşüncesinden alınan bir yöntemdir,"[304] görüşü, İslâm'ın siyasî sistemindeki temel unsurlarından

---

297 Kutub, Seyyid, II, 502; Hicazî, Muhammed Mahmûd, ***Furkan Tefsiri*** çev.: Mehmet Keskin, red.: F. Şimşek–A. Nuri Tandoğan, İstanbul, t.y., III, 355

298 Hicazî, III, 355

299 Elmalılı, III, 166

300 İbn Hişam, II, 263; İbn Sa'd, II, 12

301 İbn Hişam, III, 65–66; İbn Sa'd, II, 38

302 Ebû Dâvûd, Edeb, 115; İbn Mâce, Ferâiz, 37

303 Tirmizî, Fiten, 78

304 Dûrî, Abdülaziz, ***İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Ön söz–***, çev.: Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, s.93; Hitti, I, 274

şûranın kaynağını belirlemede kanaatimizce zayıf bir ihtimaldir.

Dört Halifenin her biri ister hükümet nizamında, ister hükümetin inzibatî işlerinde olsun, isterse diğer işlerde olsun, her hususta ve her muamelede halkın ileri gelenleri olan "ehlü'r-rey" ile müşavere etmeksizin bir işe girişmemişlerdir.[305] Hz. Ebûbekr, önemli meselelerde ashabın ileri gelenleriyle Ensar'dan, Muhacirûn'dan bazı kimselerle istişare ederdi.[306] Hz. Ebûbekr şûraya ehemmiyet vermiş ve bu hususta çok titiz davranmıştır.[307] Gerektiğinde fikir adamlarını ve Ensar ve Muhacir'i de davet ederdi. Özellikle Ömer b. el-Hattâb, Osman b. Affân, Ali b. ebî Tâlib, Abdurrahman b. Avf, Muaz b. Cebel, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit gibi zevâtla istişare ederdi. Bu zevatın hepsi onun devrinde fıkıh ve rey ehliydi.[308] Zekât vermeyi reddedenlere karşı yapılacak muamele,[309] halifelik maaşı,[310] Üsâme ordusunun durumu,[311] yerine halife tayin edeceği kişinin durumu[312] gibi önemli meselelerde Hz. Ebûbekr'in şûraya başvurduğunu görüyoruz. Fakat bu istişare sonuçlarında Hz. Ebûbekr'in kendi düşüncesiyle hareket ettiği yani şûranın kararlarına riayet etmediği dikkatimizi çekmektedir. Kanaatimizce bu tavrının sebebi, o an ki İslâm toplumunun içinde bulunduğu

---

[305] Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.536

[306] İbn Sa'd, III, 199

[307] Abdülhâdî, Cemal –Vefa, Muhammed, s.166–167

[308] Mevlânâ Şiblî, II, 157; Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.169

[309] Vâkıdî, ***Kitâbü'r-Ridde***, s.31–32; Muhıbb et-Taberî, I, 147; İbn Teymiyye, ***es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye***, s.19; Süyûtî, s.72–75; Taha Hüseyin, s.74; Muhammed Zekiyüddin, s.63

[310] İbn Sa'd, III, 184; Muhıbb et-Taberî, I, 255–256; Süyûtî, s.78; Sâbir, Abduh İbrahim, ***Ebûbekr Sıddîk***, Bağdat, t.y., Dâru'n-Nezir, s.40–41; Fayda, Mustafa, "***Ebûbekr***," DİA., Ankara, 1994, X, 106

[311] Şiblî Numanî, II, 63

[312] Komisyon, II, 186

şartlar ve bu şartların beklenmedik anda oluşuvermesi karşısında çabuk karar vermesinden kaynaklanmaktadır. Zaten, halifenin şûra kararlarına uyma zorunluluğu da yoktur.

Hz. Ömer'in yönetiminde de bütün meseleler müzakere ve rey birliğiyle karara bağlanmıştır.[313] Hz. Ömer'in Abbâs b. Abdülmuttalib, Abdullah b. Ömer, Osman b. Affân, Abdurrahman b.Avf, Ali b. ebî Tâlib gibi özel müşâvirleri vardı.[314] Hz. Ömer, Kadisiye Savaşı'nın komutanının seçilmesi,[315] Divan'ın teşekkülü,[316] Irak topraklarının taksimi,[317] yerine geçecek halifenin seçimini şûraya havale etmesi[318] gibi konularda şûraya başvurmuştur.

Hz. Osman ve Hz. Ali de halifelik yaptıkları dönemlerde önemli meseleler konusunda şûraya başvurmuşlardır.

Hz. Osman'ın halife seçilmesi,[319] Hürmüzan'ı, Cüfeyne'yi, Ebû Lü'lü'yü öldüren Ubeydullah b. Ömer'in durumu,[320] ülkede çıkan bazı huzursuzlukları görüşmek üzere h. 34 yılında Hac Mevsimi'ndeki valilerden oluşan istişare heyeti,[321] Hz. Osman'ın yönetimde şûrayı temel ilke olarak kabul ettiğini göstermektedir.

Hz. Ali'nin halife seçilmesinde de şûra heyetinin fonksiyonunu görüyoruz. Nitekim Hz. Osman'ın şehadeti üzerine ken-

---

313 İbnü't-Tiktaka, s.79–81; Mahmûd Şâkir, s.238

314 Komisyon, II, 186

315 İbnü't-Tiktaka, s.79–81; Mahmûd Şâkir, s.238

316 İbn Sa'd, III, 295; Taberî, IV, 210; Süyûtî, s.143; Kettânî, I, 226–227

317 Şiblî Numanî, II, 29

318 İbn Sa'd, III, 338–341; ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, 28; Taberî, IV, 228; Kalkaşandî, Ebi'l Abbâs Ahmed, ***Nihâyetii'l-Ereb fî Ma'rifet-i Ensâbi'l-Arab***, Beyrut, 1984, s.254

319 İbn Sa'd, III, a.y.; ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, a.y.; Taberî, IV, 228

320 İbn Sa'd, V, 15–17; İbn Kesîr, VII, 148

321 Mahmûd Şâkir, s.342

disine bîat etmek üzere gelen insanlara Hz. Ali: "Bu, sizin işiniz değildir. Bu, şûra ehlinin ve Bedir ehlinin işidir,"[322] diyerek durumu bildirmişti. Hz. Ali, Hz. Osman'ın valilerini azlederken Muğîre b. Şû'be ve amcası Abbâs'la istişare etmiştir.[323]

Görüldüğü gibi ilk halifeler şûraya önem vermişlerdir. Siyasî kadro seçkinler arasından teşkil edilir.[324] Bunu sağlamak için bu kadroda yer alacak kişilerin bir takım mümeyyiz vasıflara sahip olmaları gerekir. Şûra heyetinde yer alacak kişi; ilim, takva, güvenirlilik, görüşlerinde isabetlilik yönünden ümmetin seçkin bir ferdi olmalıdır. Bunun yanı sıra icraatlarını tam bir hürriyetle, korkusuzca gerçekleştirebilmelidir.[325] Dört Halife, müşavere meclisini Muhacir ve Ensar arasından seçmiştir.[326] Hz. Ebûbekr mevcut ashabla istişare ettiği zaman, ashabın arasında Hz. Ömer bulunmuyordu. Hz. Ebûbekr, Hz. Ömer'in görüşünü almak üzere Uyeyne b. Hısn ve Akrâ b. Hâbis'i görevlendirdi.[327] Bu rivayet şûra heyetinde yer alacak kişilerin temayüz etmiş kişilerden olduğunu göstermektedir.

Şûra heyeti üyeleri, mümkün olduğu kadar İslâm toplumunun bütün dilimlerini temsil edebilecek şekilde seçilmiştir. Danışma konusunun niteliğine göre üye sayısı artmış veya eksilmiştir.[328] Şûra bir tarz, bir yöntemdir. Teşkilâtlanmadan problem çözümüne kadar geniş, kapsamlı bir süreçtir. Öğrenci, işçi, esnaf, hükümet... vb. her basamağın organizeli biçimde yöneti-

---

[322] ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, 46–47; Taberî, IV, 228

[323] Taberî, IV, a.y.; İbn Kesîr, VII, 229

[324] Bayraklı, s.116

[325] Abdülhâdî, Cemal–Vefa, Muhammed, s.197; Akgündüz, s.10

[326] Mevlânâ Şiblî, II, 334

[327] Abdülhâdî, Cemal–Vefa, Muhammed, s.168

[328] Eryarsoy, s.206

me, karar ve icraya katılımı demektir. Problemi en iyi tanıyanlar, içinde bulunanlardır.[329]

Şûra meclisinin seçimi hususunda Kur'ân'da açık bir nass yoktur. Râşid Halifeler devrinde de sonuca bağlanmış kesin bir hüküm bulunmamaktadır. Bu sebeple onun keyfiyeti her neslin içtihadına terkedilmiştir.[330]

Şûranın yetkileri hususunda öncelikle şunu belirtelim ki, halifenin otoritesi şûranın rolünden yüksek ise monarşik-teokratik bir idareye; şûranın rolü halifenin otoritesinden yüksek olursa, iktidarın istikrarının aleyhinde her türlü baskı ve müdahaleye kapı açacaktır.[331] Ve yine hakkında Kur'ân ve Hadislerde kesin hükme bağlanmış konuların şûranın kararlarıyla değiştirilmesi söz konusu değildir.[332] Devlet başkanı olmanın yegâne yolu şûradan geçer.[333]

Askerlerin maaşları, kâtipliklerin teşkilâtlandırılması, mülkî amirlerin tayini, ecnebilerin ticaret yapma hürriyetleri, gümrük vergilerinin tespiti ve devletin diğer meseleleri istişarî mecliste ve serbest tartışma ile karara bağlanmaktadır.[334]

Halife istişare eder fakat istişare sonucuna uymak zorunda değildir; son karar mercii kendisidir. Nitekim Hz. Ebûbekr'in Hz. Ömer'i istihlâfında[335] ve daha birçok örneklerde bu hususu görebiliyoruz.

Şûra hakkında verdiğimiz bu malûmattan sonra şûranın yapısı ve çeşitlerine değinmemizin faydalı olacağını düşünüyoruz.

---

[329] Aydın, Mustafa, s.215

[330] Abdullah, Muhammed, s.112

[331] Mantran, s.103

[332] Abdülhâdî, Cemal–Vefa, Muhammed, s.197, 201

[333] Abdullah, Muhammed, s.84

[334] Şiblî Numanî, II, 30

[335] İbn Sa'd, III, 200

Hz. Ebûbekr devrinde günümüzdeki anlamda bir vekil –temsilci– meclisi yoktur. Meclis, ümmetin hepsinden teşekkül ediyordu. Halifeyle tartışmak, duruma göre ona itiraz etmek Müslüman ferdin haklarındandı. Halife, bunu bizzat halka hatırlatıyordu.[336] Hz. Ömer'in idarî tarzındaki esaslı kaideler ve gerçekleştirdiği en önemli kurumlar arasında, milleti temsil eden bir meclisin oluşturulması yer almaktadır.[337] Önemli bir mesele hakkında karar verilecek olduğu zaman, "istişarî meclis" toplanır, serbest tartışma ve çoğunluğun rızası olmadan hiçbir mesele hakkında karar verilmezdi. O zaman, İslâm'ın bütün siyasî cemiyeti, Muhacirler ve Ensar olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Bunlar bütün halkın önderi idiler ve bütün Arabistan bunlara kendi temsilcileri nazarı ile bakıyordu.[338]

Sabri Hizmetli; Hz. Ömer devrinde iki tip meclisin varlığından bahsetmektedir. Toplumu ilgilendiren, kamu hizmetlerini meşveret ederek gerçekleştiren "şûra meclisi" ve çok önemli konularda Ensar ve Muhacirlerden oluşan ve görüşlerine başvurulan "genel kurul."[339]

Şiblî Numanî de hususî hallerde, hayatî meselelerin karara bağlanması lâzım geldiğinde toplanan "istişarî meclis" ve günlük idarî ve daha az mühim meselelerin görüşüldüğü bir "şûra meclisi" olmak üzere iki çeşit meclisin varlığından[340] söz eder. Şûra Meclisi'nin fonksiyonunu da şu şekilde açıklar: "Bu meclis daima Mescid-i Nebevî de toplanır ve buna yalnız Muhacirler iştirak ederdi. Bölge ve vilâyetlerden halifenin dairesine ulaşan günlük raporları Hz. Ömer bu şûraya tevdi eder ve müzakere

---

[336] Abdülhâdî, Cemal–Vefa, Muhammed, s.167

[337] Mevlânâ Şiblî, II, 334; Aydın, Mustafa, s.215

[338] Şiblî Numanî, II, 28

[339] Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1991, s.204

[340] Şiblî Numanî, II, 31

gerektiren herhangi bir teferruat üzerinde istişarede bulunurdu."[341]

Hz. Ömer'in meclisinin "özel istişare heyeti" ve "genel istişare kurulu" olarak isimlendirildiği de ileri sürülmektedir. "Özel istişare heyeti"nin, Muhacir ve Ensar'ın ileri gelenlerinden ve Kureyş'in yaşlılarından oluştuğu, Osman b. Affân, Abbâs b. Abdülmuttalib, Abdurrahman b. Avf, Ali b. ebî Tâlib gibi fıkhî bilgisi ve ileri görüşlülüğü sebebiyle Abdullah b. Abbâs'ın katıldığı bir meclis olduğu belirtilir. "Genel istişare kurulu"na ise herkes katılabilmektedir. Camide, cemaatle namaz kılındıktan sonra, mesele cemaate anlatılır, dileyen herkes fikrini söylerdi. Bazen "özel şûra"ya bundan sonra danışılırdı.[342]

Bu görüşlerin yanı sıra, Hz. Ömer devrindeki danışma kurulları niteliğindeki meclislerin üç basamaklı bir süreci içine aldığına dair bir görüşe de rastlıyoruz. Bu meclis türleri:

✓ Her kesimin temsilciliklerinden oluşan "şûra meclisi"

✓ Pratik sorunlar için hemen her gün toplanan "günlük meclis."

✓ Her vatandaşın halifeye kadar çıkarak eleştiri yöneltebilme yetkisi olan "kamuoyu."[343]

Bu bilgiler doğrultusunda Saadet Devri uygulamalarına bakarak, konuya açıklık getirmeye çalışmak isabetli olacaktır.

Hz. Ebûbekr'in zekât vermeyi reddedenlere yapılacak muamele ile ilgili istişaresi, istişare heyetiyle gerçekleştirilmiştir. Gerek istişare edilen konunun önemi, gerekse istişare edilen kişinin konumu, bizi bu sonuca götürmektedir. Hz. Ebûbekr'in halife maaşı konusunda yaptığı istişare, Üsâme ordusu ve halife

---

[341] Şiblî Numanî, II, a.y.

[342] Komisyon, II, 270

[343] Aydın, Mustafa, s.142

tayini konusundaki istişareler de aynı şekilde istişare heyetiyle yapılan bir "istişare" gibi görünmektedir. Hz. Peygamber'in Sünnet'i mucibince Mescit'te günlük meselelerle ilgili istişarelerin yapıldığında şüphe yoktur. Halifenin kapısının herkese açık olduğundan kamuoyundan söz etmemiz mümkündür. Yukarıda bahsettiğimiz üç basamaklı bir meclis sürecini tam organizeli bir şekilde kurumlaşmış olarak görememekteysek de, tatbikat açısından üç tip meclisten bahsedebiliriz. Bir kurum hüviyetine kavuşamamasının sebebi de, Hz. Ebûbekr devrindeki şartların ve gelişen olayların aciliyet kesbetmesi olmalıdır.

Hz. Ömer devrinde bu üç sürecin bir kurum şeklinde faaliyet gösterdiğini söyleyebiliriz. Örneğin Hz. Ömer'in Kadisiye Savaşı'na komutan tayininde, Nihavend Savaşı'na komutan olarak iştirak etmesi konusunda, Sevâd arazisinin taksimi hususunda, kendi yerine geçecek olan halife seçiminde istişarî heyetle -şûra meclisiyle- istişare ettiğini görüyoruz. Hz. Ömer'in her gün Mescit'te toplanan, pratik sorunları görüşen günlük meclisinin sistemli olarak çalıştığını ve de halifenin kapısının herkese açık olduğunu, dolayısıyla kamuoyunun varlığını söyleyebiliriz.

Hz. Osman ve Hz. Ali'nin uygulamalarından konumuzun başındaki örnekler muvacehesince, aynı şûra usulünü kullandıkları sonucunu çıkarabiliriz.

Bu üç süreçli meclis tipi, şekil olarak olmasa da, işleyiş olarak Dört Halife'nin kullandığı meclisin yapısına uygunluk arz etmektedir.

Kitabet (Kâtiplik)

Bir devletin siyasî kurumlarının en önemlilerinden birisi de *"kitâbet"* yani *"kâtiplik"* müessesesidir. Gerek devlet başkanının, gerekse vezirlerin yüklerini hafifletmek, onları bürokratik işler-

den kurtarıp icraat alanlarını genişletmek kâtiplerin görevidir. Aynı zamanda kâtipler; yönetimle diğer idarî birimlerin, yönetimle halkın, yönetimle yabancı devletlerin arasında bir köprü vazifesi görmektedir.

Rasûlüllah'ın etrafında, Kur'ân'ın yazıyla tespiti gibi teşriî maksatlarda olduğu kadar, idarî işlerde de istihdam edilen mühim miktarda kâtipleri vardı.[344]

Rasûlüllah'ın kâtibi Übeyy b. Ka'b'tı. Übeyy olmadığı zaman Zeyd b. Sâbit bu görevi yerine getiriyordu. Bu ikisi vahiyleri yazdıkları gibi, yazışmaları da yapıyorlardı.[345] Ömer b. el-Hattâb, Osman b. Affân, Ali b. ebî Tâlib, Zeyd b. Sâbit, Muâviye b. ebî Süfyân, Muğîre b. Şû'be ve Saîd b. Âs, Rasûlüllah'a vahiy kâtipliği yapmalarının yanı sıra, emirlere gönderdiği mektupları da yazıyorlardı.[346]

Rasûlüllah'ın yazı işlerini diğerlerinden fazlaca yürütenler; Dört Halife ve Saîd b. Âs'ın iki oğlu Hâlid ile Ebân'dır.[347]

Hz. Peygamber devrinde bir nev'i yardımcılık olan kâtiplik, sadece belli bir alanla ilgili değildir. Vahiy kâtipliği, dış devletlerle yazışma yapmak ve anlaşmaları yazmak şeklinde bir kâtiplik ve de devlet içindeki resmî yazışmalarla ilgilenen kâtiplik olmak üzere üç tip kâtiplikten söz edebiliriz.

Hz. Ebûbekr sürekli kâtip edinmedi.[348] Hz. Osman, Hz. Ebûbekr'in kâtipliğini yapmıştır.[349] Hz. Ebûbekr'in vefatı yaklaştığında yerine Hz. Ömer'i halife olarak atadığı yazıyı Hz. Os-

---

344 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 913

345 Belâzürî, ***Ensâbü'l-Eşrâf***, I, 531

346 Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.156; Şelebî, s.212; Kavakçı, s.3

347 Kettânî, I, 125

348 Neccâr, s.103

349 Taberî, III, 426; Rıza, Muhammed, ***Ebûbekr Sıddîk***, s.183; Sâbir, s.64; Şelebî, s.212–213; Hasan İbrahim Hasan, II, 137

man'a yazdırmıştı.[350] Hz. Zeyd b. Sâbit de, Hz. Ebûbekr'in kâtipliğini yapmıştır.[351] Hz. Osman'ın ve Hz. Zeyd'in yanı sıra Hz. Ali'nin de, Hz. Ebûbekr'e kâtiplik yaptığını, bunlardan hangisi hazırsa kâtiplik görevini onun icra ettiğini kaynaklar zikretmektedir.

İbn Kesîr (v.774/1372), Hz. Ömer'in kâtibi olmadığını söyler.[352] Hz. Ömer döneminde Muaykıb b. ebî Fatma'nın, Hz. Ömer'e kâtiplik yaptığını zikrederken,[353] Muhıb et-Taberî ve Hasan İbrahim Hasan, Hz. Ömer'in kâtipliğini Abdullah b. Erkam ve Zeyd b. Sâbit'in yaptığını[354] ifade ederler. Ebû Zeyd Şelebî de "Zeyd b. Sâbit ve başkaları Ömer'in kâtipliğini yapmıştır,"[355] ifadesini kullanır.

Hz. Ömer'in valisi Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin kâtibi, Hz. Ömer'e gönderilen bir mektupta "min ebû Mûsâ" diye yazmış, Hz. Ömer de ona: "Mektubum sana ulaştığında kâtibine bir kırbaç vur ve onu görevden al" diye yazmıştır.[356] Bu rivayetten, valisi bile kâtip kullanan Hz. Ömer'in kendisinin de mutlaka kâtip kullandığı ve hatta kâtiplerin görevlerinde hassas olmalarına özen gösterdiği sonucunu çıkarabiliriz.

Hz. Osman, Mervan b. Hakem'i,[357] Hz. Ali Abdullah b. Rafi'yi kâtip edinmiştir.[358] İsimleri zikredilen kâtiplerin halifelerin

---

[350] Taberî, III, 429; Hudarî, Muhammed, ***Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye***, Mısır, 1969, I, 197

[351] Ahmed Cevdet Paşa, I, 313; Rıza, Muhammed, ***Ebûbekr Sıddîk***, s.183

[352] İbn Kesîr, VII, 87

[353] Kettânî, I, 405

[354] Muhıb et-Taberî, II, 405; Hasan İbrahim Hasan, II, 137

[355] Şelebî, s.212–213

[356] Buhârî, İlim, 49

[357] İbn Sa'd, V, 36; Şelebî, s.213; Hasan İbrahim Hasan, II, 137; Üçok, Bahriye, ***İslâm Tarihi***, Ankara, 1983, s.15

[358] Şelebî, s.213; Hasan İbrahim Hasan, II, 137

başkâtipleri olduğu kanaatindeyiz. Zira gün geçtikçe genişleyen İslâm devletinde sadece birkaç kâtibin bulunması bir anlam ifade etmese gerek.

Mâverdî (v.450/1058), divan kâtipleri hakkında bir takım malûmatlar verir: Divan kâtipleri zimmet (akid ve emân) sahibidir. İdareciliğinin hukuken muteber olması için adaletli ve yeterli olan divan kâtipleri, kanunları korumak, yapılması gereken işleri yapmak, bazı ihtilâfları halletmek, memurların hesaplarını yapmak, toplamak ve ibra etmek, yapılacak iş ve durumları tespit etmek, kötülükleri, düşmanlıkları gidermek gibi vazifeleri yerine getirmek zorundadırlar.[359]

Divan kâtipliği, yerine getirdiği fonksiyonları açısından önemli bir mevkidir. Bu sebeple de göreve gelecek kişide önemli özelliklerin bulunması gerekir. Bu durum başkâtiplik için daha da önemlidir. Hz. Peygamber'in bu göreve ashabın ileri gelenlerini tayin etmesi[360] bunun açık delilidir.

Dört Halife döneminde gerçekleştirilen fetih hareketlerinde, kâtiplerin önemli derecede görev üstlendikleri dikkatimizi çekmektedir. Merkezdeki halife ile ordu komutanları arasındaki koordinasyonun sağlanmasında kâtiplerin önemli rolü olmuştur.

Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki "kitâbet" kurumunun günümüz anlamında bir kurum olmadığı açıktır. Fakat devrin ihtiyaçlarına cevap verdiğini söyleyebiliriz. Devletin geliştiği şartlar "kitâbet" vazifesinin doğmasında büyük rol oynamış, vezirin ve halifenin en büyük yardımcısı haline gelmiştir.[361] Devlet genişledikçe de ihtiyaca uygun yeni fonksiyonlar üstlenmiştir.

---

[359] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.244

[360] Mevlânâ Şiblî, I, 447

[361] Subhi Salih, s.230

Hicâbet (Hâciplik)

Hâcip; "engel olmak, emîre kapıcı olmak" anlamına gelen "hacebe" fiilinin ismi fâilidir.[362] Kapıcı (bevvâb), perdeci, mabeynci gibi anlamlara geldiği gibi, eski İslâm devletlerinde yüksek derecede vazifelilere verilen bir isim olarak da kullanılmaktadır.[363] Yüksek derecede bir görevlidir. Günümüzdeki "Devlet Başkanlığı Genel Sekreteri"ne benzeyen[364] hâciplik, Dört Halife döneminde, halifenin kapısını korumak ve onun huzuruna girmek isteyenlere izin istemekten ibarettir.[365] İbn Haldûn (v.808/1405)'a göre hâcip, Emevîler ve Abbâsiler döneminde, sultanın kapısında durarak, halkın müsaadesiz olarak sultanın yanına girmelerine engel olmak üzere tayin edilen bir memurdur.[366]

Bu durumda Dört Halife hatta Hz. Peygamber döneminde hâcip kullanılıp kullanılmadığını tespit etmemiz gerekecektir. Günümüz tarihçilerinden Vecdi Akyüz, Hilâfet'in Saltanat'a Dönüşmesi adlı eserinde, Kalkaşendî'nin Subhu'l-A'şa adlı eserinden iktibasen Hz. Ebûbekr devrinden itibaren hâcipliğin mevcut olduğunu,[367] zikreder.

İbn Sa'd (v.230/844), Hz. Peygamber'in; azatlısı Ebû Enese'yi hâciplik görevinde kullandığını[368] kaydeder. Kettânî de Dört Halife'nin her birerinin hâcibi olduğunu belirterek, isimlerini verir: Hz. Ebûbekr'in hâcibi, azatlısı Şedid, Hz. Ömer'in hâcibi Yerfe, Hz. Osman'ın hâcibleri Humran ve Nâil, Hz. Ali'nin hâcibleri de azatlılarından, önce Bişr, sonra da Kanber'di.[369]

---

362 Sarı, Mevlüt, s.272–273

363 Doğan, D. Mehmet, s.305, 338

364 Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.163

365 Kettânî, I, 22

366 İbn Haldûn, I, 611

367 Akyüz, s.110

368 İbn Sa'd, I, 497

369 Kettânî, I, 22

Bu rivayetler Dört Halife döneminde cereyan eden bazı hâdiselerle çelişmektedir. Hz. Ömer'in yanına Hürmüzan getirildiği zaman, Hz. Ömer yalnızdı. Hürmüzan, Hz. Ömer'in yalnız olduğunu görünce yanında bulunanlara: "Onun hâcibi, koruması nerede?" diye sordu. Yanındakiler: "Onun hâcibi ve koruması yoktur," diye cevap verdiler.[370]

Hz. Osman, muhasara altındayken, Hz. Ali, oğulları Hasan ve Hüseyin'i Hz. Osman'ın kapısında nöbet tutmaları için görevlendirmişti.[371] Hz. Ömer, vali ve âmil tayininde onlara hâcip edinmemelerini de şart koşuyordu.[372] Yine Hz. Ömer'e düzenlenen suikast,[373] Hulefâ-i Râşidîn'in hâcip kullanmadıklarını kuvvetlendiren hâdiselerdir.

İbn Haldûn(v.808/1405) Hulefâ-i Râşidîn devrinde, "hicâbet" kurumunun olup olmadığı konusunda şöyle bir değerlendirme yapar: İş ve ihtiyaç sahiplerini halifelerin katına girmekten menedecek olan "hâciplik" bir ödev ve memuriyet teşkil etmez. Çünkü İslâmiyet iş ve ihtiyaç sahiplerini kapıdan çevirmeyi ve halifenin veya herhangi birinin katına sokmamayı yasak etmiştir.[374]

Hulefâ-i Râşidîn'in evleri, halkın her zaman girip çıkabileceği mahallerdi. Hâcipleri yoktu. Ne muhafız alayı, ne de yaverleri vardı. Kapıları herkese açıktı. Çarşı ve pazarlarda polisin refakatine lüzum kalmadan merasimsiz gezer dolaşırlardı. Herhangi bir vatandaş bu halifelerden hesap sorabilir, kendisine: "Niçin böyle yaptın?" diyebilirdi. Bu hürriyet ve serbestlik, hali-

---

370 İbn Kesîr, VII, 87

371 ***el-imâme ve's-Siyâse***, I, 45

372 Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim, ***Kitâbü'l-Harac***, çev.: Ali Özek, İstanbul, 1970, s.190; Şiblî Numanî, II, 48

373 ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, 26

374 İbn Haldûn, I, 605

fenin müsaadesiyle değildi, usullerin icabıydı.[375] Ancak Hz. Ömer, Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. el-Âs'a düzenlenen suikastlar hâcipliği zorunlu kılmıştır.[376]

Netice olarak "hicâbet" kurumuna Hulefâ-i Râşidîn döneminde ihtiyaç hissedilmediğini, bu kurumun bir takım şartların sonucunda doğduğunu söyleyebiliriz. Bu sonuç aynı zamanda İslâmiyet'in elâstikî yapısına, bu elâstikiyetin kurumların oluşmasında da etken bir faktör olduğuna işaret eder. Dolayısıyla Hulefâ-i Râşidîn döneminde ihtiyaç duyulmayan bir kurumu sonradan ihdas etmek yanlış bir uygulama değildir. Hulefâ-i Râşidîn dönemini takip eden dönemlerde, hatta günümüzde bile böyle bir kurumun bulunması, devlet işlerinin sağlıklı yürütülmesi, devlet başkanına düzenlenebilecek olası bir suikastın engellenmesi açısından gereklidir.

Hulefâ-i Râşidîn'in hâcip ve muhafızlara ihtiyaç hissetmemeleri kanaatimizce yaptıkları âdil icraatlarından dolayı, halktan emin olmalarının neticesidir. Nitekim Hürmüzan, Hz. Ömer'i eski bir elbise ile uyur vaziyette görünce: "Ey Ömer, keyfine bak. Adaletle davranmanın rahat uykusu sana müyesser oldu. Çünkü halk senden emin olduğu için, sen de halktan eminsin" demiştir.[377] Fakat her toplumda adaletten hoşlanmayan zalimlerin olduğu da bir gerçektir. Bu sebeple tedbirli olmaya ihtiyaç vardır. Hz. Ömer'e, Hz. Ali'ye, hatta Hz. Osman'a düzenlenen komplolarda, halifelerin muhafızlarının olmaması suikastçıların faaliyetlerini kolaylaştırmış ve belki de tarihin seyrini değiştirebilecek acı olaylar gerçekleşmiştir.

---

[375] Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.118–119; ayrıca bkz.: Hasan İbrahim Hasan, II, 138; Subhi Salih, s. 237; Neccâr, s.471

[376] İbn Haldûn, I, 605

[377] Mâverdî, ***Maddî ve Manevî Yüce Hedefler***, s.370–371

İDARÎ KURUMLAR

Divan

Devlet kurumları, arzulanan bir amacın gerçekleştirilebilmesi için yeni bir örgüte duyulan ihtiyacın sonucu ortaya çıkar.[378] İslâm Tarihi'ndeki, İslâm'ın ahlâkî değerlerinin toplumun ihtiyaçları açısından yorumlanıp, kurumlaştırılması konusunda en canlı örneklerden birisi de, Hz. Ömer'in kurduğu "Divan Teşkilâtı" ve onun etrafında oluşturulan düzenlemelerdir.[379]

Farsça bir kelime olan "divan;" debistan, debir ve defter, "gözetlemek" manasına gelen "dab" kökünden türetilmiştir.[380] "Divan" kelimesi Farsça "defter ve sicil" anlamındadır.[381] İslâm'da divan, hükümet sicilleri demektir.[382]

Hz. Ömer, fey gelirlerinin bütün Müslümanlara dağıtılması için, çok orijinal ve üzerinde önemle durulması gereken bir teşkilât kurmuştur ki, bu teşkilâta "divan" denilir.[383] Bu teşkilâtın, devlet idaresine ait mallara, yapılan işlere, bu işlerde çalıştırılan asker ve diğer memurlara ait kayıtları tutmak, saklamak[384] gibi önemli görevleri vardır.

---

[378] Simon, H. A.– Smithburg, D. W. – Thompson, V. A., s.21

[379] Aydın, Mustafa, s.42

[380] Şiblî Numanî, II, 139–140

[381] Kettânî, I, 225; Şelebî, s.211; Hasan İbrahim Hasan, II, 141

[382] Şelebî, s.211

[383] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.225; Fayda, Mustafa, ***Hz. Ömer Zamanı'nda Gayr-i Müslimler***, İstanbul, 1989, s.107; Komisyon, II, 139; Alevî, Hâdi, ***fi's-Siyâseti'l-İslâm***, Beyrut, 1974, s. 64–65

[384] İbn Sa'd, III, 282; Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.225; İbnü't-Tiktaka, s.83; Süyûtî, s.131, 137; Kettânî, I, 225; Şeybânî, Ebû Âsım, ***Kitâbü'l-Evâil***, thk.: M. Hasan Nessar, Beyrut, 1981, s.8; Şelebî, s.211

Divanın Hz. Ömer tarafından tesisi,[385] hicrî 20 yılına rastlamaktadır.[386] Kettânî, "divan yönetimi, kâtiplikten ibaretti. Rasûlüllah ve kendisinden sonra gelen halifelerin kâtipleri vardı",[387] şeklinde bir görüş ileri sürmektedir. Buradan Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekr döneminde divandan söz edilebileceği anlaşılmaktadır. Fakat Rasûlüllah ve Ebûbekr devrinde mal ve atâlara ait bir divandan bahsetmek mümkün değildir. Hz. Ömer şartların gereği olarak divanı tesis etmiştir.[388]

Fetihler birbirini takip edip büyük gelirler elde edilince, resmî kayıtların defterlerini tedvin etmek hususunda Hz. Ömer, Rasûlüllah'ın ashabıyla istişare etti.[389]

Hz. Ali: "Toplanan malların tamamen dağıtılmasını, hiçbir şey bırakılmamasını" teklif etti.

Hz. Osman: "Herkese yetecek kadar mal var. Alanla almayanın karışmasından korkuyorum," dedi.

Velîd b. Hişam ise: "Ben Şam'dan geldim. Orada Şam melikinin divan tedvin ettiğini gördüm. Sen de bir divan düzenle ve ordu oluştur," dedi.

Hz. Ömer, Kureyş'in ileri gelenlerinden ve nesep ilmini iyi bilen kişilerden Akîl b. ebî Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'ım'ı çağırdı ve insanları mevkilerine göre yazmalarını söyledi.[390] Onlar, ilk olarak Haşimoğulları'ndan başladılar, halifelik sırasını gözeterek Ebûbekr ve kabilesini, Ömer ve kabilesi-

---

385 İbn Sa'd, III, 282; Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.225; İbnü't-Tiktaka, s.83; Süyûtî, s.131, 137; Kettânî, I, 225; Şeybânî, s.8; Şelebî, s.211

386 İbn Sa'd, III, 296; Ya'kûbî, II, 153; Süyûtî, s.144; Kettânî, I, 227

387 Kettânî, I, 228

388 İbn Teymiyye, ***es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye***, s.37; Şelebî, s.211

389 Ebû Yûsuf, s.57; İbn Sa'd, III, 296; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.655–662; Taberî, IV, 210; Süyûtî, s.144; Kettânî, I, 226 –227

390 İbn Sa'd, III, 295; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.655–662; Taberî, IV, 210; Süyûtî, s.143; Kettânî, I, 226– 227; Ebû Yûsuf, s.57, Neccâr, s.245, Kavakçı, s.4

ni yazdılar. Hz. Ömer onlara öncelikle Rasûlüllah'ın akrabalarından başlamalarını, sonra akrabalık bakımından onlardan sonra gelenleri yazmalarını ve kendisini de Allah'ın koyduğu yere koymalarını söyledi. Hz. Ömer'in kabilesi olan Benî Adiyy'den bazıları, Hz. Ömer'e kendisini daha üstün bir mertebeye yazdırmasını istediler. Fakat Hz. Ömer bu teklifi kabul etmedi.[391] Sonuçta Hz. Ömer, Rasûlüllah'a yakınlık derecelerinin, İslâm'a önce girmiş olanların ve Rasûlüllah'a fazla yardımı dokunanların ön plâna alındığı bir sıralamaya razı oldu.[392] Bu sıralama şu şekildedir:

Rasûlüllah'ın akrabalarından her biri için senelik 5000 dirhem,* –Abbâs b. Abdülmuttalib için 7000 dirhem olduğu da söylenmektedir.– Bir başka rivayette, Rasûlüllah'ın hanımlarından başkası için Bedir ehline verilenden daha fazla maaş verilmediği zikredilir. Ensar ve Muhacirûn'dan Bedir Savaşı'na katılanların her birine 5000 dirhem, İslâm'a girişleri hususunda Bedir Savaşı'na katılanların derecelerinde olanlara, Habeşistan'a hicret eden, Uhud Savaşı'na katılanların oğullarına 2000'er dirhem verildi. Fakat Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e 5000'er dirhem ve Üsâme b. Zeyd'e 4000 dirhem verildi. Hz. Ömer'in oğlu Abdullah, kendisinin 3000 dirhem aldığını, Üsâme'ye 4000 dirhem verildiğini hatırlatıp gerekçesini sordu. Hz. Ömer, "Ona fazla verdim, çünkü Rasûlüllah onu ve babasını çok seviyordu" diyerek cevap verdi. Hz. Peygamber'in hanımlarından her birine 12.000'er dirhem tahsis edildi. Mekke'nin fethinden önce hicret eden her erkeğe 3000, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan her erkeğe 2000 dirhem maaş bağlandı. Daha sonra Kur'ân

---

391 İbn Sa'd, III, 295; İbnü't-Tiktaka, s.84

392 İbn Sa'd, III, 295–296; Ya'kûbî, II, 153; İbnü't-Tiktaka, s.84; Kettânî, I, 225

* Dirhem: Ağırlık ölçüsü ve gümüş para birimidir. İslâmî devirde İran dirhemi ilk defa Hz. Ömer zamanında basıldı. Ağırlığı 2.97 gramdır. Geniş bilgi için bkz.: Sahillioğlu, Halil, "*Dirhem*," DİA., İstanbul, 1994, IX, 369

okumaları ve cihada iştirak etmeleri göz önüne alınarak dereceleme yapıldı. Geriye kalan halk için aynı miktarda maaş bağlandı. Medine'ye gelen her bir erkeğe 25'er dinar* verdi. Diğer kişiler için de aynı miktar tahsis edildi. Şam bölgesi ve Irak'taki fetihlerle uğraşan Yemenlilerle Kaysîler'den her bir erkeğe 300'ün altına düşmemek üzere 500, 900, 1000, 2000 dirhem maaş bağlandı.[393]

Hz. Ömer'in teşkil ettiği divan, kendi hilâfeti döneminde ve Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde aynı usulde devam etti. Hz. Ali döneminde de bir kısım değişiklik yapılarak işlevini sürdürdü.[394]

Hemen belirtelim ki Hz. Ömer'in, divanın teşekkülünde yaptığı uygulama bir sınıf ayrımına yol açmamıştır. Nitekim Hz. Ömer, bu uygulamanın renk ayrımına, ırk ayrımına dayanmadığını vurgulamıştır.[395] Kendisine taksimatları Hz. Ebûbekr'in eşit yaptığı hatırlatıldığında: "Ben Rasûlüllah'a savaş açmış olanlarla Rasûlüllah'ın yanında savaşanları aynı kategoriye koyamam" cevabını vermiştir.[396]

Hz. Ömer'in kurduğu divan, Hz. Osman döneminde, gerçekte İslâm'a yararı dokunmuş kimselerin aşırı taleplerini günübirlik yollarla karşılayan bir müesseseye dönüştü.[397]

Hz. Ömer, valilere kendi tesis ettiği divanın bir benzerini şehirlerde tesis etmelerini emretti.[398] Ve bu emirler neticesinde,

---

* Dinar: İslâm altın para birimi. İlk Bizans tipi dinarlar 4,40 gram idi. Abdülmelik b. Mervân'ın ıslahatlarından sonra 4,25 gram olarak basıldı. Geniş bilgi için bkz.: Sahillioğlu, Halil, *"Dinar,"* DİA., İstanbul, 1994, IX, 353

393 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.656–662; Kettânî, 295–297

394 İbnü't-Tiktaka, s.84

395 Ya'kûbî, II, 153

396 İbn Sa'd, III, 296

397 Vaglieri, L. V., ***"Râşid Halifeler,"*** İTKM., editörler: P.M. Holmann – S. Lambton – B. Lewis, çev.: İlhan Kutluer, İstanbul, 1988, s.81–82

398 Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm***, s.54

Medine divanının haricinde, Taşra'da da divanlar kurulmuştur.[399]

Devlet teşkilâtında bulunan divanlar dört tanedir:

- ✓ Ordu-Harp divanı.
- ✓ Gümrük ve Ticarî işleri yürüten divan.
- ✓ Devlet memurlarının tayin ve azli ile ilgili divan.
- ✓ Hazineye giren ve çıkan mallara ait işleri yürüten divan.[400]

Hz. Ömer'in divanı "askerinin isimlerini ve her birine tahsis edilen maaşı yazmak için kurduğu divan; "divanü'l-cünd" ve hazinenin gelirlerini ve bütün Müslümanlara ödenecek maaşı tespit etmek için kurduğu "divanü'l-harac" veya (divanü'l-cibâye) şeklinde iki divandan oluşuyordu. Divanların dört divan halinde teşekkülü Emevîler dönemine rastlamaktadır.[401]

Valilik

Rasûlüllah'ın yöneticileri memleketlere yönetim, yargı ve vergi tahsili için tayin ettiği valileridir.[402] Vali, idaresini üstlendiği vilâyetin işlerini halife tarafından vekâleten yürüten kişidir.[403] Halife ile valiler arasında görev ve sorumluluk açısından çok büyük bir farkın olmadığı prensip olarak rahatlıkla görülmektedir. Zira valiler, halifenin naipleri durumundadır. Yani onun adına vilâyetlerde görev yapmaktadırlar. Bu bakımdan halifenin sorumluluğu geneldir. Valiler ise vilâyetleri açısından aynı görevi îfa eden, özel görevler yüklenen kimselerdir.[404]

---

399 İbn Sa'd, III, 296

400 Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.231

401 Hasan İbrahim Hasan, II, 145; Kavakçı, s.4

402 Kettânî, I, 240

403 Corci Zeydan, IV, 362

404 Saîd Havva, s.168

Halife bir eyalete, bir şehre vali tayin ederse, tayin olunan vali; emir tayin cihetine göre: Genel vali ve özel vali olmak üzere ikiye ayrılır.[405]

Genel valilik, niyâbet ve genel yetki bakımından vezarete benzemektedir. Görev alanı bakımından daha sınırlıdır. Zira tüm yetkilerini bölgesinde kullanabilir. Kendi bölgesi içinde özerk ve bağımsızdır. Konumu, o bölge içerisinde halifenin konumu gibidir.[406]

Genel valiliğe tayin edilen şahıslarda tam yetkili vezirde aranılan şartlar aranır. Aralarındaki fark valinin idaresinin özel, tam yetkili vezirin idaresinin genel olmasıdır. Böyle durumlarda idareciliğin genel ve özel oluşu şartlarda değişikliği gerektirmez.[407]

Genel valinin tayini halife tarafından yapılmışsa halifenin ölümüyle vali azlolunmamaktadır. Ama vezir tayin etmişse vezirin ölümüyle vali de azlolunur. Çünkü halifenin tayini, bu konudaki tasarrufu Müslümanlar adınadır.[408]

Genel valilerin aslî görevlerinin başında; idarî şubelerin birbirleriyle uyum içinde çalışmasını sağlamak[409] yer alır.

Mâverdî (v.450/1058), genel valinin görevlerini şu şekilde sıralamaktadır: Genel vali, bulunduğu muhitin ordularını sevk ve idare eder. Halifenin belirttiği miktar dâhilinde onların yiyecek ve içeceklerini temin eder.

Mahkeme işlerine bakar, mahkemelere hâkimler tayin eder.

---

[405] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.37

[406] Rayyis, s.361

[407] Mâverdî, s.36

[408] Mâverdî, s.37

[409] Akyüz, s.227

Haraç, zekât... vb. amme vergilerini toplar, bu maksatla memurlar tayin eder. Toplanan zekâtları dinin belirlediği zekâta muhtaç kişilere dağıtır.

Dinî emirlerin uygulanmasını sağlar, halkın namusunu korur, dinî hükümlerin değiştirilmesine, yanlış uygulanmasına engel olur.

Allah ve kul hakları ihlâl edildiğinde suçlulara cezalar tatbik eder.

Cuma ve diğer günlerde cemaate imamlık yapar veya yerine vekil bırakır.

Hacca gidenleri yolcu eder, geride kalanları korur.

Bulunduğu yer düşmanla hudutsa, düşman tehlikesi varsa, burayı korur. Düşmanla savaş sonucu elde edilen ganimetleri taksim eder.

Halifenin izni olsun veya olmasın işlerin yürütülmesi için bizzat yürütme vezirleri seçebilir. Fakat tam yetkili vezir seçmesi için halifeden izin alması gerekir.[410]

Haraç vergileri ve diğer gelirleri ordusunun ihtiyacından fazla ise, amme işlerinde harcanmak üzere Beytülmâl'e gönderir.[411]

Genel valilik; serbest bir tayin işlemiyle meydana gelen valilik ve istilâ suretiyle, mecburî bir tayin ve tanıma işlemiyle meydana gelen valilik olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.[412] İkinci kısım valilik, Dört Halife Dönemi'nde karşılaşmadığımız bir genel valilik türüdür.[413] Bu sebeple bu tür valilikten bahsetmeyeceğiz.

---

410 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.37

411 Rayyis, s.370; Vaglieri, s.82

412 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.35

413 Rayyis, s.366

İslâm Tarihi'nde, halifenin isteği üzerine kurulan ve ilk halifeler eliyle uygulanmaya konulan genel valilik, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Mısır, Şam, Yemen ve Irak bölgelerine yaptıkları atamalarda açıkça görülmektedir.[414] Nitekim Hz. Ömer'in Şam bölgesine Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'ı genel vali olarak ataması,[415] Sa'd b. ebî Vakkas'ı Irak bölgesinin genel valiliğine ataması,[416] hakeza Amr b. el-Âs'ın Mısır bölge valiliğine atanması...[417] gibi genel valilik tayinleri bu hususta en bariz örnekler olarak karşımıza çıkar.

Özel valiler; orduyu, bir toplumu sevk ve idareye, topluluğun haklarının korunmasına, yasaklara riayet etmesini temine ve benzeri işlere tayin edilen valilerdir. Özel vali olan şahıs, şer'i hususlara, kadılık, haraç ve vergilerin toplanması işlerine karışamaz.[418] Dört Halife Dönemi'nde bölge –genel– valilik dışında kalan valilik, "özel valilik"tir.

Özel valiliğin şartları, genel valilik şartlarından bir şartla biraz daha sınırlıdır. Bu da âlim olmak şartıdır. Özel valilikte bu durum yoktur. Her iki valiliğin, görevleri icabı belirli olan işleri yapmalarında halifenin görüşünü, tasdikini almalarına lüzum yoktur. Yürütme vezirliğindeki şartların ve vasıfların aynısı "özel vali" için de geçerlidir. Ancak buna iki şart daha eklenir ki bunlar: Müslüman olmak ve hürriyettir. Bu iki şartın aranma sebebi, dinî işleri de idare etmesidir. Zimmîlik veya kölelik bu görevleri yerine getirmeye engeldir. Özel vali de ilim ve hukuk bilgileri aranmaz.[419]

---

[414] Rayyis, s.362

[415] İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Târîh***, II, 293; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.167

[416] Mes'ûdî, II, 318

[417] Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.185

[418] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.37

[419] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.39

İlk dönemlerde valilerin valilikleri "genel valilik" şeklindeyken, daha sonra "özel valilik" şekline dönüşmüştür. Amr b. el-Âs'ın Mısır valiliği önce "genel valilik" şeklindeyken, bir takım sebeplerle "özel valilik" hüviyetine bürünmüştür. Amr, önceleri orduya komutanlık ediyor, davalara hâkimlik yapıyor, anlaşmazlıkları çözüme bağlıyor ve vergileri topluyordu. Hz. Ömer, Mısır Haraç Amirliğine Abdullah b. Sa'd'ı tayin etti. Böylece Amr'ın valiliği "özel valilik" şekline dönüştü.[420]

Bu duruma sebep, valinin halife tarafından doğrudan doğruya tayin edilen geniş ve daimî bir kadrosunun mevcut olmasıdır. Nitekim Hz. Ömer, Ammâr'ı Kûfe valiliğine tayin ettiği zaman, onunla beraber itibar sahibi on kişiyi göndermişti. Bunların içinde Osman b. Huneyf, varidat amiri; Abdullah b. Mes'ûd, hazine amiri; Şureyh, Kadı; Abdullah b. Halef, kâtibu'd-divan olarak bulunuyordu.[421]

Dört Halife döneminde valilerin görev alanlarına ve valilik türlerine temas etmekte yarar görüyoruz. Öncelikle belirtelim ki Rasûlüllah döneminde valiler idareyle meşgul olmanın yanı sıra davalara bakıyor, gelirleri topluyor, halka akaidi, farz ve sünneti öğretiyorlardı. Aynı zamanda bu görevliler din mürşidi ve ahlâk muallimi idiler.[422]

Hz. Ebûbekr döneminde de valilerin görevleri hususunda kayda değer değişiklikler olmamıştır. Bu dönemde valiler namazları kıldırma, davalarda hüküm verme,[423] yazışma işlerini yürütme[424] görevlerini ifa etmişlerdir. Bu durumda Rasûlüllah döneminde ve Ebûbekr döneminde vilâyetlere tayin edilen vali-

---

420 Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.185

421 Şiblî Numanî, s.41–42

422 Kettânî, I, 245; Mevlânâ Şiblî, I, 447–448

423 Neccâr, s.102; Sâbir, s.62

424 Sâbir, a.y.

ler, görevleri açısından "genel vali" konumundadır, diyebiliriz. Bu dönemlerde İslâm topraklarının fazla geniş olmaması, devlet başkanıyla vali arasında koordinasyonun kolay olabilmesi kanaatimizce "özel valilere" ihtiyaç hissettirmemiştir.

Hz. Ömer ve diğer üç halife devirlerinde valiler, halka namaz kıldırmak, orduya kumanda etmek, ganimet, zekât, haraç, fey gibi çeşitli varidatı toplamak ve ihtilâfları halletmek gibi görevleri yapmalarına[425]rağmen, bazı valilerin yetki ve görevlerinin kısıtlandığına da[426] rastlıyoruz.

Hz. Ömer "...Ben onları –valileri– ancak insanlara dinlerinden ve Peygamber'in sünnetlerinden bilmediklerini öğretmeleri, toplanan vergileri onlar arasında taksim etmeleri, insanlar arasında adaletle hükmetmeleri için gönderdim; bir müşkül ile karşılaşan olursa onu bana ulaştırmasını emrettim,"[427] sözüyle valilerinin görevlerini belirlemiştir. Bu durumda valiler dinî ve dünyevî hayatın her alanında yararlı gördüğü her şeyi yapabilecek geniş bir amelî yetkiye sahip olmaktadırlar.[428]

Hz. Ömer, adlî teşkilâtı kurumlaştırmadan önce, adlî işlerin yürütülmesini de valiye vermiştir.[429] Adlî teşkilât kurumlaştığı zaman valilerin yargıya müdahale etmesi söz konusu olmamıştır. Aynı olay malî konuda da kendisini göstermektedir.

Hz. Ebûbekr, valilerini Hz. Ömer kadar yormamış, onların yetkilerini kısmamıştır.[430] Hz. Osman'ın halifeliğinden itibaren Müslüman yöneticilerde, halife ve valilere toprağın idaresinin

---

425 Uğur, s.143

426 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.167; Mes'ûdî, II, 318; Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.185

427 Ebû Yûsuf, s.41

428 Subhi Salih, s.236

429 Atar, s.65

430 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, II, 11

kontrolü birçok meseleler doğurduğu için, görevlerin bir kısmının bizzat Müslümanlara bırakılmasının iyi olacağı fikri hâkim olmuştur.[431]

Fethedilen ülkelerin eski yönetim tarzları çoğunlukla mevcut haliyle korunmuştur.[432] İslâm'la çatışmadığı müddetçe, İslâm topraklarına yeni katılan bölgelerin eski yönetim usullerinden istifade edilmiştir. Bu bölgelere tayin edilen valinin geniş ve daimî bir kadrosunun varlığını[433] düşünürsek, vali ve kadrosunun merkezden atandığını, merkezden kontrol edildiğini söyleyebiliriz.

Vilâyetlerin yanı sıra kazalara tayin edilen âmil, hazine amiri ve kadılar da valiye bağlı olarak çalışırlardı. Nahiye denilebilen daha küçük yerlerde hususî kadroyu hâiz tahsildarlar bulunmaktadır.[434]

İslâm Devleti'nin ademimerkeziyete dayalı yapısından bahsetmiştik. Böyle bir yapıda valilerin önemli fonksiyon icra ettikleri bir gerçektir. Devleti bir vücuda, devlet başkanını bu vücudun kalbine benzetebiliriz. Vali ise bu kalbin görevini îfa etmesini sağlayan damarlar gibidir. Bu damarlar kalpte temizlenen kanı diğer organlara taşır. Temizlenmesi gereken kanları temizlemek üzere kalbe iletir. Damarların görevlerini eksiksiz yapması da vücudun canlılığını, bekasını gerçekleştirir. Bu durumda damarların sağlıklı olması, görevini yapabilecek kapasiteye sahip olması zorunludur.

Yönetimin grup davranışına hâkim olma konusunda yararlanabileceği tedbirlerden biri de, doğal liderlerin keşfedilmesi

---

[431] Mantran, s.94; Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.185

[432] Hizmetli, s.205

[433] Şiblî Numanî, s.42

[434] Şiblî Numanî, a.y.

ve kontrol altına alınmasıdır.[435] Dört Halife'nin valilerin atanması konusunda bu "keşfetmeyi ve kontrol altına almayı" sağlamış olduklarına şahit oluyoruz. Ümmet içinde "Duhâtü'l-arab" olarak nitelenen; Amr b. el-Âs, Muâviye b. ebî Süfyân, Muğîre b. Şû'be ve Ziyâd b. Ebîhi[436] gibi zatlardan halifeler yararlanmışlardır. Hz. Ali, Ziyâd b. Ebîhi'yi Basra valiliğine atamak istemişti. Ziyâd teklifi kabul etmeyince, Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs'ı Basra'ya vali olarak göndermiş, ona Ziyâd'dan fikrî ve özellikle idarî konularda istifade etmesini tavsiye etmiştir.[437] Hz. Ömer'in ve hatta Muâviye'nin Ziyâd'dan istifade ettiğini biliyoruz.

İdarecinin her şeyden önce güçlü ve otoriter olması gerekir. Hz. Ömer, valiliklere esasen Hz. Peygamberin güzide sahabilerini getirirdi. Onların da aralarında en güçlülerini seçerdi.[438]

Hz. Ömer, Rasûlüllah'ın ashabından Amr b. el-Âs, Muâviye b. ebî Süfyân, Muğîre b. Şû'be gibi kimseleri vali tayin ederken; Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Zübeyr, Hz. Talha, Hz. Abdurrahman b. Avf ve emsalleri gibi onlardan daha üstünlerini bırakıyordu.[439] Hz. Ömer'in bu hareketinin sebebi, diğerlerinin iş konusundaki güç ve becerileri, Hz. Ömer'in de onlar üzerindeki kontrolüdür. Hz. Ömer görevlendirdiği bu zevatı denetlemek ve onlara hesap sormak durumundadır. Hatta bu düşüncesi sebebiyle Haşimoğulları ailesinden kimselere nadiren görev vermiştir.[440]

---

[435] Simon, H. A. –Smithburg, D. W. – Thompson, V. A., s.117

[436] İbn Sa'd, II, 351–352

[437] Taberî, IV, 543

[438] Mahmûd Şakir, s.288

[439] İbn Sa'd, II, 282–283

[440] İbn Sa'd, II, 283; Mahmûd Şakir, s.288

Valileri doğrudan Rasûlüllah tayin ediyordu. Daha sonra da bizzat halifeler tayin ettiler.[441] Dolayısıyla halife her valisinden bizzat kendisi sorumludur.[442] Bu sorumluluk valinin atanmasında ve azlinde halifenin çok hassas davranmasının gerekliliğini belirtir. Devlet başkanı konuyla ilgili istişarelerde, istişare ettiği kişilerin durumlarını da çok iyi tespit etmelidir.

Abdulhâlık Bakır bu konunun ehemmiyetini şu misalle açıklar: "Hz. Ali'nin, Mısır valisi Kays b. Sa'd'ı, Abdullah b. Ca'fer'in şahsî ihtiras ve telkinlerine dayanarak görevden alması, belki de hayatının en büyük idarî hatasıdır. Aynı şekilde halifenin, karşıtları olan kişilerce Hz. Osman'ın öldürülmesiyle suçlanan bir yakınını –Muhammed b. ebî Bekr'i– Kays'ın yerine aynı vilâyete vali tayin etmesi de Hz. Ali'nin Kays olayından sonraki ikinci idarî hatasıdır."[443]

Yöneticilerin itibarını muhafaza etmesi, görevlerinde başarılı olması için bir takım şaibelerden uzak durması gerekir. Râşid Halifeler bu hususa riayet etmeye özen göstermişlerdir.

Konuyla ilgili olarak Hz. Ömer'in şu uygulamalarını görüyoruz:

Hz. Ömer bir şehre vali gönderdiği zaman, onun mallarını yazardı.[444] Ortaklık, kira, alış-veriş gibi muamelelerde valilerin hediyeye meyletmelerini önlemek için fazla ve gereksiz mallarının yarısını alıyordu.[445] Görevden aldığı valilerden bazılarının mallarından bir kısmını almıştı. Sa'd b. ebî Vakkâs ve Ebû

---

441 Yeniçeri Celâl, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,***" BYASİ., III, 251

442 Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Abkariyet-ü Ömer b. el-Hattâb***, Beyrut, 1969, s.108; Mevlânâ Şiblî, III, 341

443 Bakır, Abdülhâlık, ***İktisâdî ve İdârî Yönden Hz. Ali Dönemi***, Ankara, 1990, s.96

444 İbn Sa'd, II, 282–283; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.314

445 İbn Teymiyye, ***es-Siyâsetü's-Şer'iyye***, s.40

Hüreyre bunlardandır. Alınan bu mallar fazlalık gibi görünmektedir.[446]

Ensar'dan ve başkalarından bir cemaati çağırır, şahitlik ettirir sonra şu dört şartı koşardı: Katıra binmemek, ince ve yumuşak elbise giymemek, elenmiş undan yapılmış has ekmek yememek, kapısını insanların ihtiyaçlarına kapamamak yani hâcip bulundurmamak.[447]

Valiyi gönderdiği halka hitaben bir kararname yazarak, valinin sorumluluk alanını belirtirdi.[448]

Devlet gelirlerinden şahsı için kullanacağına dair endişelerini açık bir dille, tayin ettiği valisine bildirirdi.[449]

Hiçbir şekilde halktan hediye almamalarını, bunun bir rüşvet olacağını valilerine telkin ederdi.[450]

Hz. Ömer'in aldığı bu tedbirler valileri bir takım spekülâsyonlardan korumuştur. Hz. Ömer'in halefleri de bu hususlara riayet etmişlerdir.

Dört Halife Dönemi'ndeki Valilik kurumunu incelerken tayin edilen valilerin kimler olduğunu zikretmeden önce; Rasûlüllah devrinden itibaren genişleyen İslâm topraklarının nasıl bir idarî taksimata tâbi tutulduğunu ortaya koymaya çalışmalıyız.

Dört Halife Dönemi'nde İdarî Taksimat ve Atanan Valiler

İslâm'da idare düzeninden; idare mekanizmasının tanzimi konusunda Kur'ân-ı Kerim ve Sünnet'in ortaya koyduğu usul ve prensiplerin toplamı kastedilir. Bu usul ve prensipler İs-

---

446 İbn Sa'd, II, 282–283; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.314

447 Ebû Yûsuf, s.190; Hindî, V, 688–689 (14 197)

448 Atar, s.65

449 Mes'ûdî, II, 330

450 Hindî, V, 688–689 (14 488)

lâm'ın başlangıcında çevrenin sosyal durumuna ve zamana uygun, doğru bir şekilde ve fiilî olarak uygulanmıştır.[451]

Rasûlüllah; devrinde, kabilelere ve şehirlere valiler ve görevliler tayin etmişti. Hicaz ve Yemen bölgesindeki her büyük şehir veya kabilede Rasûlüllah tarafından gönderilmiş bir vali bulunuyordu.[452] Ancak daha önce iki kardeş tarafından idare edilen Uman (Umman) İslâm'a katıldığında her iki başkan aynı makamlarında bırakılmış ve Rasûlüllah onlar nezdine bir müşâvir temsilci göndermekle yetinmişti.[453]

Hz. Ebûbekr'in halifeliği devrinde, devlet mekanizması veya idare, Mekke, Medine ve Arap yarımadasında işlerin tevzii ve büyük mesuliyetin tanziminin gerektirdiği tadilât ile birlikte, Hz. Peygamber'in umumî idare ile ilgili işlerde tatbik edip kâfi gördüğü nizamdan ayrı, yeni bir nizama muhtaç değildi.[454] Hz. Ebûbekr, Arap yarımadasını vilâyetlere taksim etti ve her birinin başına bir vali tayin etti.[455] Ebûbekr, Rasûlüllah'ın tayin ettiği valileri yerinde bıraktı. Arabistan yarımadasını birkaç vilâyete taksim etti. Bu vilâyetler; Mekke, Medine, Tâif, San'a, Hadramevt, Havlan, Zebid, Rim'a, Cened, Necran, Cureş ve Bahreyn'dir.[456] Görülüyor ki Hz. Ebûbekr devrinde, Rasûlüllah'ın idarî taksimatından farklı olarak kayda değer bir değişiklik yoktur.

Hz. Ömer, İslâm Devleti'nin idarî teşkilâtının ilk kurucusu olarak kabul edilir.[457] Hz. Ömer, kendi zamanında fethettiği yer-

---

451 Abdullah, Muhammed, s.25

452 Hasan İbrahim Hasan, II, 152

453 Yeniçeri Celâl, "*Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,*" BYASİ., III, 249

454 Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Ebûbekr'in Şahsiyeti ve Dehâsı***, s.212

455 Şelebî, s.98

456 Hasan İbrahim Hasan, II, 152; Komisyon, II, 60–61

457 Şiblî Numanî, II, 35; Alevî, s.64; Hizmetli, s.204

leri vilâyetlere ayırdı. Basra, Füstat, Kûfe şehirlerini kurdu.[458] Bu sırada Arabistan dışında olan Suriye, Mısır, İran birer Müslüman eyaleti haline geldi.[459]

Bu durumda Hz. Ömer, idaresini kolaylaştırmak, servet ve gelirlerin kontrolünü sağlamak maksadıyla ülkeyi büyük idarî bölgelere ayırdı: İran üç, Irak ise birinin merkezi Kûfe, diğerinin merkezi de Basra olmak üzere iki vilâyete ayrıldı.[460] Aynı şekilde Şam bölgesi de birinin merkezi Humus, diğerinin merkezi Dımeşk olmak üzere iki vilâyete ayrıldı. Filistin müstakil bir eyalet olarak kabul edildi. Kuzey Afrika da, Yukarı Mısır – Aşağı Mısır, Batı ve Libya Sahrası olmak üzere üç vilâyete bölündü.[461] Hilâfetinin ilk yıllarında Yemen müstakil bir eyalet statüsündeyken, daha sonra San'a ve Cened olarak iki vilâyete ayrıldı.[462]

Hz. Ömer'in vilâyetlerinden her birinde şu memurlar bulunuyordu: Vali, kâtib, divan kâtibi (askerî idare kâtibi), haraç memuru, ahdâs (polis dairesi), haznedar, kadı.[463]

Kazalar valilere bağlanmış; buralara mülkiye memurları atanmış, kadılar, defterdarlar bulundurulmuştur. Nahiyelerde ise tahsildarlar bulunuyordu.[464]

Hz. Ömer zamanında toprakların genişlemesi üzerine yönetimin yerinden ve kolay olmasını sağlamak gayesiyle idarî taksimatta bazı değişiklikler olmuştur.

---

[458] Taberî, III, 590–591

[459] Yurdaydın, H. Gazi, ***İslâm Tarihi Dersleri***, Ankara, 1988, s.14

[460] Yâkut, el-Hamevî, ***Mu'cemi'l-Büldân***, Beyrut, 1979, IV, 491

[461] Hasan İbrahim Hasan, II, 152

[462] Taberî, IV, 241

[463] Mevlânâ Şiblî, II, 340; Şiblî Numanî, II, 41

[464] Mevlânâ Şiblî, II, 341

Hz. Osman'ın halifelik süresinin yarısına kadar olan dönemde, Medine'deki yönetimin etki alanı Irak, Şam, Mısır, Afrika, İran, Akdeniz'in kimi adaları ile Arap yarımadasının tümünü kapsayacak biçimde genişlemiştir. İslâm Devleti, site devletinden çıkıp, dünya çapında devlet haline dönüşmüştür. Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci yarısına gelindiğinde, toplumu oluşturan ögeler, toplumun bireylerden oluşan üyeleri değişmiş, bir kuşak yavaş yavaş alandan çekilirken, yerine ondan daha düşük bir başka kuşak geçmeye başlamıştır. Devlet yapısının birinci kuşağın üzerinde kurulduğu kuşkusuzdur. Toplumların yapısı değiştiğinde, toplum ögelerinde farklılaşma başladığında, devletin yönetim biçiminin değişmesi de zorunlu olur. Çünkü yönetim aracının yeni koşullara ayak uydurması zorunludur.[465]

Bu zorunluluk neticesinde Hz. Osman'ın bazı vilâyetlerde değişiklikler yaptığını müşahede ediyoruz. Örneğin önceki dönemlerde üç valiyle idare edilen Mısır; iki valiyle idare edilen Şam, Hz. Osman döneminde tek valiyle idare edilmiştir.[466] Yine Hz. Osman devrinde İslâm topraklarına dâhil edilen Kıbrıs, Şam valiliğine; Azerbaycan, Ermenistan da başka bir valiliğe bağlanmıştır.[467]

Hz. Osman İslâm devletinin içinde bulunduğu şartlar muvacehesince idarî taksimatta bir takım değişiklikler yapmıştır. Fakat öz itibariyle sistem önceki taksimattan fazlaca farklılık arz etmez. Hz. Ali'nin hükümet ve idare nokta-i nazarından Hz. Ömer'in tesis ve teşkilâtlarını muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.[468] Hz. Ali, Kûfe, Basra, Mekke, Tâif, Medine, Yemen, Bahreyn, Mısır, el-

---

[465] Rayyis, s.69–70

[466] Taberî, IV, 421

[467] Taberî, IV, 262–263

[468] Doğrul, V, 115

Cezire, Horasan, Fars, Hemedan, Rey, Sicistan, Azerbaycan gibi bölgeleri ve şehirleri birer valiyle idare etmiştir.[469]

Dört Halife'nin her birisinin "idarî taksimat" konusunda takip ettikleri metotların özünü, temelde ortak bir noktada toplayabiliriz. Râşid Halifeler, idarî taksimatı gerçekleştirirken toplumun içinde bulunduğu şartları ve ümmetin maslahatını düşünmüşler ve uygulamalarını bu doğrultuda gerçekleştirmişlerdir. Bu uygulamaları gerçekleştirirlerken Kur'ân ve Sünnet çizgisinden sapmamışlardır. Yani ölçü Kur'ân ve Sünnet; gaye, İslâm Devleti'nin ve ümmetin maslahatı olmuştur.

İslâm esasları, toplumu düzenlerken –gerek idarî gerekse iktisadî alanda olsun– geniş kapsamlı kanunlar ve zaman boyunca değişmeyecek ruha sahip yollar şeklinde meydana gelmişlerdir. Bunları tatbikata koyan prensipler ise, şümullülük ve değişmezlik özelliğinden uzaktır. Her türlü zaman ve çevrenin ihtiyaçlarını karşılayacak tadilâta ve etkinliğe yönelmeleri gerekir.[470]

Rasûlüllah İslâm Devletini kurunca her kabilenin başına ve şehirlere görevliler ve valiler tayin ediyordu. Gönderilen valiler, namazda Müslümanlara imamlık etmek ve zekâtı toplamak vazifelerini yürütüyordu. Dolayısıyla bu valilerin siyasî bir sıfatı yoktu.[471]

Rasûlüllah hicretin 8.yılında Attâb b. Esîd'i Mekke'yi yönetmek ve Müslümanlara haccı eda ettirmek üzere vali tayin etti.[472]

Bahreyn valisi, el-A'lâ b. el-Hadramî idi.[473] Rasûlüllah daha sonra onu azledip yerine Eban b. Saîd'i görevlendirdi.[474] Bah-

---

[469] Taberî, IV, 455

[470] Abdullah, Muhammed, s.40

[471] Hasan İbrahim Hasan, II, 151–152

[472] Vâkıdî, ***Kitâbü'l-Meğâzi***, III, 889; İbn Hişam, IV, 62; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.58; Taberî, III, 73; Kettânî, I, 89, 240

[473] Ebû Yûsuf, s.81; İbn Sa'd, IV, 360

[474] Vâkıdî, ***Kitâbü'r-Ridde***, s.35; İbn Sa'd, IV, a.y.; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.117

reyn'den bir heyetin şikâyeti üzerine Rasûlüllah el-A'lâ b. el-Hadramî'yi azletmiştir.[475] Amr b. el-Âs, Rasûlüllah'ın Uman valiliğini yapmıştır.[476] Hadramevt'e, Ensar'dan Ziyâd b. Lebîd vali olarak tayin edilmiştir.[477]

Rasûlüllah'ın valilerinden biri de Yemen hükümdarı Bazan'dır. Kisra'nın naibi olan Bazan Müslüman olunca Rasûlüllah onu Yemen'in bütün vilâyetlerine tayin etti. Bazan vefat edince, onun oğlu Şehr'i, San'a'ya vali olarak atadı.[478] San'a valiliğini Hâlid b. Sâid b. el-Âs da yapmıştır.[479] Amr b. Hazm el-Ensarî, Necran valiliğine tayin edilmiştir.[480] Ebû Süfyân b. Harb'in de Necran valiliği yaptığı rivayet edilmektedir.[481] Rasûlüllah'ın Necran valisi olarak Avf b. Mâlik ismi de geçmektedir.[482] Teyma'ya,Yezîd b. ebî Süfyân gönderilmiştir.[483] Tâif'e de Osman b. ebi'l-Âs'ın vali tayin edildiğini[484] görüyoruz. Muhacir b. Ümeyye, Kinde ve Sadef'e;[485] Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Zebid, Aden ve Rem'a'ya; Muaz b. Cebel ise Cened'e gönderilmiştir.[486] Muaz b. Cebel, Rasûlüllah tarafından Yemen'e çok yönlü memuriyetlerle görevlendirildi. Adlî, malî, öğretim ve eğitim, teftiş işleri onun görevleri arasında yer alıyor. Muaz'ın, Yemen'in el-Cened böl-

---

475 İbn Sa'd, IV, 360–361

476 Vâkıdî, ***Kitâbü'r-Ridde***, s.33; Belâzürî, ***Ensâbü'l-Eşrâf***, s.529

477 Vâkıdî, ***Kitâbü'r-Ridde***, a.y.; Belâzürî, ***Ensâbü'l-Eşrâf***, a.y.; ***Fütûhu'l-Büldân***, s.146; Kettânî, I, 245; Rıza, Muhammed, ***Ebûbekr Sıddîk***, s.47; İbn Hazm, ***Cemhere***, s.356–357

478 Kettânî, I, 240–241; Hamidullah, Muhammed, ***el-Vesâiku's-Siyasiyye li'l-ahdi'n-Nebeviyye ve'l-Hilâfeti'r-Râşide***, Beyrut, 1987, s.212

479 Belâzûrî, ***Ensâbü'l-Eşrâf***, s.529; Mevlânâ Şiblî, I, 448

480 Rıza, Muhammed, ***Ebûbekr Sıddîk***, s.47; Mevlânâ Şiblî, I, a.y.

481 Belâzûrî, ***Ensâbü'l-Eşrâf***, s.529; Kettânî, I, 245

482 Belâzûrî, ***Ensâbü'l-Eşrâf***, s.530

483 Kettânî, I, 245; Mevlânâ Şiblî, I, 448

484 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.84

485 Kettânî, I, 245

486 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.100; Kettânî, I, a.y.

gesinin valiliğini yaptığı da zikredilir. Görünen o ki, Muaz diğer valilerin üstünde bir salâhiyete sahiptir.[487] Aynı şekilde Rasûlüllah, Ebû Müsâ'yı kendi kabilesinin bulunduğu yerlere yani Zebid ve Sahil (Tihame) boylarına göndermiştir. Ebû Mûsâ'nın ve Muaz'ın gönderiliş gayesi tam olarak açık değilse de, bölgenin konumu itibariyle bu iki şahsın bölge halkına dinî, itikadî, amelî ve ahlâkî esasları anlatmak ve Kur'ân öğretip, namazları kıldırmak için gönderildiği anlaşılmaktadır.[488]

Rasûlüllah'ın umumî vazifelerden herhangi birine tayin ettiği kimseleri Ebûbekr yerinden oynatmadı. Eğer Rasûlüllah'ın tayin ettiği kimse işten uzaklaşmışsa geri getirir veya Amr b. el-Âs'a yazdığı gibi, Müslümanların menfaati o kimseyi değiştirmeyi gerektiriyorsa, değiştirmek hususunda kendisinden müsaade aldıktan sonra onu değiştirirdi. Bu konuda Amr b. el-Âs'a şöyle yazdı: "Daha önce seni Rasûlüllah'ın tayin etmiş olduğu bir vazifeye tayin etmiştim. Şimdi senin hayatın ve mematın için, hakkında daha hayırlı olacak bir sebebe müsteniden seni bu işten almak istiyorum."[489]

Hz. Ebûbekr devrinde Yarımada'daki vilâyetlerin ve valilerin taksimatı şu şekildedir: Mekke valisi, Attâb b. Esîd; Tâif valisi, Osman b. Ebi'l-Âs,[490] San'a valisi, Muhacir b. ebî Ümeyye,[491] Hadramevt valisi, Ziyâd b. Lebîd; Havlan valisi, Ya'la b. Münye; Zebid ve Rem'a valisi, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî; Cened valisi,

---

487 Yeniçeri Celâl, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi***," BYASİ., III, 250

488 Fayda, Mustafa, ***İslâmiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı***, Ankara, 1982, s.88

489 Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Ebûbekr'in Şahsiyeti ve Dehâsı***, s.213

490 Taberî, III, 427; Ya'kûbî, II, 138; Belâzürî, ***Ensâbü'l-Eşrâf***, s.529; İbnü'l-Arabî, Kadı Ebî Bekr, ***el-Avâsım Mine'l-Kavâsım***, thk.: M. el-Hatîb, Beyrut, 1987, 65. dipnot; Neccâr, s.102–103; Rıza, Muhammed, ***Ebûbekr Sıddîk***, s.183; Sâbir, s.61

491 Taberî, III, 427; Belâzürî, ***Ensâbü'l-Eşrâf***, s.529; Neccâr, s.103; Mevlânâ Şiblî, I, 158

Muaz b. Cebel; Necran valisi, Cerir b. Abdillâh[492] Cureş valisi, Abdullah b. Sevr,[493] Bahreyn valisi, el-A'lâ b. el-Hadramî,[494] Umman valisi, Huzeyfe b. Mihsan,[495] Dûmetül Cendel valisi, Iyad b. Ganem[496]

Yemen bölgesini Hz. Ebûbekr döneminde beş vali idare etti. San'a şehri, Muhacir b. ebî Ümeyye; Hadramevt, Ziyâd b. Lebîd; Havlan, Ya'la b. Münye, Zebid ve Rem'a, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Cened, Muaz b. Cebel tarafından yönetilmiştir. Şam bölgesine gönderdiği üç cephe komutanı Amr b. el-Âs, Yezîd b. ebî Süfyân ve Şurahbil b. Hasene de gittikleri yerlerin aynı zamanda valileridir.[497] Dolayısıyla Hz. Ebûbekr döneminde Şam bölgesinin üç kısma taksim edildiğini söylemek mümkündür.

Hz. Ömer devrindeki vilâyetleri ve bu vilâyetlere tayin edilen valileri şu şekilde sıralamamız mümkündür: Mekke valisi, Attâb b. Esîd idi.[498] Daha sonra Nafi' b. Abdülhâris tayin edildi.[499] Tâif valisi, Osman b. ebi'l-Âs idi.[500] Sonra Süfyân b. Abdillâh tayin edildi.[501] San'a valisi, Ya'la b. Münye idi.[502]

Basra valisi Utbe b. Gazvân idi. O, 57 yaşında -h. 17- yılında vefat edince,[503] Hz. Ömer, Muğîre b. Şû'be'yi gönderdi. Muğîre

---

492 Taberî, III, 427; Neccâr, s.103; Rıza, Muhammed, ***Ebûbekr Sıddîk***, s.183; Sâbir, s.61

493 İbn Arabî, 65. dipnot; Mevlânâ Şiblî, I, 158

494 Ya'kûbî, II, 138; Taberî, III, 427; İbn Hazm, ***Cemhere***, s.461; Süyûtî, s.76

495 Ya'kûbî, II, a.y.; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.111

496 Taberî, III, 427; İbn Arabî, 65. dipnot

497 Taberî, III, a.y

498 Taberî, III, 479; İbn Kesîr, VII, 49

499 Taberî, III, 241

500 Taberî, III, 479; İbn Kesîr, VII, 73

501 Taberî, III, 241

502 Taberî, III, 479; İbn Kesîr, VII, 73

503 İbn Sa'd, III, 9

iki yıl görev yaptı. Hz. Ömer Muğîre'yi azledip, yerine Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi tayin etti.[504]

Kûfe valisi, Kûfe şehrini hicretin 17. yılında kuran ve ilk valiliğini yapan Sa'd b. ebî Vakkâs'tır.[505] Hz. Ömer, Sa'd b. ebî Vakkâs'ın yerine Ammâr b. Yâsir'i vali olarak atadı. Halk, Ammâr b. Yâsir'i Hz. Ömer'e şikâyet etmiş, Hz. Ömer de Ammâr b. Yâsir'i azledip[506] yerine Muğîre b. Şû'be'yi atamıştır.[507] İbnü'l-Esîr (v.630/1232), Ammâr'dan sonra Muğîre'nin atandığını belirtmekle birlikte, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin atandığı[508] şeklinde değişik bir rivayet daha nakletmektedir. Fakat bu değişik rivayeti destekleyen başka rivayetlere rastlayamadığımızı belirtelim. Yine Ebû Mûsâ'nın Hz. Osman devrinde h. 29 senesinde Basra valiliğinden azledildiği[509] şeklindeki rivayet, bu rivayeti zayıflatmaktadır.

Bahreyn valisi, el-A'lâ b. el-Hadramî idi.[510] Hz. Ömer'den izin almadan deniz seferine çıkması ve başarısız olması dolayısıyla Hz. Ömer onu azletti.[511] A'lâ b. el-Hadramî'nin yerine Kudame b. Ma'zun'u tayin etti.[512] Ebû Hüreyre, Kudame'nin şarap içtiğine şahitlik etti. Hz. Ömer de onu azlederek, yerine Ebû

---

504 Taberî, III, 479; İbn Kesîr, VII, 48, 73; Ahmed Cevdet Paşa, I, 360

505 Yâkut el-Hamevî, IV, 491; Kalkaşandî, s.254

506 İbn Sa'd, III, 255; İbn Abdilberr, III, 1140; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Târîh***, III, 16; Taha Hüseyin, s.785; Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, s.416

507 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.456; Taberî, III, 241

508 İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Târîh***, III, 16

509 Ömer Ferrûh, ***Târîh-u Sadru'l-İslâmiyye ve'd-Devleti'l-Emevîyye***, Beyrut, 1986, s.114

510 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.560, 629; Taberî, III, 479; İbn Abdilberr, III, 1086; İbn Kesîr, VII, 73, 120

511 İbn Kesîr, VII, 83–84

512 İbn Kesîr, VII, 83

Hüreyre'yi vali tayin etti.[513] Daha sonra Ebû Hüreyre'yi de azledip, Osman b. Ebi'l-Âs'ı Bahreyn valisi tayin etti.[514]

Şam bölgesinin genel valisi Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'tı.[515] Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra Hz. Ömer, Yezîd b. ebî Süfyân'ı Şam kumandanlığının yanı sıra Filistin valiliğiyle de görevlendirdi.[516] Yezîd'in vefatından sonra Muâviye b. ebî Süfyân Şam valiliğine atandı.[517] Şam Bölgesi Dımeşk ve Hıms olarak ikiye taksim edilmiş, Filistin müstakil bir eyalet şeklinde bırakılmıştı.[518] Hıms'ta Umeyr b. Sa'd'ın[519] ve Sa'lebe b. Cerm'in,[520] Dımeşk'ta, Muâviye b. ebî Süfyân'ın,[521] Filistin'de de Zeyd b. Mâlik'in valilik yaptığı[522] rivayet edilir. Bu rivayetten, Filistin'in, sonradan Şam bölgesine bağlandığı anlaşılmaktadır.

Umman-Yemame valiliğini, Huzeyfe b. Mihsan,[523] Mısır valiliğini de Amr b. el-Âs yapmıştır.[524] Azerbaycan valiliğine Huzeyfe b. el-Yemanî, sonra Huzeyfe azledilerek yerine Utbe b. Ferkad tayin edilmiştir.[525] El-Cezire bölgesine, Iyad b. Ganem vali olarak atanmıştır.[526] Musul valisi Habîb b. Mesleme idi.

---

513 Ebû Yûsuf, s.84; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.119

514 Taberî, III, 479; İbn Kesîr, VII, 49

515 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.165, 193; Taberî, III, 479; İbn Kesîr, VII, 73, 120

516 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.200–201

517 Taberî, IV, 241, 441; İbn Abdilberr, III, 1416; Ömer Ferrûh, s.105

518 Hasan İbrahim Hasan, II, 152

519 Taberî, IV, 241

520 İbn Hazm, ***Cemhere***, s.403

521 Taberî, IV, 241

522 İbn Hazm, ***Cemhere***, s.334

523 Taberî, III, 479; İbn Kesîr, VII, 49, 73

524 Taberî, IV, 241

525 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.467

526 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.246; Taberî, IV, 54; İbn Kesîr, VII, 73

Sonra Ömer onun yerine, Ziyâd b. Hanzala'yı görevlendirdi.[527] H. 20 yılında Utbe b. Ferkad Musul valiliğine tayin edilmiş fakat Musul'u şehir haline getiren, yerini tayin eden Herseme b. Arfece, Utbe'nin yerine Musul valiliğine tayin edilmiştir.[528] Hz. Ömer'in Medain valiliğini ise Selmân-ı Farisî yapmıştır.[529]

Hz. Osman, valileri konusunda bir takım eleştirilere maruz kalan bir halife olarak bilinir.

Süyûtî (v.911/1505), Velîd b. Ukbe'nin Kûfe valiliğine atanmasını, Hz. Osman'ın akrabalarını üstün tutmasına bağlar ve bunu Hz. Osman'ın ilk hatası olarak değerlendirir. Hz. Ömer'le Hz. Osman'ı kıyaslayarak, Hz. Osman'ın Kureyş'i Ömer'den çok sevdiğini ilâve eder.[530]

Hz. Osman, Hz. Ömer'in tayin ettiği bazı valileri değiştirip yerlerine akrabasından, ehliyet ve iktidardan mahrum bir takım kimseleri getirdi...[531] G. L. Della Vida bu konuda: "Hz. Osman'ın bu tavrının en önemli sebebi, valilerin elinde bulunan çok fazla istiklâlin tehdit ettiği hükümet ve idarede, birliği tesis etmektir. Bu, bütün olarak Ömer'in varmak istediği bir amaçtı. Ömer kudret ve itibarı ile sultasını diğer insanlara kabul ettirmişti. Osman kan ile kendine bağlı memurlar kullanarak, aynı neticeleri elde edebileceğini sandı"[532] yorumunu yapar.

Bu görüşlerden G. L. Della Vida'nın görüşüne katıldığımızı, Hz. Osman'ın vali tayininde yaptığı mezkûr uygulamanın Hz. Osman açısından bir eksiklik olmadığını belirtmekle iktifa ediyoruz.

---

[527] Ahmed Cevdet Paşa, I, 380

[528] Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.476–477

[529] Mes'ûdî, II, 314

[530] Süyûtî, s.155–156

[531] Üçok, s.12

[532] Vida, G. Levi Della, I.A. "***Osman,***" İstanbul, 1964, IX, 428

Hz. Ömer'in son, Hz. Osman'ın ilk dönemindeki büyük şehirler ve onları yöneten kişiler şunlardı:

Mekke valisi, Nafi' b. el-Hâris; Tâif valisi, Süfyân b. Abdillâh; San'a valisi, Ya'lâ b. Münye; Cened valisi, Abdullah b. Rebîa; Mısır valisi, Amr b. el-Âs; Kûfe valisi, Muğîre b. Şû'be, Basra valisi, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî; Şam valisi, Muâviye b. ebî Süfyân; Hums valisi, Umeyr b. Sa'd; Bahreyn valisi Osman b. Ebi'l-Âs.[533]

Hz. Osman'ın değiştirdiği valileri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Hz. Ömer devrinde Basra valiliği yapan Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi Hz. Osman hicretin 29. senesinde azledip[534] yerine 25 yaşındaki dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i atadı.[535]

Julius Welhausen, Hz. Osman'ın Ebû Mûsâ'yı Basra valiliğinden sebepsiz yere azlettiğini belirtir.[536] Ebû Mûsâ'nın azl sebebi konusunda şu rivayet de yer alır. Ebû Mûsâ'nın bineği olmayan halkı savaşa teşvik için; savaşta yürüyenlerin, ata binenlerden daha çok sevap kazanacağını söylemesi, kendisinin buna aykırı hareket etmesi ve halkın halifeye şikâyeti neticesinde azledilmiştir.[537]

Hz. Osman, Ebû Mûsâ'yı azlettikten sonra ona bir mektup yazmış: "Ben seni aczinden dolayı veya hıyanetin sebebiyle azletmedim. Rasûlüllah'ın, Ebûbekr'in, Ömer'in sana verdiği değeri biliyorum..."[538] diyerek gönlünü almıştır. Kanaatimizce Ebû Mûsâ ve Basralıların arasında oluşan anlaşmazlık, dolayısıyla

---

533 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, II, 27; Neccâr, s.269

534 İbn Sa'd, V, 45; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.564, 585; Rıza, Muhammed, ***Zi'n-Nûreyn Osman b. Affân***, Beyrut, 1982, s.56–57; Ömer Ferrûh, s.114

535 İbn Sa'd, V, 45; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, a.y.

536 Welhausen, Julius, ***İslâmiyet'in İlk Devirlerinde Dinî–Siyasî Muhalefet Partileri***, çev.. F. Işıltan, Ankara, 1989, s.4

537 İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Târîh***, III, 49

538 İbn Sa'd, V, 45

Ebû Mûsâ'nın görevini tam olarak îfa edememesi azledilmesini gerekli kılmıştır. Benzer uygulamalara Hz. Ömer devrinde de rastlanılmaktadır. Yönetilenle yöneten arasındaki anlaşmazlık iki taraf için de faydalı bir netice oluşturmaz. Ebû Mûsâ'nın h. 29 yılında azledildiğini, Hz. Osman'ın h. 24 yılında halife olduğunu düşünürsek, Hz. Osman'ın Ebû Mûsâ'ya olan itimadını görebiliriz.

Abdullah b. Âmir, Hz. Osman'ın hilâfetinin sonuna kadar görevinde kalmıştır. Hz. Osman halife olunca Muğîre b. Şû'be'yi Kûfe valiliğinden azletti, yerine Sa'd b. ebî Vakkâs'ı tayin etti.[539] Hz. Osman bu uygulamayı Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine gerçekleştirdi.[540] Sa'd b. ebî Vakkâs'ın, Kûfe Beytülmâli'nin sorumlusu Abdullah b. Mes'ûd'dan Beytülmâl'e ait almış olduğu borcu ödememesi üzerine aralarında çıkan tartışma Sa'd'ın azline sebep olmuştur.[541] Sa'd b. ebî Vakkas'ın azlinden sonra Hz. Osman, Velîd b. Ukbe'yi Kûfe valiliğine atadı.[542] Velîd, Hz. Ebûbekr döneminde de önemli görevler yapmış, h. 15 yılında Benî Tağlib ve Ceziretü'l-Arab bölgelerinde emîrlik yapmıştı.[543] Velîd b. Ukbe, Hz. Osman'ın anne bir kardeşi idi.[544] Kûfe'den bir grup insan Velîd'in içki içtiğine şahitlik ederek, Hz. Osman'a şikâyet edince, Hz. Osman onu görevinden azletmiştir.[545] Kûfe valiliğine, Velîd'in azlinden sonra Saîd b. el-Âs tayin edildi.[546] Fakat Saîd b. el-Âs da Kûfelilerin şikâyetlerine maruz kalıp azledil-

---

539 Taberî, IV, 244; Süyûtî, s.154

540 Taberî, IV, a.y.; İbn Kesîr, VII, 149; Neccâr, s.297, 298; Ömer Ferrûh, s.114

541 İbn Kesîr, VII, 149–151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, III, 82; Süyûtî, s.154–155

542 İbnü'l-Arabî, s.99; İbn Kesîr, VII, 149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, III, 82–83.

543 İbnü'l-Arabî, s.98–99

544 Ya'kûbî, II, 165; Mes'ûdî, II, 344

545 Ya'kûbî, II, 165; Mes'ûdî, II, 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, III, 107; İbn Kesîr, VII, 155

546 Mes'ûdî, II, 344; İbn Kesîr, VII, 155; Ömer Ferrûh, s.114

di.[547] Saîd'in yerine Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Kûfe valiliğine atandı.[548] Azerbaycan ve Rey bölgeleri Kûfe valiliğinin idaresine verildi.[549]

Hz. Osman'ın Mısır valisi, Amr b. el-Âs idi.[550] Mısır halkı Amr'dan memnundu.[551] Hz. Osman, Amr'dan haracı artırmasını istemiş, Amr bu emri yerine getirmeyince[552] Abdullah b. Sa'd'ı Yukarı Mısır'ın idaresiyle görevlendirmiş, daha sonra Mısır'ın tamamını idaresine vermiş, yani Amr'ı azletmiştir.[553] Abdullah b. Sa'd, Hz. Osman'ın sütkardeşidir.[554] Medine döneminde, Hz. Peygamberin vahiy kâtipliğini yapmış, sonra irtidat edip Mekke'ye kaçmıştı. Hz. Peygamber Mekke'nin fethinde, nerede bulunursa öldürülmesi gerektiğini emretmiş, Hz. Osman'ın, onun için eman istemesi üzerine Rasûlüllah onu affetmişti.[555] Sonra güzel hal üzere bir Müslüman oldu, Hz. Osman'ın hilâfeti boyunca valilik görevini sürdürdü.[556] Hz. Osman'ın Şam valisi Muâviye b. ebî Süfyân'dı. El-Cezire'ye de Umeyr b. Sa'd el-Ensârî'yi tayin etmişti. Sonra Umeyr'i azledip, el-Cezire valiliğini de Muâviye'nin yönetimine verdi.[557] Bahreyn valiliğini Osman b. Ebi'l-Âs ve sonra da Abdullah b. Sivar yapmıştı.[558] Mekke valisi Nafi' b. Hâris idi. Hz. Osman'ın vefatı sıralarında Abdullah b. el-Hadramî bu görevin başında bulunu-

---

547 Heykel, s.135

548 *el-imâme ve's-Siyâse*, I, 62; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.457–458

549 Komisyon, II, 197

550 İbn Kesîr, II, 151; Hudarî, *Târîhu'l-Ümem*, II, 27

551 Rıza, Muhammed, *Osman b. Affân*, 47–48

552 Doğrul, V, 13; Üçok, s.13; Hitti, I, 251

553 *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 39; İbn Kesîr, VII, 151; Süyûtî, s.157

554 İbn Kesîr, VII, 151; Kalkaşendî, s.216–217

555 İbn Hişam, IV, 252; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, s.531

556 Hudarî, *Târîhu'l-Ümem*, II, 47

557 Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.264

558 İbn Hişam, IV, 164

yordu.[559] Tâif valisi önce Süfyân b. Abdillâh idi. Hz. Osman devrindeki en son Tâif valiliğini Kasım b. Rebîa yapmıştır. Cened valiliği Abdululah b. Rebîa'nın idaresine verilmişti.[560]

Hz. Osman devrinde önemli vilâyetlerde görev yapan belli başlı valileri bu şekilde verdikten sonra, Hz. Ali dönemindeki önemli vilâyetlerin belli başlı valilerine bir göz atmak istiyoruz.

Hz. Ali halife olunca, Hz. Osman zamanındaki tüm valilerini azledeceğini bildirdi. Gerek Muğîre b. Şû'be, gerek İbn Abbâs, bu kararını ertelemesini söylemişlerse de, Hz. Ali kararının kesin olduğunu bildirmiş ve yeni valilerini tayin etmiştir.[561]

Hz. Ali'nin bu tavrı yerinde bir hareket olarak görülmektedir. Halife kendilerine güç veren valilerini seçmekte hürdür.[562] Siyasî şartlar Hz. Ali'nin valileri konusunda yaptığı tatbikatı gerektiriyordu. Hilâfetin gelenekleri de bunu destekler.[563] Hz. Ali'nin yeni tayin ettiği valiler şunlardır:

Basra valisi olarak Osman b. Huneyf'i atadı.[564] Cemel olayından sonra Hz. Ali Basra valiliğine Ziyâd b. Ebîhi'yi atamak istemiş, Ziyâd, bu teklifi kabul etmediği için[565] Abdullah b. Abbâs'ı vali olarak atamıştır.[566]

Kûfe valiliğine Umare b. Şihab tayin edildi.[567] Kûfeliler, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'den başkasının valiliğini istemediklerini söylediler. Bunun üzerine Umare geri döndü. Hz. Ali, onun yerine Ebû

---

559 Rıza, Muhammed, ***Osman b. Affân***, s.206

560 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, II, 47; Komisyon, II, 197

561 İbn Kesîr, VII, 155; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III, 103; Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, II, 51

562 Neccâr, s.374

563 Dûrî, ***İlk Dönem İslâm Tarihi***, s.105

564 İbn Sa'd, V, 48; Ya'kûbî, II, 179; Taberî, IV, 442; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III, 103

565 Taberî, IV, 543

566 Taberî, IV, a.y.; Taha Hüseyin, s.145

567 Taberî, IV, 543; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III, 103; İbn Kesîr, VII, 229

Mûsâ'yı görevlendirdi.[568] Hz. Ali'nin Basra'daki karışıklıkları gidermek üzere Ebû Mûsâ'dan asker istemesi ve Ebû Mûsâ'nın bu teklifi geri çevirmesi [569] neticesinde Hz. Ali, Ebû Mûsâ'yı görevinden azletmiş yerine, Karaza b. Ka'b'ı vali olarak görevlendirmiştir.[570] Kazvinî, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi İbn Abbâs'ın azlettiğini belirtmektedir.[571] Hz. Ali'nin Karaza'dan sonra, Ukbe b. Amr'ı da Kûfe valiliğiyle görevlendirdiği[572] rivayet edilmektedir.

Hz. Ali, Yemen valiliğine, amcaoğlu Ubeydullah b. Abbâs'ı tayin etmişti.[573] Hz. Ali'nin Bahreyn'e vali olarak atadığı ilk vali Ömer b. Ebî Seleme'dir.[574] Ömer b. ebî Seleme'yi azleden Hz. Ali, Ömer'in yerine Numan b. Uclân'ı atamış[575] sonra Numan'ı da azletmiş ve Bahreyn'i Yemen valiliğine bağlamıştır.[576] Hz. Ali Medine'ye sırasıyla, Sehl b. Huneyf'i sonra Temmâm b. Abbâs'ı[577] daha sonra da Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi[578] vali olarak atamıştır.

Mekke valiliğine Kusem b. Abbâs'ı tayin etti;[579] el-Cezire valiliğine önce Eşter en–Nehâî'yi atadı. Sonra Eşter'i Mısır'a gönderince yerine Şebîb b. Âmir'i tayin etti.[580]

Hz. Ali döneminde önemli olaylara sahne olan Mısır'a tayin edilen valilerin durumu ise şöyledir:

---

568 Taha Hüseyin, s.852

569 Taberî, IV, 500

570 Taberî, IV, 499–500

571 Kazvinî, s.445

572 Taberî, V, 93

573 Ya'kûbî, II, 179; Taberî, IV, 442; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III, 103

574 Taberî, IV, 452; İbn Abdilberr, III, 1160

575 Taberî, IV, 452

576 Taberî, V, 155

577 Taberî, IV, 452–455

578 Taberî, V, 156

579 Taberî, V, 455; Mahmûd Şâkir, s.369

580 İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III, 190

Hz. Ali, halife olunca Mısır bölgesine Kays b. Sa'd'ı vali olarak atadı.[581] Kays b. Sa'd başarılı, dirayetli birisiydi.[582] Muâviye, Kays b. Sa'd'ın kendisine büyük bir engel teşkil ettiğini düşünerek bir takım tekliflerde bulundu. Kays, bu teklifi kabul etmedi. Muâviye sahte bir mektupla Kays'ın kendisine bîat ettiği şayiasını yaydı. Haber Hz. Ali'ye ulaştıktan sonra Hz. Ali, bu konuda istişare ederek Kays b. Sa'd'ı görevden aldı.[583] Yerine Muhammed b. Ebîbekr atandı.[584] Muhammed görevinde başarılı olamayınca Hz. Ali onu azledip, yerine Eşter en-Nehâî'yi atadı. Fakat Eşter, Mısır'a ulaşmadan yolda vefat etti. Hz. Ali, Mısır'da tekrar Muhammed b. Ebîbekr'i bıraktı. Onun gönlünü alan bir mektup yazdı.[585] Muhammed b. Ebîbekr'in vefatından sonra Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs'ı Mısır valiliğine atadı.[586]

Ordu[*]

Dört Halife Dönemi'ndeki "ordunun idaresi" konusuna girmeden önce kısaca, İslâm'ın savaşa bakış açısına değinmemiz uygun olacaktır.

İslâm'da savaş; İslâm'ın yayılma hürriyetini sağlamak, barış için gerekli şartları yerleştirip güçlendirmek amacıyla, adalet ölçüleri içerisinde insan haklarını gözeterek, düşmana karşı verilen silâhlı mücadele[587] demektir.

---

581 Taberî, IV, 548–549; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih,*** III, 137; İbn Kesîr, VII, 229

582 İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih,*** III, 137

583 Taberî, IV, 554; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih,*** III, 138–139

584 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân,*** s.326–327; Taberî, IV, 554; İbn Abdilberr, III, 1290; Kalkaşendî, s.296; Taha Hüseyin, s.145

585 İbn Abdilberr, III, 1366; Rıza S. Şerif, ***Nehcü'l-Belağa,*** şerh.: M. Abduh, Mısır, t.y., II, 59

586 Rıza, S. Şerif, II, 60

* Bu konuda geniş bilgi için bkz. Terzi, M. Zeki, ***Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemi'nde Askerî Teşkilât,*** Samsun, 1990

587 Hattâb, M. Şit, ***Komutan Peygamber,*** çev.: Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1988, s.17

İslâm, savaşı dinî bir zorlama aracı olarak kullanmamıştır. Aksine savaş, ruhları zalim kralların köleliğinden, akılları bu kralları kutsallaştıran sapık düşüncelerden kurtarmak için başvurulan bir vasıtadır. Yani savaş, din hürriyetini yok etmek için değil, din hürriyetini korumak içindir.[588] Bu durumda tevhit hürriyetini sağlamak ve bunları korumak amacıyla İslâm'ın savaş çağrısında bulunduğunu, barışın temel prensip, savaşın istisnaî bir durum olduğunu[589] söyleyebiliriz.

İslâm fetihlerinin İslâm'ı yaymak amacına müteallik olduğu şeklindeki yaygın söylentilerin de bir doğruluğu yoktur. Yayılan İslâm dini değil, onun siyasal egemenliğidir. Bunun kanıtı da fetih sırasında ve sonrasında misyonerlik hareketlerinin olmamasıdır.[590]

Savaş konusunda İslâm'ın ölçüsü bellidir. İslâm, din ayrılığı sebebiyle, iktisadî sömürü amacıyla, insanlar üzerinde tahakküm kurmak gayesiyle savaş yapılmasına müsaade etmez; aslolan sulhtur, barıştır. Fakat dinî, vatanî yönden ezilen, zulme maruz kalan insanları müdafaa, insan hürriyet ve şerefini himaye, insanlığın emniyet ve asayişini muhafaza gayesiyle savaşa müsaade edilmiştir.[591]

Askerlik sanatı en eski sanatlardandır. Dünyada ilk olarak asker tanzim eden devlet Mısır Ferâire devletidir. Bu devlet, Hz. İsa'dan 20 yıl evvel Sudanîlerden ve Habeşîlerden asker tanzim ederek, bu askerle Kızıldeniz sahilindeki bölgeyi itaat altına aldı. Daha sonra askerlik Asur, Babil, Finike, Yunan ve Romalılarda ve nihayet Araplarda intişar eyledi.[592]

---

588 Ebû Zehra, I, 15

589 Hattâb, s.34; Algül, II, 157

590 Dûrî, ***İlk Dönem İslâm Tarihi***, s.89

591 Akgündüz, s.153

592 Corci Zeydan, I, 216–217

İslâmiyet'ten önce Arapların gerçek anlamda bir ordusu mevcut değildi.[593] Bizans ordusu "Themalar" sistemine göre düzenlenmişti. Her eyalet kumandanı bölgeye tahsis edilen birliklerin başkomutanı sıfatını taşıyordu. İslâm'ın zuhurunda İmparatorluk ordusu; thema şefleri arasında bölüştürülmüş, komutanlığın liyakatle değil de, tevarüsle el değiştirdiği, aç sefil, maişet derdine düşmüş keşmekeş bir ordu manzarası arz ediyordu. İran'ın ordu yapısı Bizans ordusuna bir hayli benziyordu. Orduya merzûban ve dihkânlar komuta ediyor; arazileri kendi amaçları doğrultusunda kullanıyorlardı.[594]

Cahiliye döneminde Araplar, kendilerine komşu olan bu devletlerden kısmen etkilenmiş olmalıdırlar. Örneğin o dönemde askerlerin sevki vazifesi babadan oğula tevarüs yoluyla geçiyordu.[595] Kabileler arasında küçük savaşlar olduğu halde gerçek anlamda bir ordu yoktu. Ancak İslâmiyet'in yayılışına paralel olarak önce Arap, sonra diğer ırkların Müslüman oluşlarıyla gittikçe teşkilâtlanan ordular oluşmuştur.[596]

Hz. Peygamber devrinde, daimî bir ordu yoktu. Savaşa gidileceği zaman, Muhacir, Ensar ve diğer Müslümanlardan gönüllü asker toplayarak ordu meydana getirilirdi, fakat gayrimüslimler askere alınmazdı.[597] Bir başka ifadeyle bu devirde ordu, hareket halinde ve iş başındaki ümmet manasınadır.[598] Hatta ordu resmî ve mecburî şeklini alıncaya kadar yani Hz. Ömer dönemine kadar askerlerle siviller arasında bir ayrım yapılmamıştır.[599]

---

[593] Kayaoğlu, İsmet, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, Ankara, 1985, I, 45

[594] Hattâb, s.51–52

[595] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 861

[596] Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 45

[597] Canan, M. Zeki, ***İslâm Tarihi***, İstanbul, 1977, I, 434

[598] Hitti, I, 264

[599] Subhi Salih, s.370

Hz. Ebûbekr döneminde de İslâm askerlerinin hepsi gönüllüydü.[600] Ancak Hz. Ebûbekr, irtidattan sonra tevbe eden Müslümanları diğerlerinden ayırdı. Onları iki devletin hudutlarına gönderilen orduya katmadı. Çünkü o, İslâm ordusunda en büyük silâh ve malzemenin hiçbir zaman sarsılmayan, zafiyet ve tamaha yakalanmayan kati ve yakınî iman malzemesi olduğunu biliyordu.[601]

Hz. Ömer'in halifeliğiyle birlikte askerî alanda büyük değişiklikler olmuştur.[602] Bu değişikliklerin bir kısmının esaslarını Rasûlüllah'tan aldığı hususiyetleri bazı düzenlemelere tâbi tutarak, bir kısmını da duyduğu ihtiyaç üzerine İran ve Bizans'tan aktarmıştır.[603]

İslâm Devleti'nde gönüllü askerlik yerine, mecburî ve sürekli askerlik uygulamasını başlatan Hz. Ömer olmuştur.[604] Hz. Ömer'in idaresindeki ordu teşkilâtı öylesine geniş tutulmuştur ki, hiçbir ülkenin veya ırkın insanları onun dışında bırakılmamış, hiçbir din ve itikat ayrımı yapılmamıştır. İhtiyat listelerinde Müslümanlarla aynı miktarda maaş olan binlerce Zerdüştün olması[605] bu hususta açık bir örnek teşkil etmektedir. Hz. Ömer'in Cünd adı verilen askerî merkezleri; askerlerin ikametine mahsus barakalar, süvari atlarına mahsus ahırlar, sicillerin ve kayıtların muhafaza edildiği, ordunun levazım ve mühimmatının saklandığı yerlerden oluşuyordu.[606] Bu merkezleri; Irak, Mısır, Cezire ve Suriye teşkil ediyordu.[607]

---

600 Subhi Salih, s.365; Mahmûd Şâkir, s.143; Komisyon, II, 61

601 Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Hz. Ebûbekr'in Şahsiyeti ve Dehâsı***, s.204

602 Taberî, III, 400

603 Subhi Salih, s.369

604 Taberî, III, 478–479

605 Şiblî Numanî, II, 153

606 Mevlânâ Şiblî, IV, 387–388

607 Şiblî Numanî, II, 144–146

Hz. Ömer'in askerî alanda yaptığı düzenlemeleri şu şekilde sıralamamız mümkündür: Sınırlarda kışlalar ve karakollar kurmak; vilâyetlerde 4000 kişilik daimî askerî garnizonlar tesis etmek; askerlerin ziraat, ticaret ve sanatla ilgilenmesini, yani zanaatkâr veya meslek erbabı olmasını istemediğinden eratın ihtiyacını devlet hazinesinden karşılamak ve onlara yetecek kadar maaş vermek; askerlerle komutanların ailelerine de maaş bağlamak; askerî araç ve gereçleri yenilemek, orduyu tam bir disiplin altına almak ve düzenlemek;[608] ordunun sıhhatini koruyacak tedbirler almak. Hz. Ömer ordunun sıhhatini korumak için şu tedbirleri almıştır: Seferler hakkında mevsime göre karar verilmiş, soğuk ülkelere yazın, sıcak ülkelere kışın (Şatiye-Safiye) sefer yapılmıştır. İlkbaharda askerler sıhhate faydalı, çayırlı yerlere gönderilmiştir. Askerî konakların yerleşme plânlarında ve kışlaların inşasında iklim ve sıhhî tertibata riayet edilmiştir. Yürüyüş halindeki ordunun cuma günleri mola vermesi emrolunmuştur.[609] Askerleri günümüzdeki takım, bölük, tabur, tugay gibi kısımlara ayırmış, rütbeler vermiştir.[610]

Hz. Osman çok mühim fütuhatta bulunduğundan, ordusu son derece muntazam ve mükemmeldi. Hz. Ömer devrinde memleketin her tarafında meydana getirilen askerî merkezleri, Hz. Osman da yeni fethedilen memleketlerde tesis etmiştir.[611]

Hz. Osman'ın askerî alanda Hz. Ömer'den farklı olarak gerçekleştirdiği icraatı, Şam valisi Muâviye'ye imkân tanıması ve sonuçta bir donanma oluşturularak deniz seferine başlanmasıdır.[612]

---

608 Hizmetli, s.205

609 Şiblî Numanî, II, 157–158

610 Subhi Salih, s.370–371

611 Doğrul, V, 45

612 Taberî, IV, 260–262; Corci Zeydan, I, 289–290

Âlim, hatîb ve kahraman ruhlu olmasına, saf bir kalbe sahip bulunmasına, zühd-ü takva özünden ayrılmamasına rağmen hükümeti, zamanın gelişmesine uygun tarzda hiyerarşik bir düzenlemeye götüremeyişi, vali ve kumandanlarıyla olan ilişkilerinde de aynı noktada kalması ve askerlerin serhatlarda küffara karşı değil de, asi Müslümanlara karşı sefere gitmeye mecbur kalmaları gibi sebepler yüzünden Hz. Ali'nin; disiplinli, güçlü, itaatkâr ve ahenkli bir ordu teşkilâtına sahip bulunduğunu iddia edemiyoruz.[613]

Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde genel olarak üç çeşit düzenle orduların nizama konulduğunu görürüz: Birincisi, beşli düzen olarak bilinen "el-hâmis"tir. Gerek hareket halinde, gerekse savaş halindeki büyük ordularında Araplar el-hâmis dedikleri beşli düzeni uygulamışlardır. Merkezde başkomutan ve muhafız birlikleri bulunur ki, bu kısma "kalb" adı verilir. Sağında yer alan birliklere sağ kanat (meymene), solunda yer alan birliklere sol kanat (meysere), önde bulunan birliklere öncü (mukaddime), arkadan gelen birliklere artçı (muahhire) birlikleri adı verilir. İkinci düzen şekli "saf" şeklidir. Hz. Peygamber Bedir ve Uhud harbinde ordusunu saf düzenine sokmuştur. Üçüncü düzen şekli ise "tabur" düzeni denilen "el-kürdûs"tur. Râşid Halifeler devrinde uygulanan bu usul, Yermûk savaşında bariz bir şekilde görülmektedir.[614]

İslâm Ordusu düşmanda mevcut olmayan harp usulüyle hareket etmiş, bu durum da onları başarıya ulaştırmıştır.[615]

Muharebe harekâtı başlangıç safhası da dâhil olmak üzere kıt'a intikalleri, taarruz, savunma ve geri harekât olmak üzere dörde ayrılır.[616]

---

[613] Algül, II, 537

[614] Terzi, s.105

[615] Corci Zeydan, I, 274–275

[616] Terzi, s.66

Kıt'a İntikalleri (Teysîru'l-Cüyûş): Kendilerine verilen vazifeyi yapmak üzere kıt'aların uygun yere, uygun zamanda, zinde olarak en iyi bir düzenle ulaşmalarıdır. Yürüyüş hazırlığında plânlama sırası şöyledir: Ön emir yayınlanır, harita keşfi yapılır, yollar seçilir, yürüyüş kolunun meydana getirdiği nokta tayin edilir, yürüyüş sırası, hızı ve molalar kararlaştırılır.[617]

Taarruzî Harekât: Taarruzun maksadı; düşman kuvvetlerini imha etmek, bir bölge veya araziyi ele geçirmek, düşman tertibatını meydana çıkarmak ve düşmanın dikkatini diğer bölgelerden ayırmaktır. Bu taktik Bedir, Hayber, Mekke'nin Fethi, Huneyn, Tebük, Tâif ve Mûte seferlerinde uygulanmıştır.[618]

Savunma Harekâtı: Stratejik savunma daha sonra taarruza geçmek için lüzumlu olan vasıta ve elemanları toplamak amacıyla ülke içinde hayatî önemi hâiz bölgelerin hazırlanması için alınan savunma tedbiridir. Hendek savaşında uygulanmıştır.[619]

Geri Harekât (Ric'at): Bir birliğin geriye doğru ya da düşmandan uzaklaşarak yaptığı harekettir. Komutan çok dikkatli bir durum muhakemesinden sonra, taarruz ve savunma harekâtının bulunmadığı kanaatine varır, sorumluluğu üzerine alarak veya düşman zoruyla karar verebilir. İsteğe bağlı olarak veya düşman zoruyla yapılır. Mûte savaşında ric'at taktiğini görmekteyiz.[620]

Ordunun muharebelerde kullandığı taktikler dinamik özelliğe sahiptir. Yani gelişen şartlar neticesinde değişme imkânına sahiptir. Örneğin Mûte muharebesi hazırlıklarında ric'at taktiği hiç düşünülmemişken savaşın gerçekleşmesi ve şartların değişmesiyle hemen tatbikata konulmuştur.

---

[617] Terzi, s.67

[618] Terzi, s.78–80

[619] Terzi, s.80–82

[620] Terzi, s.83–84

İslâm ordusunun kullandığı harp taktiklerinde dikkatimizi çeken önemli bir husus da; düşman ordusuna beklemediği bir taktiğin kullanılmasıdır. İslâm ordusunun hemen hemen bütün savaşlarında bu hususa riayet edilmiş, düşman ordusu tabiri caizse gafil avlanmak istenmiştir. Bedir harbinde kuyuları ve iklim şartlarını kendi lehlerine çevirecek bir bölgenin karargâh olarak seçilmesi, Hendek muharebesinde hendek kazılması, Mûte muharebesinde ric'at taktiği kullanılması, Hz. Ömer zamanında Horasan'ın fethinde İslâm ordusunun dağı arkasına alarak düşmana saldırması, Nihavend savaşında, komutan Numan b. Mukarrin'in hendeklere gizlenen düşmanları vur-kaç usulüyle savaş alanına çekmesi, Afrika'nın fethinde dinlenmiş hazır kuvvet bulundurulması ve bu kuvvetle yorulan düşmanın üzerine saldırılması... vs. örneklerde, düşman ordusuna beklemediği taktiklerin kullanıldığını görmekteyiz. Haliyle bu durum komutanların ehil kişilerden seçilmiş olduğuna da işaret etmektedir.

Muharebe taktiklerinin tespitinde ordunun savaş malzemeleri de etkili bir rol üstlenmektedir.

Cahiliye devrinde Arapların harp malzemeleri ok, mızrak, kılıç, at, kalkan, zırh ve miğferden ibarettir.[621] Araplar gerek cahiliye döneminde, gerekse İslâmî dönemlerdeki bütün savaşlarda özellikle ok ve yayı yanlarından ayırmamışlardır.[622]

Corci Zeydan, Arapların; cahiliye döneminde kılıç kargı ve kalkandan başka silâh kullanmadıklarını fakat bu silâhları büyük bir maharetle kullandıklarını zikreder.[623]

Hz. Peygamberden itibaren yaya askerlerin ok ve yay, düşman üzerine atmak için sapan ve bazen de kalkan ve kılıç kul-

---

621 Kapar, s.61

622 Terzi, s.122

623 Corci Zeydan, I, 255

landığını görmekteyiz. Harbe adı verilen cirit yahut kargı, daha sonraları Habeşistan'dan alınmıştır. Süvarinin en önemli silâhı "rumh" adı verilen mızraktır.[624]

Ordu silâhları konusunda verilen silâh listeleri görüldüğü gibi değişiklik arz etmektedir. Fakat bu listeleri tam ve eksiksiz olarak nitelendirmememiz gerekir. İslâm ordusu kılıç, kalkan, ok ve yay, mızrak, kargı, mancınık, debbâbe, dabur, arrâde ve zırhlı elbiseleri[625] daha sonra bu silâhlara ilâveten hançer, tabr (hache), balta... gibi silâhları kullanmıştır.[626]

İslâm ordusunda, düşman ordusu ile kendileri arasındaki mühimmat ve malzeme farkına riayet edildiğini görüyoruz. Nitekim Hz. Ebûbekr, bir gün Şam seferine hazırlanmakta olan orduyu teftiş etti. Ordunun harp gücü hoşuna gitmedi. Yanındakilere sordu: "Bu orduyu, bu malzeme ve mühimmat ile Şam'a göndersem, ne dersiniz?" Hz. Ömer ve yanındakiler: "Orduyu bu imkânlarla sarı ırkın ordusuna göndermene razı olmayız" dediler. Hz. Ebûbekr, hemen noksanlıkların tamamlanması için emirler verdi.[627] Bu hususta Kur'ân'da emir bellidir: *"Siz de onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve cihad için beslenen atlar hazırlayın."*[628]

İslâm Ordusunu Oluşturan Kuvvetler

Şüphesiz bir ordunun en önemli kuvvetini komutan oluşturur. Komutan, vücudun tüm organlarını yönlendiren, yöneten beyin gibidir.

---

[624] Hitti, I, 265

[625] Hamidullah, Muhammed, ***Hz. Peygamber'in Savaşları***, çev.: Salih Tuğ, İstanbul, 1981, s.268

[626] Corci Zeydan, I, 263

[627] Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Hz. Ebûbekr'in Şahsiyeti ve Dehâsı***, s.207–208 ve ayrıca bkz.: Fayda, Mustafa ***"Ebûbekr,"*** DİA., Ankara, 1994, X, 106

[628] Enfâl, 8: 60

Rasûlülllah'ın bizzat ordusuna kumandanlık etmesinden anlıyoruz ki, ordu kumandanlığı halifenin görevlerindendir. Fakat halifelerin çeşitli beldelere gönderdiği bütün ordulara komutanlık etmesi mümkün olmamıştır.[629] Bu sebeple halife kendi yerini alan birine, yani kumandanlara emretme gücünü devretmiş oluyordu.[630]

Ebu'l-Hasan el-Mâverdî (v.450/1058) komutanlığı iki kısma ayırır: Birincisi *"özel komutanlık"*tır ki, ordu politikasına, harbi sevk ve idareye tayin edilen komutandır. Bu komutanda *"özel vali"*de aranan şartlar aranır. İkincisi *"genel komutanlık"*tır. Ganimetleri taksim, sulh anlaşması yapmak gibi bütün yetki ve görevler kendisine verilmiştir. Burada da *"genel valilik"*te aranan şartlar aynen istenir. Harp komutanlığı, taşıdığı hükümler bakımından özel idarelerin en genişi, kısımları en çok olanıdır.[631]

Bu iki tür komutanlık Râşid Halifeler tarafından kullanılmıştır. Nitekim Hz. Ebûbekr, Ridde olaylarında isyancılara karşı ordu sevk etmiş, başlarına da özel komutanlar tayin etmiştir. Yine aynı şekilde peygamberlik iddiasında bulunan yalancılar üzerine de, özel komutanlarla ordu sevk etmiştir.

Genel komutanlık için gerek Rasûlüllah, gerekse Râşid Halifeler döneminde görevlendirilen kişiler "namazları kıldırmak, hakların yerine getirilmesini gerçekleştirmek" görevlerini de üstlenmişlerdir.[632]

Her iki komutanlık çeşidinin de bir devlet için hayatî önemi hâiz olduğu muhakkaktır. Bu sebeple halifeler bu görevlere

---

[629] Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, II, 88–89

[630] Hitti, I, 264–265

[631] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.42

[632] İbn Teymiyye, ***es-Siyâsetü's-Şer'iyye***, s.21, Hitti, I, 264–265; Brockelmann, s.56

akıllı, faziletli, ehil, Müslümanlara şefkat besleyen,[633] soy, şecaat ve halifeye itaat yönünden en ideal kişileri[634] tayin etmişlerdir.

Hz. Ebûbekr devrinde komutanlık yapan zevat şunlardır: Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Amr b. el-Âs, Hâlid b. Velîd, Hâlid b. Saîd, Yezîd b. ebî Süfyân, İkrime b. ebî Cehîl, Muhacir b. ebî Ümeyye, Şurahbil b. Hasene, Muâviye b. ebî Süfyân, Süheyl b. Amr, Ka'kaa b. Amr, Urfece b. Herseme, el-A'lâ b. el-Hadramî, Müsenna b. Harise, Huzeyfe b. Mahsûn.[635]

Hz. Ebûbekr genelde talimatlarını merkez komutanlara bildirir, duruma göre merkezdeki komutan da diğer komutanlarla istişare ederdi.[636] Denilebilir ki devlet başkanıyla komutanlar arasındaki koordine, önemli ölçüde mektuplarla sağlanmıştır. Halife talimatlarını komutanlarına mektuplarla bildirmiş, komutanlar da özel durumlarda veya gelişmeler hakkında halifeye mektuplar yazarak organizeli, istişareye dayalı bir şekilde görevlerini sürdürmüşlerdir.*

Hz. Ebûbekr'in; komutanlarını, orduyu murakabe etmesi, davranışları hakkında sık sık komutanlara talimatlar ve emirler vermesi;[637] bu emir ve talimatları, İslâm'ın evrensel esaslarına dayandırması dikkat çekicidir.[638]

Komutanların tayin ve azlinde Hz. Ebûbekr'in diğer işlerinde olduğu gibi, istişare ettiğini[639] görüyoruz.

---

633 İmam Muhammed b. Hasan, ***İslâm Devlet Hukûku***, şerh.:İmam Serahsi, çev.: S. Şimşek – İ. Sarmış, Ankara, 1980, s.181

634 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, II, 89

635 İbnü'l-Arabî, s.65

636 Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, s.392

* Geniş bilgi için bkz. Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, 371–404, sahifeler

637 Mevlânâ Şiblî, II, 158

638 Kandehlevî, I, 192; Fayda, "***Ebûbekr***," DİA., X, 106

639 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.157 ve 344

Hz. Ömer'in belli başlı komutanları şunlardır. Genel komutan Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'tı.[640] Diğer komutanlar; Hâlid b. Velîd, Müsenna b. el-Hârise, Yezîd b. ebî Süfyân, Amr b. el-Âs, Muaz b. Cebel, Saîd b. Zeyd, Iyad b. Ganem, Ebu'd-Derda, Şurahbil b. Hasene, Muâviye b. ebî Süfyân, Zübeyr b. Avvam, Ebû Ubeyde b. Mes'ûd es-Sakafî, Numan b. Mukarrin, Sa'd. b. ebî Vakkâs, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Süheyl b. Adiy, Huzeyfe b. el-Yemânî, Osman b. Ebi'l-Âs, Hâlid b. Saîd, Haşim b. Utbe, Ka'kaa b. Amr, İkrime b. ebî Cehîl, Neffase b. Üsâme, Kays b. Hübeyre, Ebû Umâme el-Bahilî, Cerh b. Abdillâh, Amr b. Ma'dikerîb, Hucur b. Adiy, Hurkus b. Züheyr, Süraka b. Amr, el-Ahnef b. Kays, Ammâr b. Yâsir...[641]

Askerî zaferleri doğrudan doğruya kendisi kazanmamış ise de, kumandanlarını daimî kontrolü altında bulundurmak meziyeti ve bilhassa kendisine mutlak teşebbüs imkânını vermeden, kudretli ve çok istidatlı Emevî ailesinden istifade etmesi Hz. Ömer'e aittir.[642]

Hz. Ömer, kumandanları üzerindeki murakabeyi hiçbir zaman aksatmamıştır.[643] Savaşta takip edecekleri metotları mücahitlere ve komutanlara bildirmiştir.[644] Bu davranışından Hz. Ömer'in orduyu cepheye göndereceği zaman bütün sorumlulukları komutanlara yüklemediğini, komutanlara gerek gittikleri bölge, gerekse savaşta kullanacakları taktik hakkında bilgiler verdiğini anlıyoruz. Komutanlara verdiği talimatlar, Hz. Ömer'in orduyu sevk ettiği bölge hakkında önceden araştırma yaptırdığını, malûmat sahibi olduğunu, dolayısıyla orduyu maceraya sürüklemekten uzak durduğunu göstermektedir.

---

640 İbnü'l- Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, II, 535; İbn Kesîr, V, 18

641 Hasan İbrahim Hasan, I, 276, 314; Mahmûd Şâkir, s.193, 263

642 Vida, G. Levi Della, "***Ömer***," İ. A., İstanbul, 1964, V, 470

643 Vaglieri, s.80

644 Hamidullah, ***el-Vesaiku's-Siyasiyye***, s.410-412

Hz. Ömer'in, İran üzerine gönderdiği komutanı Müsenna'ya verdiği, "Orduyu düşmanın ikmal merkezlerinden uzaklaştır, savaşı İran hududu boyunca sulak arazilere kaydır," şeklindeki talimatı ve yine Kadısiye fatihi Sa'd b. ebî Vakkâs'a: "Askerlerini, on birlik halinde ayır, her birliğe bir komutan tayin et ve yöreyi bilen bir kişiyi de yanına ver. Orduyu da; *sancaktarlar, öncü birlikler, mangalar, okçular, süvariler, taktik uzmanları, piyadeler* şeklinde diz. Bunları, taktik komutanları cephenin arkasında olmak üzere, birlik komutanları, sancaktarlar ve kabile reisleri sırasını takip ederek düzenle"[645] talimatı, Hz. Ömer'in komutanlarını murakabesine en güzel örneklerdendir. Bu davranış tarzından "murakabe"nin nasıl olması gerektiği de açıkça görülmektedir. Hz. Ömer'in murakabesi sadece; görevlilerini denetlemek, onları hesaba çekmek değil, görevlilerine gereken yardım, destek ve rehberliği yaptıktan sonra, elde edilen neticenin muhasebesini yapmak şeklindedir.

Sa'd b. ebî Vakkâs'a yazıyla bildirdiği emirnamenin içeriği Hz. Ömer'in askerî dehası ve komutanlara rehberlik etmesi yönlerinden önemlidir.

"Harekât halinde iken, Müslümanlara kolaylık göster. Onları yorgun düşürecek şekilde yürütme. Herhangi bir konak yerinde konaklamadan geçme ki, düşmanla yolculuktan yorgun düşmüş bir halde karşılaşmasınlar. Çünkü senin askerlerin istirahat etmiş ve karnı tok bir düşmana doğru ilerleyeceklerdir. Her cuma birliğine bir tam gün istirahat ver. Böylece dinlenmiş, silâh ve teçhizatlarını kontrol etmiş olacaklardır. Konak yerlerinizi zimmîlerin ve barış içinde olduğunuz insanların köylerinden uzak bir mesafeye çek. O köylere askerlerinden sadece kendilerine güvendiğin kimselerden başka kimse girmesin, halka herhangi bir zarar verilmesin. Çünkü onların dokunulmazlığı var-

---

645 Komisyon, II, 70–71

dır ve buna saygı duymakla mükellefsiniz. Nitekim onlar da size karşı üzerlerine aldıkları yükümlülüklere katlanmak zorundadırlar. Yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece, onlara iyi davranın. Sizinle savaş halinde olanlara karşı, barış içinde olduğunuz topluluklara eziyet ederek, galip gelmeyin. Düşman toprağına girdiğiniz zaman sizinle düşman arasında görevlendireceğin, kendilerine son derece güvendiğin elçiler seç. Maiyetinde Arap veya yerli halktan doğru ve görüşlerine itimat ettiğin kişiler bulundur. Çünkü yalancı bir kimsenin vereceği herhangi bir haberden sana hayır gelmez; zira birisinde doğru söylese, diğerinde seni aldatır. Düşman topraklarına yaklaştığın zaman çokça keşif kolu çıkar. Aranızda devriye birlikleri tertip et. Bu birlikler düşmanın yardım görme ve ikmal yollarını kestiği gibi, keşif kollarının da zayıf tarafını tespit eder. Keşif birlikleri için askerler arasından zeki ve cesur olanlarını seç, onlara hızlı koşan atları ver. Eğer bunlar düşman birlikleri ile karşılaşırlarsa ilk yardımı onlara yaparsın. Devriye için seçeceğin askerleri ise savaşçı ve dayanıklılardan seç. Kimseye hiçbir hususta imtiyaz verme, aksi halde kendi görüş ve durumundan çok şey kaybedersin. Mağlûbiyetten veya kötü durumdan şüphelendiğin herhangi bir tarafa keşif kolu veya devriye birlikleri gönderme. Düşmanla karşılaştığınız zaman birliğini toparla, taktik ve gücünü gözden geçir. Düşmanın zayıf tarafını buluncaya ve araziyi oranın insanı gibi öğreninceye kadar ve mecbur kalmadıkça, düşmanla savaşa tutuşma. Askerin içinden nöbetçiler çıkar..."[646]

Görüldüğü gibi Hz. Ömer yüzlerce kilometrelik mesafelere dağılan orduların her hareketini gözetlemekte ve idare etmektedir.[647] Buradan onun mükemmel bir istihbarat sistemine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

---

[646] Hasan İbrahim Hasan, II, 190–191; Komisyon, II, 274–275

[647] Şiblî Numanî, II, 269

Hz. Ömer'in gerek komutan seçiminde, gerek yapılacak tatbikatlar konusunda istişareye başvurması[648] onun temayüz eden özelliklerindendir.

Komutanlar arası ilişkilerde komutanların dikkat edecekleri hususlar --özellikle itaat unsuru– Hz. Ömer'in üzerinde ısrarla durduğu konulardandır.[649] Hz. Ömer, savaşın amacını ve savaş ahlâkını ihtiva eden mektuplar yazarak komutanlarına göndermiş, takip edecekleri metotları onlara bildirmiştir.[650]

Hz. Osman'ın hilâfetinde komutanlık yapan belli başlı kişiler şunlardır: Muâviye b. ebî Süfyân, Amr b. el-Âs, Abdullah b. Sa'd, Abdullah b. Kays el-Câsi, Huzeyfe b. el-Yemânî, Velîd b. Ukbe, Habîb b. Mesleme, Selmân b. Rebîa, Umeyr b. Osman, Abdullah b. Umeyr, Ubeydullah b. Ma'mer, Osman b. Ebu'l-Âs, Saîd b. el-Âs, Müşâci' b. Mes'ûd, Abdullah b. Âmir, Ahnef b. Kays, Abdurrahman b. Rebîa, Akrâ b. Hâbis, Abdullah b. Zübeyr.[651]

Bu komutanların bir kısmı genel komutan, bir kısmı özel komutan olarak görev yapmıştır. Örneğin Muâviye b. ebî Süfyân, Abdullah b. Sa'd genel komutandırlar. Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Sa'd'ın emrinde yer alan özel komutandır.[652]

Hz. Osman'ın komutanlarıyla ilişkilerini, komutanlarına yazdığı mektubundan anlayabiliriz:

"...Sizler Müslümanlara hamisiniz. Hz. Ömer'in komutanlarla olan münasebetlerini bilmeyen yoktur. Onun bütün davranışları, herkesin gözleri önünde cereyan ediyordu. Bu düzeni bozmaya veya değiştirmeye kalkmayın. Sonra Allah da sizi değiştirir ve İslâm'ın savunulması ve yayılması görevini başka bir

---

[648] İbnü't-Tiktaka, s.79–81; İbn Kesîr, VII, 55; Mahmûd Şâkir, s.238

[649] Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyasiyye***, s.371

[650] Ebû Ubeyd, s.56

[651] Mahmûd Şakir, s.323, 330; Algül, II, 448–449

[652] Algül, II, 448

ümmete verir. Davranışlarınızı sürekli kontrol edin. Ben de Allah'ın bana emanet ettiği ve yapmamı istediği ödevleri sürekli olarak gözetlemekteyim."[653]

Mektubun muhtevası, Hz. Osman'ın, komutanlarıyla ilişkilerinde Hz. Ömer'in metodunu takip ettiğini, selefinin yolunu izlediğini göstermektedir.

Hz. Ali'nin komutanlığını yapan kişilerden belli başlıları şunlardır: Abdullah b. Abbâs, Kays b. Sa'd, Eş'âs b. Kays, Eşter en-Nehâî, Ammâr b. Yâsir, Sehl b. Huneyf, Muhammed b. ebî Bekr, Ziyâd b. Nadr, Ma'lal b. Kays, Şureyh b. Hâni, Ebû Leylî b. Ömer, Amr b. ebî Seleme...[654]

Hz. Ali genel komutanlık görevini bizzat kendisi yapmış; savaş meydanlarında savaşı kendisi yönetmiştir.[655] Bu davranışının sebebi, yapılan savaşların ve savaşların yapıldığı mevkilerin durumunun önceki devirlerden farklı olmasıdır. Gerek Hz. Ebûbekr, gerek Hz. Ömer, gerekse Hz. Osman dönemlerinde yapılan seferler merkezden uzak yerlerde gerçekleştirilmiş ve gayrimüslimlerle yapılmıştı. Hz. Ali döneminde ise savaşlar merkeze yakın bölgelerde cereyan etmiş ve Müslümanlarla yapılmıştır. Dolayısıyla yakından ve bizzat kendisinin komutanlık etmesi gerekmiştir.

Esasen Hz. Ali, Hz. Peygamber döneminde Yemen'e yapılan bir sefere komutanlık etmiş,[656] Benî Hemdan kabilesinin Müslüman olmasını sağlamıştır.[657] Yani savaşı sevk ve idare konusunda tecrübelidir.

---

[653] Komisyon, II, 195–196

[654] Ahmed Cevdet Paşa, I, 469, 518

[655] Taberî, V,18

[656] Huart, Cl. "*Ali*," İ.A., İstanbul, 1950, I, 307

[657] Kandemir, "*Ali*," DİA., İstanbul, 1989, II, 371

Hz. Ali döneminde ülkenin içinde bulunduğu menfi şartlar ve ordunun yapısı onun idaresini de olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim Hz. Ali Sıffîn'de ortaya atılan Tahkîm fikrini, tecrübelerine dayanarak kabul etmemesine, savaşa devam etmek istemesine rağmen, Irak ordusunun sağ kanat komutanı Eş'âs b. Kays ile kurraların ileri gelenlerinden Mi'sar b. Fedekî ve Zeyd b. el-Husayn, Hz. Ali'yi savaşı durdurmak zorunda bırakmışlardır.[658]

Aynı şekilde Hz. Ali kendisini temsilen hâkem olarak Abdullah b. Abbâs'ı düşünüyordu. Fakat Eş'âs b. Kays'ın başını çektiği bir grup, Ebû Mûsâ'nın hâkem tayinini sağlamışlardır.[659]

Bu örnekler, Hz. Ali döneminde askerin devlet başkanına itaati ve devlet başkanının otoritesi konusunda fikir vermektedir. Otoritenin, otoriteye itaatin olmadığı bir yerde, idarî mekanizmada işlerlik kaybolacaktır. Zira "Harekât stratejisi ne kadar dakik, elâstikî ve makul olursa olsun, eğer idarî yönden uygulanmasında aksaklıklar olursa, beklenen meyvesini veremez. Çünkü her bir strateji idarî imkânlara sıkı sıkıya bağlıdır."[660]

Devlet başkanlarının komutanlarıyla münasebetlerini genel çizgileriyle ortaya koyduktan sonra, İslâm ordusunda bulunan diğer görevlilere temas etmek istiyoruz. İslâm ordusu oluşturulurken orduya bir hazine memuru, muhasip, kadı,[661] birkaç tercüman, doktor ve cerrah gönderilmiş,[662] orduda danışmanlar

---

[658] Taberî, V, 55; Eş'ârî, Ebu'l-Hasan, ***el-Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Musallîn***, nşr.: Hellmut Ritter, Wiesbaden, 1980, s.4, 5 ve 127–128; Mes'ûdî, IV, 295; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III, 161; İbn Kesîr, VII, 273; Önkal, ***Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme***, s.68

[659] İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III,162; Önkal, ***Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme***, a.y.

[660] Hattâb, s.329

[661] Şiblî Numanî, II,160

[662] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdaresi***, s.422

bulundurulmuştur.[663] Komutanlar orduda imamlık hatta şartlara göre hâkimlik de yapmışlardır.[664] Kadısiye muharebesinde Abdurrahman b. Rebîa'nın kadılık, Ziyâd b. ebî Süfyân'ın muhâsib, Hilâl b. el-Hicrî'nin tercümanlık yaptıkları[665] rivayet edilmektedir.

Şiblî Numanî, orduya ilhak edilmiş olan zabıta memurları olduğunu ve bunların orduyla ilgili her konuda halifeyi haberdar ettiklerini rivayet etmektedir. Bu usulle orduda suç işleyen şahıs kim olursa olsun, gecikmeden cezalandırılması sağlanıyor, diğerlerine de ihtar verilmiş olunuyordu.[666]

Orduda görevi son derece önemi hâiz görevlerden birisi de "casusluk" görevidir. Keşif kolu, casusluk ve diğer yollarla düşmanın genel durumu hakkında bilgi sahibi olmak, İslâm ordusu için önemlidir. Hz. Peygamberimiz yapmış olduğu savaşlarda düşmanın durumunu öğrenebilmek maksadıyla casuslar kullanmıştır.[667] Ahmed Cevdet Paşa, Hz. Peygamber'in Amr b. ed-Damrî'yi casuslukla görevlendirdiğini belirtmektedir.[668] Aynı şekilde Râşid Halifeler de bu konuya eğilmiş, ihtimam göstermişlerdir. Herhangi bir yerde vuku bulan, büyük veya küçük her hâdisenin halifeye muntazam olarak bildirilmesi maksadıyla İmparatorluğun her köşesinde ve her devlet dairesinde hafiye ve muhbir bulundurulmuştur.[669] Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde cereyan eden savaşların bir kısmında kadınlar da yer almışlardır. Kadınların bu savaşlardaki görevleri su, yi-

---

[663] Ahmed Cevdet Paşa, I, 373

[664] Ömer Ferrûh, s.106

[665] Şiblî Numanî, II, 160; Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdaresi***, s.422

[666] Şiblî Numanî, II, 165–166

[667] Kapar, s.157

[668] Ahmed Cevdet Paşa, I, 243

[669] Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.9; Taberî, IV, 451; V, 108, 116; Kettânî, I, 363; Şiblî Numanî, II, 264

yecek, malzeme ve sağlıkla ilgili konularda orduya yardım etmektir.[670]

Şurta

Şurta, lügat olarak "öncüler" anlamına gelir; savaşa iştirak eden ve canını ortaya koyan öncü kuvvet demektir.[671] Çoğulu "şurat" olan "şurta," savaşı açan, seçme birlik ve muhafız manasının yanı sıra polis, jandarma manasına da kullanılmaktadır. Tek bir polis memuruna aynı şekilde "şurta" veya "şurti" de denilir. Sahibü'ş-Şurta yani muhafız kıt'ası kumandanı unvanı, önceleri bir eyalet veya bir şehrin, hem dinî, hem de dünyevî hususlara hükmeden valisi için kullanılmıştır.[672]

Fahrettin Atar, "şurta" vazifesini yürüten şahsı ifade etmek üzere muhtelif kelimelerin kullanıldığından bahsetmektedir. Hâkim, vali, sahibü'l-medine, arif, şurta, sahibü'l-as'es, sahibü'l-leyl, maüne, cilvaz, sahibü'l-ahdâs, valiyü'l-harb, sahibü'ş-şurta; "şurta" için kullanılan terimlerdir.[673]

Şurta, halife veya valilerin, emniyetin tesisi, düzenin korunması, suçlu ve fesatçıların yakalanması ve buna benzer toplumun selâmetini ve emniyetini sağlayan idarî görevlerde istihdam ettiği askerdir. Bunlar kendilerine mesleklerini bildiren özel işaretler kullanmayı şart koştukları için bu isimle adlandırmışlardır.[674]

"Şurta"yı kısaca emniyet ve huzuru sağlayan ve günümüzün emniyet teşkilâtına tekabül eden bir kurumdur,[675] şeklinde tanımlamak mümkündür.

---

[670] İbn Hişam, III, 145; Taberî, II, 586

[671] İbn Manzûr, VII, 229–230

[672] Zettestéen, K. V., "*Şurta*," İ. A., İstanbul, 1970, XI, 585

[673] Atar, s.175–176

[674] Hasan İbrahim Hasan, II, 160

[675] Kavakçı, s.6

Şurta teşkilâtının belli başlı görevi, suçluları yakalayarak adalete teslim etmek, bulundukları yerin güvenliğini sağlamak, halife ve kadıların emir ve hükümlerini tatbik etmek, hapishaneleri idare etmek, hak edenlere cezaları tatbik etmek, çeşitli devlet kurumlarının muhafazasını sağlamaktır.[676]

Şurta, başlangıçta kadılık makamına bağlıyken, sonraları müstakil hale gelmiştir.[677] Şurta teşkilâtı görevlileri, görevleri açısından iki kısma ayrılmaktadır: Bir kısmı adi suçluları teftiş ve murakabe eder, diğer kısmı da dinî suçlulara dikkat ederdi.[678] Bugünkü muhafız alayının gördüğü vazifeleri de yapan bu teşkilâta, itibar ve prestij sahibi kimseler tayin edilmiştir.[679]

Mevlânâ Şiblî, polis teşkilâtının esasının Rasûlüllah döneminde bulunduğunu söyler ve bizzat Peygamberimizin şahsını muhâfaza eden Kays b. Sa'd'ın bunların reisi olduğunu belirtir.[680] İbn Abdilberr (v.463/1071) de, Kays b. Sa'd hakkında aynı bilgiyi vermektedir.[681]

Bu hususla ilgili olarak şu rivayet dikkatimizi çekmektedir: *"Rasûlüllah Medine'ye yeni geldiği sırada bir gece uyuyamadı: 'Keşke salih bir kişi çıksa da beni korusa' dedi. O sırada silâh sesi duyduk. Rasûlüllah: 'Kim o?' dedi. Adam: 'Sa'd b. ebî Vakkas' dedi. Rasûlüllah ona: 'Niçin geldin?' deyince o: 'Rasûlüllah için içime bir korku düştü, onu korumaya geldim'* dedi."[682] Bu rivayeti destekleyen bir başka rivayeti de Kettânî nakleder. Hz. Peygamber döneminde Büdeyl b. Verkâ, Evs b. Sâbit, Evs b. Urrâbe ve Rafi' b. Hudeyl, Medi-

---

676 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.369; Taberî, IV, 451, 468

677 Hasan İbrahim Hasan, II, 161

678 Rûhânî, s.123

679 Kavakçı, s.6

680 Mevlânâ Şiblî, I, 454

681 İbn Abdilberr, III, 1289

682 Müslîm, Fedâilü's-Sahabe, 40; Tirmizî, Menâkıb, 27

ne'yi korumakla görevlendirilmişlerdir. Hz. Ebûbekr zamanında şurta görevini, Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ûd; Hz. Ömer zamanında da bizzat Hz. Ömer kendisi yürütmüş ve bazen azatlısı Eslem, bazen de Abdurrahman b. Avf ona eşlik etmiştir.[683]

Bu rivayetlere göre şurta-ahdâs, Rasûlüllah ve Hz. Ebûbekr zamanında mevcuttu. Hüseyin Algül de "Hz. Ömer devrinde şurta-ahdâs denilen emniyet teşkilâtı vardı,"[684] görüşüyle yukarıdaki rivayetlere katılmaktadır. Fakat belirtelim ki bu görüş, izaha muhtaçtır.

Halkın durumunu tetkik ve emniyeti tesis için geceleri dolaşmak usulünü (as'es teşkilâtını) ihdâs eden Hz. Ömer'dir. Polis (emniyet) teşkilâtı ise ilk defa Hz. Ali tarafından düzenlenmiştir.[685] Hz. Ali bu teşkilâta ordudan seçtiği kişileri vazifelendirmiş ve bunlara şurtatü'l-hâmis adını vermiştir.[686] Bu teşkilâtı yürüten kişiye de sahibü'ş-şurta unvanı verilmiştir. Bu görevli, toplumun ileri gelenlerinden, soy ve nüfuz sahipleri arasından seçiliyordu. O, günümüzdeki inzibat birlikleri komutanına benzer. Zira o, emniyet ve sükûnetin temini için valiye yardımcı olan askerlerin riyaseti görevini yürütüyordu.[687]

Hz. Osman'ın muhasarası, Hz. Ali'nin şehit edilmesi gibi hâdiseler, bu teşkilâtın fazla aktif olmadıklarını göstermektedir.

Berîd

İslâm Dünyasına gelinceye kadar, dünyada kurulduğu görülen postacılık kurumları çeşitli isimler altında görev yapmışlardır. Bu postaların hepsinin genel karakteri devlete ait postalar

---

683 Kettânî, I, 293

684 Algül, II, 319

685 Şelebî, s.219; Hasan, İbrahim Hasan, II, 161; Subhi Salih, s.253; Kavakçı, s.6

686 Rûhânî, s.123

687 Hasan İbrahim Hasan, II, 161

olması ve devlet haberleşmesi yanında haber alma faaliyetini de birlikte yürütmüş olmasıdır.[688]

Berîd kelimesi değişik şekillerde tarif edilmektedir. Latincede posta hayvanı manasına olan "veredus"tan gelir. Bütün ortaçağ İslâm devletlerinde posta hayvanı, süvari postacı, devlet postası, posta menzili ve nihayet iki posta menzili arasındaki mesafe manalarına gelmektedir. Fuad Köprülü, bu teşkilâtı, "berîd" ismi altında ilk kuran kişinin Muâviye b. ebî Süfyân olduğunu ve bunu gerçekleştirirken eski Bizans teşkilâtını taklit veya iktibas ettiğini belirtir. [689]

Rasûlüllah'ın; mektupları ve mesajları iletmede, o günün şartları içerisinde özel ulak ve habercilere müracaat zaruretine binaen, posta vazifesi gören, aynı zamanda gönderen tarafı temsil eden elçi durumunda görevlileri vardı.[690]

Araplarda posta düzenlemesi ilk defa Hz. Ebûbekr'in emriyle gerçekleşti, daha sonra bu teşkilât gelişti ve büyüdü.[691] Mücteba Uğur, "Hz. Ömer zamanında dikkate değer uygulamalardan birisi de posta teşkilâtıdır"[692] görüşüyle, Râşid Halifeler devrinde posta teşkilâtının mevcut olduğunu savunur.

Gerek Rasûlüllah dönemindeki, gerekse Râşid Halifeler döneminde ki mektuplar haberleşmede önemli bir rol üstlenmiştir. Özellikle fetihler neticesinde genişleyen İslâm devletinde, halifelerle görevlileri arasındaki iletişim mektuplarla gerçekleştirilmiştir. Bu iletişim aksamadan sağlanmıştır. O devirlere ait günümüze kadar gelen mektuplar bu hususta malûmat edinmemizi sağlamaktadır.[693]

---

[688] Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 62

[689] Köprülü, Fuad, "***Berîd,***" İ.A., İstanbul, 1961, II, 541

[690] Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.130

[691] Kettânî, I, 193

[692] Uğur, s.143

[693] Geniş bilgi için bkz.: Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, ilgili yerler

Meşhur görüşe göre Muâviye b. ebî Süfyân, İslâm'da ilk posta teşkilâtını kuran kişidir. Onun, postayı özel usul ve esaslara göre düzenleyen ilk kimse olduğu düşünülebilir. Fakat posta, ondan önce Dört Halife döneminde biliniyordu. Hz. Ömer zamanında yaygınlaşmıştı. Nitekim Bizans hükümdarının hanımından Hz. Ömer'in eşine hediye gerdanlığı getiren haberci Müslümanların postacısıdır.[694]

Sonuç olarak Dört Halife döneminde posta teşkilâtı mevcut olmakla beraber, bu teşkilâtı berîd ismiyle geliştiren Muâviye b. ebî Süfyân'dır, diyebiliriz.

Eğitim–Öğretim

Bir toplumda, bir devlette uygulanan eğitim ve öğretimin, o toplumun ve devletin kaderini tayinde, istikbalini ortaya koymada ne derece müessir olduğu bilinen bir gerçektir. Anarşi ve terör telkin eden bir eğitim ve öğretim, anarşist ve terörist bir nesil yetiştirecek, toplumu anarşinin kucağına atacaktır; benimsediği bir fikir ve doktrini beyinlere zerk eden bir maarif ve terbiye ektiğini biçecek, yaptığı çalışmanın karşılığını bulacaktır.[695]

Gerçek eğitim, fazilet, vatandaşların faziletine, insanın faziletine götüren eğitimdir.[696] Bu sebeple devletin koruyucuları, eğitimin bozulmamasına ehemmiyet vermelidirler;[697] zira ailede aile reisi ne ise, devlette de devlet reisi odur. Devlet reisi bir eğitimcidir; milliyetlerin şahsiyetlerine şekil verir.[698]

İslâm daveti, İslâmî bir cemiyetin teşekkülü için eğitim ve öğretime gereken değeri vererek, bunu sağlayacak her türlü imkân, vasıta ve metotlara başvurmak mecburiyetindedir. İslâm

---

[694] Kettânî, I, 192

[695] Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.250

[696] Bayraklı, s.151

[697] Eflâtun, s.150

[698] Bayraklı, s.152

davetinin temel metotlarından birisi, eğitim ve öğretim yoluyla neticeye ulaşmaktır.[699]

İslâm eğitiminin temeli Mekke döneminde atılır. Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği yeni din, Arabistan'da yaşayan halkın yerleşik kavramlarında, ilişkilerinde ve davranışlarında köklü değişikliklere sebep olmuştur.[700]

Bu dönem eğitim-öğretim faaliyetlerinin karakteristik hususiyeti; inzal olunan Kur'ân âyetlerinin ezberlenmesi, yazılması, saklanması, haberdar olmayan Müslümanlara iletilmesi ve gereğince amel edilmesi; niteliği ise Tevhit esasının zihinlere ve kalplere yerleştirilmesidir. Fakat belirtmemiz gerekir ki bu devrin öğretmenliği de, öğrenciliği de çok zor olmuştur.[701]

Hüseyin Algül, Hz. Peygamber'in Medine dönemindeki eğitim-öğretim faaliyetlerinin sistemli bir şekilde yürütüldüğünü belirtmektedir:

✓ Medine İçindeki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri:

- Plânlı Programlı eğitim-öğretim faaliyetleri (yatılı-ücretsiz.)
- Plân ve Programa dayanmayan eğitim-öğretim faaliyetleri (gündüzlü-serbest.)

✓ Taşraya dönük eğitim-öğretim faaliyetleri

✓ Kadınlara yönelik eğitim-öğretim faaliyetleri.[702]

Müslüman eğitiminin müfredatının özünü ise Kur'ân-ı Kerim oluşturuyordu.[703] Yani Kur'ân'ın öğretilmesi, İslâm ilimle-

---

[699] Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.250

[700] Naşabî, Hişam, ***İslâm Şehri "Eğitim Kurumları,"*** edt.: R. B. Serjéant, çev.: Elif Topcugil, İstanbul, 1992, s.90

[701] Algül, II, 180

[702] Algül, II, a.y.

[703] Naşabî, s.91

rinin temeliydi.[704] Ayrıca fıkıh, tefsir, hadis dallarında Hz. Peygamber tarafından dersler verilmiştir.[705] Dolayısıyla İslâm eğitim ve öğretiminin ilk öğretmeni Hz. Muhammed'dir.[706]

İslâm eğitim ve öğretiminin yapıldığı yer Mescit'tir.[707] Mescit, bir ilim meclisi, eğitim ve öğretim müessesesidir. Tesis edildiği andan itibaren orada ders halkaları teşekkül etmiş, yüksek seviyede öğretim veren bir kuruluş mahiyetini almıştır. Kur'ân, hadis, fıkıh, tefsir gibi mühim ilimlerin tedris kaynağı hep mescit olmuştur. Mescit aynı zamanda İslâm kültür sarayıdır. Orada edebî konuşma ve yarışmalar (müfâhara) yapılmış, şiirler inşat edilmiştir.[708]

Mescidin tabiî bir medrese olması yanında, Mescid'e bitişik müstakil *"okul"* binası (Suffa) inşa ettirilmiştir. Suffa, bekâr ve fakir Müslümanların sadece barınacakları bir yer olarak kalmamış, bilakis Kur'ân ve yazı ile diğer ilimlerin talim edildiği yatılı-gündüzlü bir mektep, hatta bir "üniversite" mahiyeti arz etmiştir.[709] Burada Kur'ân, tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerin yanı sıra spor olarak yüzme ve nişan talimi, aritmetik, ferâiz, beden sağlığı, astronomi, ilm-i neseb (Arap Tarihi) de öğretilmiştir.[710]

Suffa ihtiyaca yetmeyecek duruma gelince, Hz. Peygamber izdihamı önlemek için, Medine'nin muhtelif mahallelerinde ilkokul yahut hazırlık okulları diyebileceğimiz birçok "küttab" açtı. Küttablar genellikle okuma-yazma, basit matematik, biraz şiir ve tarih bilgisiyle birlikte aşağı seviyede Kur'ân ve hadis

---

704 Kayaoğlu, İsmet, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, Konya, 1994, II, 45

705 Algül, II, 190

706 Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, II, 43

707 Naşabî, s.90

708 Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.246

709 Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.250

710 Algül, II, 190

bilgileri veriyorlar, yüksek seviyede tahsil, mescitlerde devam ediyordu.[711]

İslâmiyet öncesi dönemlerde öykü anlatıcıları "el-kassas" ve anlatıcılar "er-râvi" sözlü geleneğin temsilcileriydiler. İslâmî dönemlerde de bu kimseler, yeni toplumun eğitimcileriyle yan yana görevlerini sürdürdüler. Yeni eğitimciler "kurra," özel öğretmenler "müeddib" ve diğer öğrenim görmüş "âlim, fakih" kişilerdi.[712]

İlk yıllarda okuma-yazma konusu için, yeterli öğretmenin bulunmaması sebebiyle kâfirlere bile okuma-yazma tevdi edilmiştir. Hatta kadınları eğitim-öğretimden mahrum bırakmamak için kadınların eğitim-öğretim ihtiyaçlarını gidermek üzere kadın öğretmenler tayin edilmiştir.[713]

Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber eğitim-öğretim konusuna son derece hassasiyet göstermiş, bütün fertleri kapsayacak şekilde bir ortam oluşturmuştur. O günün şartlarında eğitim ve öğretime imkân sağlayacak unsurların eksikliğine rağmen, Rasûlüllah oluşturduğu sistemle eğitim-öğretim sorununu halletmiş, kendinden sonraki dönemlere de rehber olmuştur.

Râşid Halifeler devrinde Peygamberin sahabileri, yeni topluma İslâm'ı değişik yönleriyle öğretme konusunda Rasûlüllah'ı örnek aldılar. Çocukların eğitimi ise İslâmiyet öncesi yöntemlerle yapılıyor olmalıydı.[714]

Hz. Ömer'in halifeliğinden önce ashaptan bir kimse küçük kardeşini ve kızını okutuyordu. Fetihler genişleyip, Arap olmayanlar ve çocukların sayısı çoğalınca, Hz. Ömer okullar açılmasını emretti ve çocukların eğitim ve öğretimi için görevliler ta-

---

[711] Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.251

[712] Naşabî, s.91

[713] Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.251

[714] Naşabî, s.92

yin etti. Onlar bütün hafta boyunca eğitim-öğretimi sürdürüyorlardı.[715]

Hz. Ömer, halk eğitimine büyük bir hız vermiş, fethedilen ülkelerde açılan ilk mekteplerde Kur'ân-ı Kerim, terbiyevî şiirler, Arap atasözleri öğretilmiş, hukuk ve hadisi iyi bilen bütün mümtaz sahabiler halkı eğitmeye memur edilmişlerdir.[716]

İmparatorluğun her köşesinde Kur'ân'ın öğretilmesi için açılan bu mekteplerde ders veren öğretmenlere maaş tahsisatı yapılmıştır. Öğretmenlerin maaş listesine alınması, Hz. Ömer'in getirdiği bir yeniliktir.[717] Nitekim Hz. Ömer Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi Basra'ya vali olarak gönderdiği zaman, akabinde İmran b. el-Husayn'ı halka dini (fıkıh) ve Kur'ân'ı öğretmek için,[718] Humus'ta bulunan Abdullah b. Mes'ûd'u da Kûfe'ye aynı amaçla göndermiştir.[719]

Bu dönemde çocuk mekteplerinde yazı öğretimine özen gösterilmiş, ayrıca binicilik öğretilmesi için bütün vilâyetlere tamim gönderilmiştir.[720]

Eğitim-öğretimin sağlıklı yürümesinde ahlâkî değerlere ihtimam gösterilmesi zorunludur. İşte bu sebeple Hz. Ömer, şairlerin sevgililerini andıkları müstehcen şiirlerin yazılmasını, ahlâkî gevşekliğe mahal verilmesini yasaklamıştır.[721]

Bu dönemde, Kur'ân'dan başka herhangi bir kitap yazılmamıştır.[722] Hişam Naşabî; Ali b. ebî Tâlib'in, Ebu'l-Esved ed-

---

[715] Kettânî, I, 293–294

[716] Şiblî Numanî, II, 169

[717] Şiblî Numanî, II, 180, 181, 188; Uğur, s.141; Hizmetli, s.205; Arnold, T. W., ***İslâm'ın Yayılış Tarihi***, çev.: Hasan Gündüzler, Ankara, 1982, s.66

[718] Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.546

[719] Ahmed Cevdet Paşa, I, 377

[720] Şiblî Numanî, II, 180

[721] Şiblî Numanî, II, 195

[722] Komisyon, II, 282

Düelî'den Arapçanın üslûp ve yapısının, Arap olmayan Müslümanlar tarafından bozulmasını önlemek için ilk gramer kitabını yazmasını istedi,[723] şeklinde bir görüşe sahiptir. Fakat görüldüğü gibi bu görüş kapalıdır. Yani bu isteğin yerine getirilip getirilmediği hakkında bir malûmat vermemektedir.

Dört Halife Dönemi'nde Hadis-i Şeriflerin yazılması yasaklanmıştır. Allâme Tabataba, bu yasağın özellikle ilk iki halife döneminde yaygınlaştığını söyleyerek,[724] tenkit etmektedir. Ancak bu tenkidin hemen akabinde bu yasağın Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar sürdüğünü de ifade etmektedir.[725] Yani bu yasağı uygun görmüş olmalılar ki Hz. Osman da, Hz. Ali de aynı uygulamayı sürdürmüşlerdir. Buradaki esas gayenin Kur'ân ve Hadis'in karışma ihtimalini önlemek olduğunu söylemekle yetiniyoruz.

Râşid Halifeler Dönemi'nde eğitim-öğretim alanındaki en önemli yeniliklerden birisi de, Kur'ân'ın toplanması ve çoğaltılmasıdır.

Dört Halife eğitim-öğretim konusunda, Hz. Peygamber'in izinde yürümüşler, gelişmesi için tüm imkânlarını kullanmışlardır. Denilebilir ki, İslâmî eğitim-öğretimin tohumunu Rasûlüllah atmış, Dört Halife bunu büyütmüş ve nihayet Emeviler ve Abbâsiler semeresini toplamışlardır.

İtiraf etmemiz gerekir ki Dört Halife döneminde İslâm uygarlığı, askerî fetihler ve politik otoritenin sağlam temellere oturtulmasıyla ilgilenilmesi sebebiyle gelişmesini yavaş sürdürmüştür. Bu da doğaldır. Zira bu tür koşullar genellikle örgütlü eğitim faaliyetlerine elverişli değildir.[726]

---

[723] Naşabî, s.93

[724] Allâme Tabataba, s.37

[725] Allâme Tabataba, s.38

[726] Naşabî, s.92

İKİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ'NDE İDARÎ MEKANİZMANIN İŞLERLİĞİ

DEVLETİN TEMEL FONKSİYONLARI

Teşri' (Yasama)

İslâm Devleti'nin vazifesi; "yasama, yürütme, yargı ve kültürel" olmak üzere dört kısımdan oluşur.[727] Önceki bahislerde "kültürel" fonksiyona temas etmiştik. Bu bölümde devlet mekanizmasının işlerliğinde en önemli organlar olan *"yasama, yürütme, yargı"* ve bunlara ilâveten *"malî"* organları açıklamaya çalışacağız.

Teşri' genel anayasa kaideleriyle kanunları içine alan, şahıslar için bağlayıcı kaideler çıkarma hakkına sahip olmak demektir.[728]

Toplumun yaşayabilmesi ve gelişebilmesi için meşru siyasî kararlar almayı sağlayan bir siyasî sisteme mutlak şekilde ihtiyaç vardır.[729] Zira "kanun" siyasî teşkilâtlanmanın olduğu yerde söz konusudur;[730] kanunu olmayan bir hükümet kurulmaz.[731]

---

727 Hamidullah, ***Inıtıatıon a l'Islam***, s.105

728 Nebhan, s.351

729 Çam, Esat, ***Devlet Sistemleri***, İstanbul, 1976, s.3

730 Yeniçeri, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi***," BYASİ., III, 259

731 Hatîb, ***el-Hilâfe ve'l-İmâme***, s.97

Devleti gölgesinde yaşatan, ona gücüyle hareketlilik kazandıran, onu yüce hükümleriyle yürüten kanunlara "Anayasa" denmektedir.[732] Bir devletin organlarını tayin ve bu organların işleyişini, bunlara hâkim olan kuralları tespit eden hukukî bir müeyyidesi mevcut olan "Anayasa,"[733] hayatın yollarını programlı bir taslak halinde çizmektedir.[734]

Görülüyor ki iktidarın konu edildiği yerde, hukukun aranması gerekir. İdareci, devleti gelişigüzel ve kendi arzusuna göre yönetmez; kesinlikle vazedilmiş kanunlarla devleti idare eder. Sonraki idareciler de bazı esaslara uymak kaydıyla kanun koyabilirler. Çünkü hukuk statik değil, dinamik bir yapıdadır. İlâhî kanun dışında kalan meselelerde idareci, kanun koyma hakkına sahiptir.[735]

Bir yerde kanun hâkimiyetinden söz edebilmek için, orada şu hususlara riayet edilip edilmediğine bakmak kâfidir: Kanuna hürmet eden bir toplumda hakikî idare kanunla kaim olmalı, indî veya keyfî olmamalı, bu toplumdaki halkın çoğunluğu kanunları bilmeli, uygulamasında yardımcı olmalı, tam manasıyla bağımsız bir adliye teşkilâtı olmalı, içtimaî meselelerde karşılaşılan problemleri ve muameleleri halletmek salâhiyetini hâiz, kudretli bir makam bulunmalıdır.[736]

Aynı şekilde bir "yasa" sevgi, saygı ve korku duygularının hepsini birlikte uyandırabilmelidir. Aksi takdirde "yasa" polis nizamnamesi mahiyetinden bir karış yükselemez.[737] Teşri' or-

---

[732] Hatîb, ***el-Hilâfe ve'l-İmâme***, s.172

[733] Vakur, s.57

[734] Hatîb, ***el-Hilâfe ve'l-İmâme***, s.172

[735] Bayraklı, s.131–136

[736] Mevdûdî, ***İslâmda Hükûmet***, s.603

[737] Said Halim Paşa, s.64

gan ise mahiyeti itibariyle bir müşavere heyeti durumunda olmalıdır.[738]

İslâm hükümlerini uygulayan, esaslarını Kur'ân ve Sünnet'ten almış olan yönetim, dört ana temele dayalı olarak gelişmiş, ayrıntılara girebilecek ölçüde alanını genişletmiştir. Bunlardan ilk ikisi "Kur'ân" ve "Sünnet"tir. Üçüncüsü, ümmetin genel istek ve tutumu anlamına gelen "icma," dördüncüsüyse, bireylerin kişisel akıl yürütme ve yorumlarının ürünü olan "kıyas"tır.[739]

İslâmiyet, "ulu'l-emr"e hüküm verme yetkisi vermiştir. Ama bu yetki mutlak olmayıp, bir takım kayıtlarla sınırlıdır. "Ulu'l-emr"in verdiği hükümlerin dinin temel hükümlerine uygun olup, genel prensiplerine, "teşri'" ruhuna aykırı olmaması şarttır.[740] Yani bu esaslara aykırı olmayan örflere atıf yapılan veya içtihada cevaz veren hususlarda, teferruat hükümlerini düzenleyen ve zamanın ihtiyaçlarını karşılayan kanunlar çıkarabilir.[741]

Ulu'l-emr'in yetkileri iki kısımdır:

✓ İnfaz için verilen yetkiler: Bu yetkiler muvacehisinde ulu'l-emr olan kimseler İslâm şeriatının hükümlerini cemiyet şartlarına göre tatbik edip, cezaları infaz etmekle mükelleftirler. Bugünkü bakanlıkların kendi personeline veya sahasında tatbik etmek için tüzük ve yönetmelik çıkarma yetkisi.

✓ Cemiyeti tanzim için verilen yetkiler: Bu yetkiler muvacehesinde çıkaracağı hükümlerle de ulu'l-emr olan kimseler cemiyeti düzene sokup, İslâm'ın esas prensiplerine uygun şekilde ihtiyaçlarını gidermek için verilen yetkilerdir. Bu nev'i hükümler ancak dinin açıkça belirtmediği veya bir hüküm

---

[738] Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.43

[739] Rayyis, s.168

[740] Udeh, Abdülkadir, ***İslâm Şerîati***, çev.: A. Nuri Karcıoğlu, İstanbul, 1969, s.29

[741] Hatemî, s.111–112

koymadığı mevzularda olur. Ancak İslâm'ın esas prensiplerine aykırı, "teşri'" ruhuna muhalif olmaması şarttır.[742]

Halifenin "teşri' faaliyeti"ne dâhil edilmesinde, onun müçtehit olması gerektiğini de belirtmemiz gerekir. Zira "teşri' faaliyeti" mefhumu, müçtehit hukukçuların içtihatlarına inhisar etmektedir.[743]

İslâm toplumunun siyasal yanını belirleyici kanıtlardan olan içtihat hakkı; kuşkusuz, İslâm'a siyasal yön kazandıran, onun siyasal açılımına işlerlik getiren en önemli etkenlerden biridir.[744] Halife; Kur'ân ve Hadis eğer herhangi bir noktada sükût etmişse, içtihat yoluyla kanun çıkarır.[745]

İçtihat, bir şeye nüfuz etmek veya bir işin kemal noktasına ulaşmak için çaba sarf etmektir. Fıkıh terimi olarak, fakihin tafsili delillerinden, amelî hükümleri çıkarmak için bütün gücünü harcaması demektir. "Hükümleri çıkarmak ve açıklamak," "çıkarılan bu hükümleri tatbik etmek ve zamanın icaplarına göre yeni hükümler çıkarmak" olmak üzere içtihat ikiye ayrılır.[746]

Hz. Peygamberin içtihat ettiği meseleler 25 kadardır. Hz. Ebûbekr, yeni çıkan meseleler hakkında re'y ve içtihat yoluyla hüküm vermiş, hadis rivayetini çok sıkı tutmuştur.[747] Hz. Ömer de duruma göre içtihada başvurmuş ve bütün içtihatlarını İslâm'da sabit olan bir asıldan istinbat etmiştir.[748] Diğer halifelerin de içtihada başvurduklarını görürüz. Nitekim Gazâlî (v.505/1111) Sıffîn Savaşı hakkındaki bir değerlendirmesinde şu görüşlere

---

[742] Udeh, s.30

[743] Nebhan, s.357

[744] Rayyis, s.49

[745] Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukûku***, s.171

[746] Ebû Zehra, I, 129–130

[747] Keskioğlu, Osman, ***Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukûku***, Ankara, 1980, s.30, 53

[748] Kutub, Muhammed, s.275–276; Ebû Zehra, I, 20

yer verir: Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasındaki hâdiseler; Hz. Ali'yle Hz. Muâviye'nin içtihatlarından doğmuştur. Hz. Ali, ortamın karışıklık içinde olması sebebiyle, Hz. Osman'ın katillerinin yakalanması hususunun tehir edilmesi içtihadında idi. Hz. Muâviye de, bu işin tehir edilmesinin daha çok kan dökülmesine sebebiyet vereceği, devlet başkanlarına saldırıları artıracağı içtihadında idi.[749]

İçtihat konusunda belirtmemiz gereken en önemli husus; içtihadın statik değil, dinamik bir yapı özelliği taşımasıdır. Yani içtihat, toplumda zaman zaman ortaya çıkan bir şer'i mesele ile ilgilidir. Dolayısıyla onun hükmü her zaman geçerli değildir. Zamanla sosyal ihtiyaçlar kavramı değişmektedir. Bu sebeple Kur'ân ve Sünnet'in temel ilkelerini muhafaza ederek yeni yorumlar yapılabilir. İşte İslâm'ın ayrıntılara girmeyişi ona, başka hiçbir sistemde görülmeyen bir elâstikiyet kazandırmıştır. Bu özelliği ona her dönemde uygulanabilen bir özellik vermektedir.[750]

Halife, içtihat ve hüküm çıkarma konusunda diğer müçtehitlerden herhangi biri gibidir. Karşılaştığı konu hakkında onların fikirlerini sorar, onlar da görüşlerini bildirir. Fikirlerinde ittifak olursa, bu kesin bir hüküm teşkil eder ki, buna "icma'" denilmektedir. Şayet fikirlerinde ihtilâfa düşerlerse, halife kendince doğru olan görüşle amel eder.[751]

Görülüyor ki "icma'" Kur'ân ve Hadis nasslarıyla birlikte, İslâm yönetiminin kesin kaynaklarından birisi olma özelliğine sahiptir. En güçlü ve en doğru icma' da Allah Rasûlü ile birlikte bulunan ashabın icma'ıdır.[752]

---

[749] Gazâlî, I, 297

[750] Mannan, s.29, 43

[751] Komisyon, II, 269

[752] Rayyis, s.228

Hz. Ömer, resmî emirnameler vasıtayla neşrettiği tamimlerin, devlet kanunu kuvvetinde olması dolayısıyla, bunların icma' ile desteklenmiş olmalarına büyük dikkat sarf etmiştir. Ashabın üzerinde ihtilâf ettikleri meseleler önceden umumî mecliste müzakere edilip, karara bağlanmıştır.[753]

Bu durumda meclisin yapısını, çalışma sistemini, meclis üyelerinin durumunu ortaya koyarak, konuya açıklık getirmemiz gerekecektir. Teşri' organ, eski ıstılahta "ehlü'l-hall ve'l-akd" demektir. Bu organ Kur'ân ve Sünnet'in ışığı altında çalışacak ve bunların aksine, icma' (oy birliğiyle de) ile de olsa, herhangi bir kanun yapmak salâhiyetinde olmayacaktır.[754]

Rasûlüllah zamanında "ehlü'l-hall ve'l-akd" iki zümreydi. Birinci zümre, sekiz on sene kadar siyasî, askerî ve tebliğe yönelik çalışmış bulunan tecrübe sahipleri ve iş başarma kabiliyetlerine güvenilen kişilerdi. İkinci zümre, Kur'ân-ı Kerim anlayışında, dinî bilgi hususunda ve fıkıhta şöhret kazanmış kimselerdi. Bunlara da halk tam olarak itimat ediyordu. Bu "meclis" Râşid Halifeler döneminde de aynen devam edegeldi. Bunlar kanunlara esas olacak meselelerde titizlikle duruyorlardı. Halife, bu zevat ile müşavere etmeden hiçbir mühim meselede karar vermiyordu.[755]

Meclis üyelerinin seçimi konusunda Kur'ân'da herhangi bir nass mevcut değildir. Bu konuda Râşid Halifeler de sonuca bağlanmış kesin bir hüküm ortaya koymamıştır.[756]

Müşavere lâzım olduğu zaman çağrılanlar gelir, gönül huzuru ile oturur, mesele ileri sürülür, muvafık, muhalif her cephesi konuşulur, görüşülür, serbestçe tartışılır, herkes bildiği ve gü-

---

753 Şiblî Numanî, II, 187

754 Mevdûdî, *İslâm'da Hükümet*, s.433

755 Mevdûdî, *İslâm'da Hükümet*, s.455–456

756 Abdullah, Muhammed, s.112

vendiği delilleri ileri sürer, reyini beyan eder, halife de reyini beyan eder ve netice alınırdı. Râşid Halifeler döneminde "ehlü'l-hall ve'l-akd"in meclisleri muntazam bir şekilde değildi. Bunlar dağınık haldeydiler. Lüzumu halinde müşavere ettikten sonra, dağılıp kendi işlerine giderlerdi. Şimdi olduğu gibi parlamenter bir şekil, o devir için söz konusu değildi.[757]

Râşid Halifeler devrinde durum bundan ibaretti; genel bir seçimle şûra meclisi teşkil etmemişlerdi. Eğer o devirde halifelik makamı iş göremeyecek derecede asıl özelliğinden soyulmuş olsaydı, hiç şüphesiz, bütün halkı temsil edecek bir şûra meclisini teşkilâtlandırmaya koşacaklardı.[758]

Hz. Ömer zamanında Mescid-i Nebevî'de toplanarak günlük sıradan olayları müzakere eden, Muhacirlerden ve Ensar'dan müteşekkil bir meclis daha vardı. Her gün İslâm devletine bağlı vilâyetlerden ve eyaletlerden (emsar) gelen haberler veya şikâyetler Hz. Ömer tarafından bu meclise gönderilir, meclis onları müzakere eder ve karara bağlardı.[759]

Şiblî Numanî; mecliste şahısların en geniş hürriyet içinde, korkusuzca konuştuklarını ve meclis celselerinin günlerce sürdüğünü zikretmektedir.[760] Meclis celselerinin günlerce sürmesi; görüşülen konuların titiz bir şekilde ele alınıp, teferruatıyla değerlendirmeye tâbi tutulduğunu gösterir. Alınan kararlara halifenin veto hakkı olup olmadığını da izah etmemiz yerinde olacaktır. İslâmiyet, devlet başkanının "veto" hakkı konusunda lehte ve aleyhte hüküm koymamıştır. Şartlara, devlet başkanının şahsî kabiliyetine göre bu hakkı ona tanıyıp tanımamak, seçmenlere ait olacaktır.[761]

---

757 Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.443–444

758 Şiblî Numanî, II, 29

759 Hizmetli, s.204

760 Şiblî Numanî, II, 30

761 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 894

Hz. Peygamber'in veya hemen onu takip eden halifelerin "veto" hakkını kullanıp kullanmadıklarını kategorik olarak söylemek mümkün değildir.[762]

Râşid Halifeler devrinin bütün süresinde, ancak iki olayda zamanın halifesi, "ehlü'l-hall ve'l-akd"in toplum olarak verdikleri kararın hilâfına hareket etmiştir. Birisi Üsâme Ordusu'nun sevki meselesi; diğeri de mürtetlerin üzerine açılan cihat meselesi hakkında olmuştur. Bu meselelerin her ikisinde de sahabiler, halifenin verdiği karara teslim oldular. Fakat bu hareket her zaman halifenin "veto hakkı"na sahip olduğu anlamına gelmemelidir.[763]

Görüldüğü gibi devlet başkanının, şûra kararına, "veto" ile karşı gelme hakkı olup olmadığı konusunda tam bir açıklık yoktur. Muhtemelen devir ve şartlara göre değişmek üzere "veto" konusunda bir karara varmak halkın tercihine bırakılmıştır.[764]

Hulefâ-i Râşidîn'in uygulamalarından, İslâm uleması umumî olarak şu neticeyi çıkarmıştır: Hükümet nizamının asıl mesulü, hükümetin başkanıdır. Hükümet başkanı, "ehlü'l-hall ve'l-akd" ile müşavere etmek mecburiyetindedir. Ancak onların ittifakla yahut ta ekseriyetle vermiş oldukları reye göre hareket etmek mecburiyetinde değildir. Başka bir tabirle, hükümet başkanının müşavereden sonra bir nev'i "veto hakkı" da vardır.[765]

Halifeler bakımından adalet ve hukuk idaresi; halifenin demokratik mi, yoksa teokratik mi olduğundan, meclis çoğunluğunun aldığı kararı "veto etme hakkı"nın olup olmadığından, müşavirlerinin tayin edilmesi ya da seçilmesi daha önemli olmuştur. Ve bu tayin ve seçimde de temsilcilerin umumun men-

---

762 Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukûku***, s.119

763 Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.444

764 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 891

765 Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.443

faatlerini göz önünde bulunduran, dürüst ve akıllı kişilerden olmalarına ehemmiyet verilmiştir.[766] Tabiatıyla bu durum "ehlü'l-hall ve'l-akd" olarak tayin edilen veya seçilen kişilerde bir takım özelliklerin aranmasına ihtiyaç hissettirecektir.

Yasa koyma hakkının hukuk bilginlerine; erdemleriyle, deneyimleriyle, bilgileriyle toplumun saygı ve güvenini kazanmış uzmanlar sınıfına ait olması gerekir. Bu sebeple bu hak, Müslümanların fukahasından, hukukçularından oluşan bir kurula verilir ki, parlamento gibi tamamen bağımsız olacak olan bu kurul; şeriatın mutlak egemenliğini pekiştirmek ve ebedîleştirmek kutsal idealine doğru yürür gider.[767]

Ehlü'l-hall ve'l-akd, samimî, müstakim, becerikli, toplumun menfaatine çalışan, güvenilen,[768] âdil, iyi görüş sahibi,[769] ilim erbabı, takva,[770] basiret sahibi[771] olmalıdır. Bunların yanı sıra yasanın toplumun ihtiyacını karşılaması için, halkın ruhunu çok iyi inceleyebilen, mizacını, düşünce ve eğilimlerini tam olarak tanıyan[772] kapasiteye sahip olmalıdır.

Bu özellikleri üzerinde taşıyan kişilerin koyacağı yasalar sıhhatli olacaktır.

İcra (Yürütme)

Hakikatte, mücerret olarak kanun ve müeyyidelerin varlığı, toplumun ıslahı (bir düzen ve disiplin üzere yaşatılması) için yeterli değildir. Kanunların, insanlığın mutluluğu için bir vesile

---

[766] Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukûku***, s.118–119

[767] Said Halim Paşa, s.63

[768] Zeydan, s.29

[769] Zeydan, a.y.; Alevî, s.43

[770] Zeydan, s.29; Cemal, Abdülhâdî –Vefa M. Rifat, s.167

[771] Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.441

[772] Said Halim Paşa, s.64

olabilmesi, ancak o kanunları uygulayan bir icra makamının varlığıyla mümkündür. Bu sebepledir ki Allah-ü Teâlâ indirdiği kanunların yanında, ayrıca onları tatbik sahasına koyacak bir icra organını da müyesser kılmıştır.[773]

Devlet "icra kuvveti" ile icabında elindeki kuvveti kullanarak, hukuk kaidelerini, kanunları, hüküm ve emirlerini, hukuk nizamının icaplarını yerine getirir.[774] Denilebilir ki icrasız teşri', yakıtsız araba gibidir.

İslâm hükümetinde "icrâî organ" Kur'ân'da "ulû'l-emr," Hadis'te "ümera" şeklinde zikredilen organdır.[775] İcra organının başlıca görevlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Hukukun uygulanması, idarenin kuruluşu, dış politika, savunma, yasama, yargılama.[776] Bu görevleri özele indirgersek; memurların tayin ve azli, gözetimleri, ordu komutanlığı, harp ilânı, barış ve antlaşma yapmak, hüküm ve cezaların uygulanması, namaz ve hac velâyeti, Müslümanları İslâm'ın gösterdiği yüce hedeflere yöneltmek ve bunun için gerekli tedbirleri almak[777] şeklinde bir sıralama yapabiliriz.

Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, icra organının esas görevini, ilâhî ahkâmı câri kılmak, bu ahkâmın câri kılınması için de memleket ve câmia arasında münâsip durumları hazırlamaktır,[778] şeklinde belirler.

Cahiliye döneminde kabile başkanının icra kuvveti yoktu.[779] Hz. Peygamber, İslâm toplumunun bütün icra organlarının başkanlığını da yapmıştır. İslâm'a davet, İslâm'ı tebliğ, onu açıkla-

---

773 Mahmûd Şâkir, s.31

774 Atar, s.2

775 Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.435

776 Akyüz, s.115

777 Karaman, ***Mukayeseli İslâm Hukûku***, s.103

778 Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.435

779 Çağatay, s.100

mak, hükümlerini insanlara izah etmek gibi önemli görevlerin yanında Hz. Peygamber, bu hükümlerin büyük bir titizlik içinde uygulanmasıyla da ilgileniyordu.[780] İdarenin başında bulunan Hz. Peygamber, amme hizmetlerinin yürütülmesi için memurlar tayin etmiştir. Dört Halife döneminde amme işleri, halifenin emri altında yürütülmüştür.[781] İcra organı halifenin kararlaştırmış olduğu kararlar gereğince ve onun hükümlerine mutabık bir şekilde çalışmalarını sürdürmüştür.[782] Nitekim Hz. Ömer, icra ve kaza organının başında bütün icra ve kaza fonksiyonlarını îfa etmiştir. Hz. Ömer, vali, hâkim ve diğer memurların tayin, terfi ve azil işleriyle bizzat ilgilenmiştir. Onları tayin ederken takip etmeleri gereken hususları da bildirmiştir.[783]

Hz. Ömer'in ve onun şahsında diğer halifelerin bu kabil davranmalarının sebebi gayet açıktır. Her yetki bir hak bağışlar. Her hak da bir yetki tanır. Hak ile yetkinin birleşmesinden de bağımsızlık meydana gelir. Hükümet etme ve yönetme görevi de kesinlikle yetkiye muhtaçtır ki, yürütme gücünün uzun deneyimiyle kazandığı bu yetki, kendisine hükümet ve yönetim hakkını verir.[784] Fakat "icra organı"nın tüm salâhiyetleri zarurî olarak Allah'ın tayin ettiği haklar dâhilinde olmalıdır.[785] Yani yasama gücü kendi egemenlik ve faaliyet sahalarında nasıl serbest bulunuyorsa, yürütme gücü de aynı şekilde serbestliğe sahip olacak[786] ancak, Allah'ın tayin ettiği haklara riayet edilecektir.

---

[780] Mahmûd Şâkir, s.31

[781] Atar, s.11

[782] Nebhan, s.465–467; Mevdûdî, ***İslâm'da Hükûmet***, s.439; Hatemî, s.112; Michon, J. Louis, ***İslâm Şehri "Dinî Kurumlar,"*** edt.: R .B., Serjéant, çev.: Elif Topçugil, İstanbul, 1992, s.38

[783] İbn Kesîr, VII, 134

[784] Said Halim Paşa, s.70

[785] Mevdûdî, ***İslâm'da Hükûmet***, s.439

[786] Said Halim Paşa, s.71; Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukûku***, s.172; Akgündüz, s.27

Devletin en önemli organları olan "yasama," "yürütme" organları ve bu organların Râşid Halifeler dönemindeki yapısını kısaca ortaya koymaya çalıştık. Şimdi bu organların birbirleriyle ilişkilerini inceleyelim.

Konuyla ilgili olarak Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî'nin şu değerlendirmesini görüyoruz: Dört Halife döneminde halifeler bu üç organın da başında bulunuyordu. Bu hususiyet Rasûlüllah'tan elde edilmiştir. Bu devirde "teşri' organ" ayrı idi. Bunların müşavereleriyle icra işleri de yürütülür, kanunî meseleler de tartışılır, hükme bağlanırdı. Fakat memleketin idaresi işi, emîrlerin (ümera'nın) elinde idi ve bu da ayrı idi. Bunlar "kaza işleri"ne müdahale etmezlerdi ve edemezlerdi. Kadı, emirlerin hükmü altında değildi. Kadıları tayin eden, halifenin kendisi olmakla beraber, bir kadı bir kere tayin edildikten sonra, halifenin bu kadı'nın işine karışmaya hiçbir hakkı ve salâhiyeti yoktu. Gerektiğinde bizzat halife, normal bir vatandaş gibi kadı'nın karşısında ifade verirdi. Bu devirde icrâî ve adlî organlar birbirinden ayrı idiler. Hükümet başkanı da şer'i hükme göre, bu ikisini birden her ne suretle olursa olsun elinde bulunduramıyordu. Fakat şu husus ta vardır ki, hükümet başkanı bazen kadılık vasfı ile adalet kürsüsüne oturur ve o zaman da kendisi icrâî işlere müdahale etmezdi. Fakat Râşid Halifelere halk o kadar itimat etmişlerdir ki, son adalet hükmünün halife tarafından verilmesini isterlerdi. Halife de hüküm verince artık kimsenin diyeceği bir şey kalmazdı.[787]

Adlî Teşkilât (Yargı)

Kadılık

İslâm'da adalet kavramı esastır. İslâm âlemi aynı zamanda "Adalet âlemi" olarak; "Dâru'l-Adl" olarak adlandırılır. Çünkü burada, âdil olan Allah'ın yasası hüküm sürer.[788]

---

[787] Mevdûdî, *İslâm'da Hükûmet*, s.438–440

[788] Michon, *İslâm Şehri "Dinî Kurumlar,"* s.40

İslâm Devleti'nde adaletin tesisini sağlayan en önemli kurum adliye kurumudur. Adliye (Kaza) Teşkilâtı, bir takım husumetlerde ve anlaşmazlıklarda, meselenin Kitap ve Sünnet'ten elde edilen şer'i kanuna göre çözümlenmesiyle ilgilenen bir yargı organıdır.[789] Şer'i hükümlerde, davacı ve taraflar arasında hüküm verme görevini yüklenen kimseye "kadı" denir.[790]

Ebu'l-Hasan el-Mâverdî (v.450/1058), genel hâkim ve özel hâkim olmak üzere iki tür kadılıktan bahseder.[791] Adalet makamına oturan kadılarda bazı nitelikler aranır. Bunlar: Erkek olmak,* işlek bir zekâya sahip olmak, hür olmak, adaletli olmak, vücutça sıhhatli olmak, hukuk bilgisine sahip olmak. Bu şartlar ya bizzat, ya imtihanla ya da araştırma ile öğrenilebilir.[792]

İbn Teymiyye (v.728/1263); adaletli olmak, muktedir olmak, âlim olmak ve Allah'tan korkmak şartlarını zikreder. Kadı tayininde ilim ve Allah korkusunun denk bir şekilde önce gelmesini vurgular. Eğer ilim önce gelir, Allah korkusu sonra gelirse hükümde hevânın etkisi olacağından; Allah korkusu ilimden önce gelirse, hükmün sıhhatinden korkulur,[793] der.

Rasûlüllah yargı görevine, şer'i hükümleri en iyi bilen, hasımların delillerini ve hilelerini en güçlü şekilde kavrayan kimseleri tayin ederdi.[794] Hz. Ömer'in de, Ebû Ubeyde ve Muaz'a

---

789 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, II, 87

790 Kettânî, I, 259

791 Geniş bilgi için bkz. Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.79–81

* Kadılık için erkekliğin şart olarak aranması ihtilâflı bir konudur. Ekseriyet, hükmün sıhhatinde, bunu şart koşmuş, Ebû Hanife, yalnız mala taalluk eden davalarda kadının kaza hakkına cevaz vermiştir. Bunun yanı sıra ceza davalarında da kadının kaza hakkını kabul edenler vardır. Çünkü asıl olan ekseriyette kadın ile erkek arasındaki müsavattır. (Ebu'l-Ülâ Mardin, "***Kadı***," İ.A. VI, 43,)

792 Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.74–76

793 İbn Teymiyye, ***es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye***, s.19–20

794 Kettânî, I, 258

hâkim tayininde, bu görev için salih kimseleri seçmelerini ve bunların rızıklarını temin etmelerini yazmıştır.[795]

Tüm bu özelliklerin yanı sıra kadıların edepli, şerefli, nüfuzlu, asil, hükümde bağımsız olan (servet sahibi) kişilerden seçildiğine şahit oluyoruz.[796]

Kadıda aranan en önemli şartlardan birisi de, kadı'nın görevi bizzat istememesi hususudur.[797] *"Kim Kadılık isterse ve bunun gerçekleştirilmesinde şefaatçilere* (aracılara) *başvurursa bu iş kendine yıkılır; yani Allah ona yardım etmez. Kime de o iş zorla verilirse, Allah onu doğruya sevk edecek bir melek gönderir"*[798] *"Allah'a yemin olsun ki, bu görevi talip olana* (isteyene) *vermiyoruz."*[799]

Bir kimse ehil değilse, bir olay için veya daimî olarak hâkimlik yapmak için istekte bulunması doğru değildir. İçtihat ehli, işi görmeye lâyıksa onun hâkimlik istemesinde üç durum vardır.

Hâkimliğe talip olanın bu talebi mevcut hükmün bilgisizliğine veya zulmüne istinaden ise ve bu isteğinde haklıysa ecir kazanır.

Davalı konuda veya bir bölgede hâkim olmak isteğinde bulunanın taraflardan birisiyle, o bölge sakinleriyle ilgisi bulunmamalıdır.

Hâkimlik isteğinde bulunan kişinin, diğer devlet memurlarıyla alâkası olmamalıdır.[800]

Kadıların tayinini doğrudan doğruya halife yapardı. Bazı hallerde halife, valilere herhangi bir kimseyi kadı yapması için

---

795 Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, s.439

796 Mâverdî, ***Maddî ve Manevî Yüce Hedefler***, s.384–385; Neccâr, s.271

797 Ebu'l-Ülâ Mardin, "***Kadı,***" İ.A. VI, 48

798 Ebû Dâvûd, Akdiye, 3

799 Ahmed b. Hanbel, V, 409

800 Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.83

emir gönderiyor idiyse de, her iki halde de kadı halifece tayin edilmiş oluyordu.[801]

Devlet başkanı, tayin etmek istediği hâkimi, meclisin de onayını alarak[802] gerçekleştiriyor, gerekirse valilerine bu aşamadan sonra hâkim tayiniyle ilgili talimatını gönderiyordu.

Tayin edenle, tayin edilecek kimseler hazırlarsa sözlü tayin yapılır, hazır olmayanlar arasında ise yazışmayla, kararnameyle, mektupla olurdu.[803] Nitekim Hz. Ömer döneminde Zeyd b. Sâbit, Medine'de hükümet merkezinde kadıların tayini ile ilgili yazışmaları yapmıştır.[804]

Cahiliye döneminde bir icra ve infaz makamı mevcut değildir. Anlaşmazlıkları kabile reisleri çözüyordu.[805]

Rasûlüllah döneminde kadı tayin edilip edilmemesi hususunda muhtelif görüşler vardır. Hz. Peygamber, hatta Hz. Ebûbekr ve hilâfetinin ortalarına kadar Hz. Ömer kadı tayin etmemiştir.[806] Rasûlüllah kadılık görevini de bizzat yürütmüştür; dolayısıyla O'nun devrinde başka kadı yoktur,[807] şeklinde görüşler ileri sürülmektedir.

Bu görüşlere tezatlık arz eden görüşler ise, Rasûlüllah'ın kadılığa tayin ettiği görevlilerinin olduğu şeklindedir.[808] Kettânî, Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî olmak üzere altı kişinin Rasûlüllah

---

801 Ebu'l-Ülâ Mardin, "*Kadı*," İ.A., VI, 44

802 Hatemî, s.117

803 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.76

804 Mevlânâ Şiblî, II, 365

805 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 864; Kapar, s.56

806 Hindî, V, 814 (14463)

807 Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.291

808 İbn Hişam, IV, 182; İbn Sa'd, II, 337; İbn Abdilberr, III, 1100, 1403; Muhıbb et-Taberî, III, 167–168; Tabrasî, s.137; Kettânî, I, 258

zamanında kadılık yaptığını zikreder.[809] Bu altı kişinin yanı sıra, Muaz b. Cebel,[810] Ebû Ubeyde,[811] Abbdurrahman b. Avf ve Ebûbekr'in[812] de Rasûlüllah'ın görev verdiği kadılar arasında isimleri geçmektedir.

Birbirine tezatlık arz eden bu rivayetlerden şu sonuçları çıkarmamız mümkündür: Kadılık, Hz. Peygamber döneminde bir müessese olarak mevcut değildir. Rasûlüllah devamlı sûrette bir kişiyi kadılıkla görevlendirmemiş ama bir takım özel konuların halli için ashabı arasında temayüz eden bazı kişileri görevlendirmiştir.

Hz. Ebûbekr döneminde; Hz. Ömer, Hz. Ebûbekr'in kadılığını yapmıştır.[813] Hz. Ömer bir yıl bu görevi yürüttüğü halde kendisine bir meselenin halli için iki kişi dahi gelmemiştir.[814] Fakat Hz. Ebûbekr döneminde müstakil bir kadılık müessesesi yoktu.[815] Vilâyetlerde kaza yetkisini valiler kullanıyordu. Halife, ayrıca kadılar tayin etmedi.[816] Hz. Ebûbekr, Hz. Ömer'i kadı tayin etmekle beraber, kendisi de bazı hukukî ve cezaî ihtilâfları çözmüştür.[817]

İslâm Tarihi'nde ilk adlî teşkilâtı kuran ve kaza işlerini öteki vazifelerden ayıran, adaletiyle dünyaya ün salan Hz. Ömer ol-

---

809 Kettânî, I, 258

810 İbn Abdilberr, III, 1403; Mevlânâ Şiblî, I, 453

811 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 922

812 Mevlânâ Şiblî, I, 453

813 Tirmizî, Ahkâm, 1; İbn Sa'd, III, 184; Taberî, III, 426; İbn Abdilberr, III, 1150; İbnü'l Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân, ***Menâkıb-u Emîri'l-Mü'minîn Ömer b. el-Hattâb***, s.52; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, II, 419–420; Hindî, V, 643 (14130)

814 İbn Sa'd, III, 184; Taberî, III, 426; Sâbir, s.60

815 Neccâr, s.222

816 Komisyon, II, 60

817 Atar, s.57

du. Hz. Ömer, ifta ve kaza mahkemeleri kurdu, kadıları ve müftüleri büyük bir titizlikle seçti ve devamlı olarak murakabe etti.[818]

Esasen, davaların ve çekişmelerin arkasını kesmek için halk arasındaki dava ve nizaları halletmek halifenin görevidir. Fakat umumî siyasetle, cihat, fütuhat, sınırları ve memleketin etrafını korumak gibi önemli işlerle uğraştıkları için kaza ve hüküm işlerine başkalarını memur etmişlerdir.[819]

Hz. Ömer'in kadılarını ve kadıların atandıkları yerleri şu şekilde gösterebiliriz: Kûfe kadılığına Şureyh b. Hâris,[820] Medine kadılığına Ebu'd-Derda[821] Basra kadılığına Ebû Mûsâ el-Eş'ârî,[822] Mısır kadılığına Osman b. Kays b. ebi'l-Âs.[823]

Şam bölgesine bir hâkim, Hıms ve Kinnesrin'e de bir hâkim tayin edildi.[824] Basra bölgesine Esved b. Seri' et-Temimî,[825] Ka'b b. Ezdî,[826] Umeyre b. Yesribî,[827] Hâris b. Mâlik[828] gibi kişiler de Hz. Ömer tarafından değişik zamanlarda kadı tayin edilmiştir.

Müstakil bir tayin bölgesi zikredilmemekle beraber Hz. Ali de, Hz. Ömer'in kadısı olarak zikredilir.[829] Hz. Ali hükümleriyle

---

818 Taberî, IV, 241; Şiblî, Numanî, II, 85–86; Hizmetli, s.205

819 İbn Haldûn, I, 560–563; Ebu'l-Ülâ Mardin, "*Kadı*" İ.A., VI, 44

820 Taberî, IV, 241; İbn Abdilberr, II, 701; Hindî, V, 811 (14452); Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, I, 8–9

821 Kettânî, I, 560–561; Neccâr, s.222; Şelebî, s.217; Kavakçı, s.7

822 Neccâr, a.y.; Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.293

823 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, I, 9; Neccâr, s.222; Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.196–197

824 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.201; Nebhan, s.563; Hitti, I, 265

825 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.498

826 Taberî, IV, 241; Ahmed Cevdet Paşa, I, 364

827 İbn Hazm, ***Cemhere***, s.205

828 İbn Hazm, ***Cemhere***, s.380

829 Taberî, III, 479; İbn Abdilberr, III, 1102–1104; Mahmûd Şâkir, III, 252–253

şöhret bulmuştur. Öyle ki "Ebû Hasan'ın bile çözemeyeceği dava... " sözü darb-ı mesel haline gelmiştir.[830]

Abdullah b. Mes'ûd'un,[831] Zeyd b. Sâbit'in[832] de Hz. Ömer devrinde kadılık yaptığı rivayet edilir.

Hz. Osman döneminde, Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf gibi zevatın merkezde kadılık işlerini deruhte ettiğini, Basra'da Ka'b b. Sûr, Kûfe'de Şureyh el-Kindî'nin kadılık yaptığını görüyoruz. Hz. Ali; döneminde bizzat kendisi bu görevi îfa etmiş ve merkez (Kûfe)deki kadıyı kendisi atamış, diğer vilâyetlerdeki kadıların atama ve azl işlerini valilere havale etmiştir. Hemen belirtelim ki bu uygulama, Hz. Ömer'in uygulamasından farklı bir uygulamadır. Çünkü Hz. Ömer kadı tayinlerini merkezden yapmıştır. Hz. Ali devrinde Şureyh el-Kindî, Saîd b. Nimran, Ubeyde es-Sulmanî, Muhammed b. Yezîd, Ebu'l-Esved ed-Düelî; ed-Dahhak b. Abdillâh, İbn Asrem el-Hilâlî, Abdurrahman b. Yezîd gibi kişilerin kadılık yaptığı rivayet edilir.[833]

Hz. Ömer, mahkeme kararlarında esas olarak Kur'ân ve Sünnet'i uyguluyor, eğer onlarda meselenin çözümünü bulamazsa Hz. Ebûbekr'in tatbikatına bakıyor, şayet onda da bulamazsa şûrasını topluyor ve onlarla güç durumları istişare ediyordu.[834]

Hz. Ömer döneminde kadı, hüküm için evinde otururdu. Sonra mescitte duruşmalarını ikame etmeye başladı. Ahkâmı bizzat kendisi tatbik ederdi. Rasûlüllah'a uyarak, ahkâmın derhal uygulanmasını emrederdi. Verilen hükümlerin zaptedilmesi

---

[830] Keskioğlu, s.57

[831] Kettânî, I, 259; Ebû Ubeyd, s.93

[832] İbnü'l-Cevzî, s.58; Hindî, V, 815 (14465)

[833] Bakır, s.124, 127, 265

[834] Atar, s.72

için bir dosya tanzim edilmeyecek kadar basit olmasına rağmen, bağımsızlığı ve saygınlığı sonsuzdu.[835]

Bu dönemdeki kadı'nın çalışma usulünü Hz. Ömer'in, Ebû Mûsâ'ya yazdığı meşhur mektubu en güzel şekilde aksettirmektedir.

"... Şunu bil ki, muhakeme etme işi en önemli bir mükellefiyet ve uyulması gereken Sünnet'tir. Sana arz edilen meseleyi iyice anla. Zira yerine getirilmeyecek bir hakikati söylemenin faydası yoktur. Huzurunda, meclisinde ve adlî kararlarında insanlara eşit muamelede bulun, aralarında fark gözetme ki, zayıf olanlar adaletten ümit kesmesinler. Yüksek derecede olanlar da adaletsizliğe tamah etmesin, kayırılmayı düşünmesinler. Delil getirerek ispat etmek davacıya aittir; inkâr edene ise yemin etmek düşer. Müslümanlar arasında sulh caizdir; ancak haramı helâl, helâli de haram kılacak bir sulha izin yoktur. Bir gün önce verdiğin kararın hatalı olduğunu anladıktan sonra, onu bırakarak aklının ve izanının gösterdiği doğru karara dönmekten hiçbir şey seni alıkoymasın. Çünkü hak daha öncedir. Hakk'a rücu' devamlı batılda kalmaktan hayırlıdır. Hakkında Allah'ın Kitab'ı ve Rasûlüllah'ın Sünneti'nde bir şey bulamadığın, tereddüde düştüğün, emin bir şekilde karar veremediğin hususları tekrar düşün, anlamaya çalış. Sonra da emsallerini ve benzer vakıaları araştır, meseleleri benzerleriyle mukayese ederek karar ver. Ortada olmayan bir hak için, delil getirmek isteyen iddiacıya bir vade tespit et. Eğer bu zaman içerisinde delilini getirirse hakkını alır, yoksa davası reddedilir. Bu davranış karanlığı daha aydınlatıcı ve mazeretler için daha yeterlidir. Had cezasına çarptırılmış olanlar ile yalancı şahitlik yaptıkları tespit edilenler ve yakınlığı veyahut da akraba olduğu sanılanlar dışında bütün Müslümanların birbirleri hakkında şehadetleri geçerlidir, adaletlerine güvenilir. Şüphesiz ki Allah-ü Teâlâ, gizli işlerin hesabını

---

[835] Subhi Salih, s.245

kendi üzerine almıştır. Deliller ve yeminlerle sizden mesuliyeti gidermiştir. Gazaptan, can sıkıntısından, davalıları rencide etmekten, davalar esnasında acayip davranışlardan sakın. Zira hak yerlerinde hakkın sevabı büyüktür, manevî azığı güzeldir. Kimin Allah ile kendi arasındaki hususlarda niyeti sahih olursa, kendi aleyhine olsa da Allah-ü Teâlâ, onunla halk arasındaki işleri için ona yeter. Kim halk için, Allah'ın kendisinde olmadığını bildiği şeylerle süslenir, gösteriş yaparsa, Allah-ü Teâlâ onu rezil eder."[836]

Bu mektubun tahliline girmeyeceğiz. Fakat şunu ilâve etmeliyiz ki; "Hz. Ömer sadece kadı tayin etmekle kalmamış, onların çalışma usulleriyle ilgili rehberleri de olmuştur."[837]

Hz. Ömer'in muhakeme usulü ve şehadet usulüyle ilgili olarak meydana getirdiği yeniliklerden birisi de, bir mesleğe ait olan işlerde, o meslekte mütehassıs olanların düşünce ve görüşlerine müracaat etmekti.[838]

Hz. Osman, siyasî yönden karanlıklarla dolu bir zamanda halifelik yaptığı için adlî ve muhakeme usulü hakkında reform sayılabilecek bir teşebbüste bulunmamıştır. Zamanında mahkemelerde cereyan eden usul, Hz. Ömer zamanındaki usullerin devamından başka bir şey değildir. Hz. Ömer döneminde olduğu gibi bu dönemde de, vilâyet ve eyaletlere muntazam kadılar tayin edilmiştir. Mahkemede davaları hallederken bizzat jüri usulüne benzer bir metot kullanmıştır. Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve Abdurrahman jüri üyeleri arasındaydı.[839]

---

[836] Hasan İbrahim Hasan, II, 197–198; ayrıca bkz.: Hindî, V, 806–807(14442); Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, s.428–437; Neccâr, s.223–225, İbn Haldûn, I, 561–563

[837] Muddazir, Abdurrahim, ***İslâm Şehri "Hukûkî Kurumlar,"*** edt.: R. B. Serjéant, çev.: E. Topçugil, İstanbul, 1992, s.57

[838] Mevlânâ Şiblî, II, 367

[839] Atar, s.72

Hz. Ali, hilâfeti zamanında adlî idare ve muhakeme usulünde aktif bir faaliyet icra etmiştir. Davacıların ayrı ayrı ve birbirlerini görmeksizin ifadelerini aldığı bir hakikattir. Bu usulü şahitlere de uygulamış, onların şehadetlerini de ayrı ayrı almak usulünü ihdas etmiştir.[840]

Kadıların aslî görevleri, medenî hukuk ve ceza hukukunda Kur'ân ve Hadis'e dayanarak hüküm vermektir.[841] Râşid Halifeler döneminde bu görevleri, medenî kanun kapsamına giren davaların halli etrafında olmuş, kısas ve hadlerle ilgili davalarda da halife ve valileri hüküm vermişlerdir.[842] Görevlerinin sınırları şeriat tarafından kayda bağlanan hayatın bütün olaylarını yani, evlenme, boşanma, yetim hakları, miras, çeşitli akitler ve suçluların cezası gibi hususları kapsamaktadır.[843]

Mezalim Mahkemeleri

Mezalim, "haksız bir hükme, idarecilerin haksız uygulamalarına karşı şikâyette bulunmak" demektir.[844] Mezalim Mahkemeleri'nin günümüz ıstılahlarında muhtelif kullanılış şekilleri görülmektedir. "Mezalim Mahkemeleri günümüzdeki Yargıtay'a benzer"[845] görüşünün yanı sıra, "Millet Meclisi'nin Soruşturma Komisyonları, Sıkıyönetim ve Danıştay Mahkemeleri'ne benzer"[846] şeklinde bir görüşle de karşılaşıyoruz. Bu hususta bir diğer görüş de Mezalim Mahkemeleri'nin Tazallumat Bakanlığı

---

[840] Atar, s.74–75

[841] Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 41

[842] Komisyon, II, 272; Michon, J. Louis, ***İslâm Şehri "Dinî Kurumlar,"*** s.56

[843] Kayaoğlu, I, 40

[844] İbn Manzûr, XII, 373

[845] Kavakçı, s.8

[846] Subhi Salih, s.247

olarak ifade edilmesidir.[847] Bunların ortak noktaları Mezalim'in bir tür Yüksek İdarî Mahkeme olmasıdır.[848]

Mezalim, adliye işlerinde, kadı ve muhtesibin otoritesinden daha yüksek bir otorite ve yetkiye sahip olan bir makamdır.[849] Görevi beyyineleri değerlendirme, gerçeği itirafa zorlama, karine ve emarelere dayanma, hakkın ortaya çıkmasına dek hükmü tehir, hasmı sulha yöneltme ve şahitlere yemin verdirmekten ibarettir.[850] Mezalime yapılan başvurular genellikle nüfuzlu hükümet adamları (emîrler, âmiller) yüksek rütbeli memurlar ve hatta yargıçlara karşıydı. Fakat Mezalim genellikle kadı'nın yetkilerinin üstündedir ve zorla gasp etme gibi davalara bakar.[851] Bu teşkilât sadece kazaî işlerle uğraşmamaktadır.[852] Hak ve adalet yolundan sapan vali ve hâkimler hakkındaki halkın şikâyetlerine bakmak, görevlilerin vergi ve diğer devlet mallarını toplarken işledikleri zulüm ve haksızlıklara bakmak, Divan kâtiplerini denetlemek, devlet ordusunda görev yapan personelin maaş gecikmesi veya azalmasına ilişkin şikâyet ve davalara bakmak, zalim ellerin haksızlıkla aldıkları malları geri almak ve zayıf mazlumlara iade etmek, umumî ve hususî vakıf işlerine bakmak, kadı ve muhtesiplerin infaz edilmeyen kararlarını yerine getirmek, hac, bayramlar, cuma ve cihat gibi ibadet ve merasimlerin icrasını sağlamak, devletin üst düzeydeki memur ve görevlilerine gerektiği hallerde te'dib cezalarını vermek, sebep ve şartlarını daha yakından ve derinden tespit etmek için şüpheli hallerde davaların hükme bağlanmasını geciktirmek ve so-

---

[847] Rûhânî, s.118

[848] Muddazir, ***İslâm Şehri "Hukûkî Kurumlar,"*** s.56

[849] Hasan İbrahim Hasan, II, 203

[850] Kettânî, I, 266

[851] Dûrî, Abdülaziz, ***İslâm Şehri "Hükümet Kurumları,"*** edt.: R. B. Serjéant, çev.: E. Topçugil, İstanbul, 1992, s.276

[852] Atar, s.165

ruşturmayı derinleştirmek[853] gibi görevleri, bu teşkilâtın kazaî işlerin dışında idarî, dinî, malî vs. yönlerini göstermektedir.[854]

Mezalim mahkemesinde görev yapan fevkalâde yetkili hâkimler için bazı şartlar aranır: Kudretli, emirlerinde tesirli, nüfuz sahibi, azametli, namus bakımından dürüst, tamahkâr olmayan, takva sahibi bir kimse olmak. O daima zabıta kuvvetinin üstün kuvvetine, hâkimlerdeki ilmî üstünlüğe muhtaçtır.[855] Bu görevin icrasında beş grup insana da ihtiyaç vardır: Yardımcı polisler ve bekçiler, hâkimler, bilirkişiler, kâtipler, şahitler.[856]

Hz. Ali hariç, Râşid Halifelerin hiç biri mezalim meclislerini akdetmemişlerdir. Zira İslâm'ın ilk dönemlerinde Müslümanlar kendi nefislerinde mevcut olan hak ve adalet severliğin tesiriyle haksızlıkta bulunmuyordu. Ancak Hz. Ali, bu meclisleri tertip etmek ve halkın şikâyetlerini dinlemek zorunda kalmıştır.[857] Mezalime duyulan ihtiyacın sebebini Mâverdî (v.450/1058), şu şekilde açıklar. "Devlet Başkanlığı seçimi gecikince, ihtilâfa düşünce, insanlar arasında da kötüleri çoğalınca, hükümlerin tatbikinde ihmalkâr davranılınca Hz. Ali fevkalâde mahkeme işlerine bakmaya, bu işleri yürütmeye memur tayin etmiştir.[858] Her ne kadar Hz. Ömer, Temyiz Mahkemesi kurmuşsa[859] ve yine Hz. Osman, Hz. Ömer gibi Hac mevsimlerinde Temyiz Mahkemesi kurmuşsa[860] da işlevleri açısından bunlara mezalim diyemiyoruz.

---

[853] Subhi Salih, s.247; Hasan İbrahim Hasan, II, 205; Rûhânî, s.118–119

[854] Atar, s.165

[855] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.85

[856] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.88

[857] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.85; Hasan İbrahim Hasan, II, 203; Subhi Salih, s.248

[858] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, a.y.

[859] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdaresi***, s.62

[860] Atar, s.73

Fetihler genişleyip meşgaleler çoğalınca halifeler ordu içinde hâkimler görevlendirdiler. Bunlara Beytülmâl'den maaş bağlanmıştır.[861] Ordudaki bu kadılar sadece İslâm ordusu mensuplarının davaları hakkında değil, fakat aynı zamanda karada ve denizde ele geçirilen ganimetler hakkında da karar veriyorlardı.[862]

İbn Kesîr (v.774/1372), Hz. Ömer'in, hilâfet makamına geldiğinde Ebu'd-Derda'yı Şam'da bulunan bir askerî birliğe kadı tayin ettiğini[863] rivayet eder. Yine Hz. Ömer'in, Abdurrahman b. Rebîa el-Bahilî'yi orduya, hem kadı olarak hem de ganimetleri taksim etmek üzere atadığını görüyoruz.[864]

Kısaca ifade edersek Kadı'l-Asker'in muhakeme usulüyle, kadı'nın muhakeme usulü arasında bir fark yoktur. Ancak adlî hâkim ile ordu hâkimi arasında vazife salâhiyeti bakımından fark vardır. Kadı'l-Asker sadece orduya mensup şahısların askerî sıfatlarıyla ilgili davalarına bakabilir.[865]

Hisbe Teşkilâtı

Hisbe, "bir fiili sadece Allah'ın rızasını kazanmak için yapmaktır."[866] Hisbe görevi, "iyiliği emretmek, kötülüğü nehyetmek" prensibine dayanan bir görevdir. Bu görevi yapan kişiye muhtesip denir.[867] En geniş anlamıyla "hisbe;" adalet ve fazileti şeriat esaslarına ve her devir ve muhitte alışılagelen örf ve âdet-

---

861 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, I, 87–88

862 Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdaresi***, s.422

863 İbn Kesîr, VII, 8

864 Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdaresi***, s.422

865 Atar, s.182

866 İbn Manzûr, I, 315; ayrıca bkz.: Sourdel, s.73

867 İbn Teymiyye, ***el-Hisbet-ü fi'l-İslâm***, y. ve t. y., s.9; Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.272; İbn Haldûn, I, 564

lere uygun olarak tahakkuk ettirmek maksadıyla fertlerin ahlâk, din ve iktisat, yani umumî olarak içtimaî sahada refahını temin için devletin hususî vazifeliler yoluyla îfa ettiği idarî kontroldür. Tanımından da anlaşıldığı gibi hisbe günümüzdeki kuruluşlardan sadece herhangi bir kuruluşa tekabül etmemektedir. Hisbe teşkilâtı, belediyelerle, maliye, ticaret, iktisat, sanayi, sağlık bakanlıkları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gördükleri işlerden bazılarını îfa etmektedir.[868]

Muhtesip, ekseriyetle üzerinde bir bakıma kadılık görevi de bulunan, halife veya onun veziri tarafından atanan bir müfettiş idi. Dinî ve manevî görevlerin yerine getirilmesini kontrol eden itibar sahibi bir memurdu.[869] Fonksiyonu itibarıyla, halifenin eli, gözü ve kulağıdır; eğrilikleri o görür, en ücra köşelere o gider ve takip eder.[870]

Muhtesib'in görevlerini zabıta görevleri (kontrol-denetim), adlî görevleri (hukukî fonksiyon) ve şurta görevleri (cezalandırmak) şeklinde üç kategoride ele almamız mümkündür. Rivayetlerden muhtesiplerin daha çok, adlî görevleri ve emniyet görevlerini icra ettiklerini anlıyoruz.

Zabıta Görevi

Muhtesip, harama götürücü hileli işleri kontrol ve yasaklama yetkisine sahiptir.[871] Genel olarak muhtesibin görevi, İslâm toplumlarının gündelik hayatında -özellikle de pazarlarda- ticarî ve sosyal işlemlerin yürütülmesinde İslâmî ahlâk değerlerine göre davranılmasını teşvik etmekti. İşte bu yüzden bu kurum,

---

[868] Kavakçı, s.13–14, 141

[869] Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 43

[870] Kavakçı, s.145

[871] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.286

özellikle gelişiminin ilk yıllarında bazen, sahibu's-sûk (pazaryerinin denetleyicisi) olarak bilinirdi.[872]

Muhtesibin etleri kontrol etmek, yiyecekleri, lokantaları tetkik etmek, dükkânlardan dışarıda bırakılan ve trafiği aksatan şeylerin kaldırılmasını sağlamak,[873] çarşı, esnaf ve tüccarları kontrol etmek, tartı, ölçü ve fiyatları incelemek, insanların ahlâk ve davranışları ile ilgilenmek, dinî ibadetleri kontrol etmek[874] gibi görevleri, onun günümüzdeki zabıtaların görevini yürüttüğünü göstermektedir. Yani bu yönüyle hisbe, bir belediye teşkilâtı gibidir.

Adliye Görevi

Muhtesibin, zabtî görevlerine bağlı olarak bir diğer fonksiyonu da, çeşitli gruplar (meselâ zanaatkârlarla-işveren) arasında doğan anlaşmazlıkları çözümlemekti.[875] O, alış verişle, ölçü tartıyla, alacak ve borç davalarıyla, işçi işveren davalarına bakabilirdi. Kadıdan farklı olduğu tarafı budur. Yani muhtesip, kadı gibi genel davalara bakamamaktadır. Kadıdan farklı olan bir diğer özelliği de mahkeme usulüyle ilgilidir. Bunlar, dava açılmadan tarafları muhakeme etme yetkisine sahiptirler. Hatta bazı hallerde muhakeme etmeden hüküm verebilirler. Davanın ispatı için muhtesiplerin taraflardan delil getirmelerini istemeleri şart değildir. Denilebilir ki muhtesipler, cemiyet içinde sosyal huzuru sağlamak için vazife yapmaları hasebiyle, bazı durumlarda bugünkü savcıların yaptıkları görevleri yürütmektedirler.[876]

---

[872] Muddazir, ***İslâm Şehri "Hukûkî Kurumlar,"*** s.59

[873] Subhi Salih, s.251

[874] İbn Teymiyye, ***el-Hisbet-ü fi'l-İslâm***, s.9–11; Kettânî, I, 284–285

[875] Muddazir, ***İslâm Şehri "Hukûkî Kurumlar,"*** s.60

[876] Atar, s.172–173

Hisbe teşkilâtı, kaza velâyeti ve mezalim velâyeti arasında olup, ahkâmı da bu iki velâyetin ortasında kabul edilen bir teşkilâttır. Görüldüğü gibi; İslâm'da yargı şekillerinden biri de, "hisbe"dir.[877] Muhtesip de ekseriyetle üzerinde bir bakıma kadılık görevi bulunan görevli[878] demektir. Muhtesibin kadıya bağlı bir memurluk olması[879] da, kısmen adlî yetkilerinin olduğuna işaret etmektedir.

Emniyet Görevi

Muhtesip, hak edeni ta'zir cezasıyla cezalandırma yetkisine sahiptir.[880] Bakacağı işler daha çok, ticarî işlemler, ölçülerin kontrolü ve ticarette hile yapanlarla, borçlarını ödemeyenleri cezalandırma konularını kapsar.[881] Medine çarşısında halifenin ve bazen muhtesiplerinin ellerinde kamçıyla dolaşmaları[882] bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Nitekim "Muhtesip pazaryerinde sarhoş dolaşan bir kişiye kendi eliyle, acımadan kırk kamçı vurdu"[883] şeklindeki bir rivayet, bu hususa açıklık kazandırmaktadır.

Muhtesibin görevleri arasında tıp, eczacılık, eğitim-öğretim gibi mesleklere mensup kimselerin yeterli derecede vasıflı olup olmadıklarını ve haksız, ahlâka aykırı işler yapıp yapmadıklarını denetleme görevi de yer almaktadır.[884]

---

[877] Subhi Salih, s.249

[878] Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 43

[879] Akgündüz, s.35

[880] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.272–273

[881] Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 43

[882] Kettânî, I, 287

[883] Nizâmülmülk, ***Siyâsetnâme***, haz.: M. Altan Köymen, İstanbul, 1990, s.56–57

[884] Muddazir, ***İslâm Şehri "Hukukî Kurumlar,"*** s.60

Bütün bu görevlerini; Allah hakları, hususî haklar ve sosyal güvenlik hakları gibi karma hakları korumaktır,[885] şeklinde özetleyebiliriz. Bu haklar o derece kapsamlı tutulmuştur ki, hayvanların haklarını[886] da içine almıştır. Amacı ve fonksiyonu açısından Hisbe Teşkilâtı, günümüzdeki teknik tabiriyle '"Hümanizm," "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi" şeklinde ifade edilen akımların yapmak istediklerini, asırlar önce gerçekleştirmiştir. Ve bu hususta öylesine hassas davranılmıştır ki, hayvanların haklarına riayet de teşkilâtın görev alanına girmiştir.

İslâm toplumunda önemli görevleri yerine getirmesi hasebiyle bu teşkilâta görevli tayin edilecek kişilerde bazı vasıflar aranmaktadır.

Muhtesip hür, âdil, dinî konularda görgü, cesaret ve sertlik sahibi, açık kötülükleri bilen,[887] Müslüman, mükellef, muktedir[888] olmalıdır. Muhtesibin bütün edeplerinin kaynağı da muhtesipteki üç vasıftan ibarettir: İlim, verâ (şüpheli şeylere yaklaşmamak) ve güzel huy.[889]

Verdiğimiz bu malûmattan sonra bu teşkilâtın tarihî seyrine geçebiliriz. Hasan İbrahim Hasan'a göre, hisbe sistemini ilk defa uygulamaya koyan kişi Hz. Ömer'dir.[890] O, muhtesibin görevlerini de şu şekilde sıralar: "İyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak, genel ahlâk ve faziletlerin muhafazasına çalışmak, dinî hükümlerin tatbik edilmesini kontrol etmek, çarşı ve pazarın düzeninin sağlanmasını murakabe etmek, gelip geçenlerin ve trafiğin seyrini engellememeleri için rasgele yerlere genel bina-

---

885 Akgündüz, s.36

886 Muddazir, *İslâm Şehri "Hukukî Kurumlar,"* s.60

887 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.273

888 Atar, s.174–175

889 Gazâlî, II, 816

890 Hasan İbrahim Hasan, II, 200

lar yapılmasına engel olmak, borçların ödenmesini temin etmek, eksik tartmalara mani olmak için, ölçü ve tartı aletlerini kontrol etmek, şeriat ve manevî değerlerle alay edenleri takip etmek, fiyat artışlarını engellemek, komşuların sınırına taarruz edilmesini menetmek ve gayrimüslimlerin binalarının Müslümanların binalarından daha yüksek yapılmasına mani olmak.[891]

Hasan İbrahim Hasan'ın bu iki görüşü birbiriyle çelişki arz etmekte; "hisbe"yi ilk kez Hz. Ömer'in kurduğunu söylemesine dair görüşü de tarihî gerçeklere aykırı düşmektedir. Hz. Peygamber Medine'ye hicretten sonra İslâm ekonomi kurallarının yürürlükte olduğu müstakil bir alış veriş merkezinin teşekkülünü sağlamış, kendisi de sık sık giderek denetlemelerde bulunmuştur.[892]

Hz. Peygamber, çarşı ve pazarlardaki denetimleri esnasında her meslek ehline kendi işiyle ilgili emir ve direktifler verip gerekli uyarılarda bulunmuştur.[893]

Hz. Peygamberin Zübeyr b. Avvam'la ashaptan birisi arasında cereyan eden su kavgalarını hükme bağladığı[894] rivayeti bizzat kendisinin muhtesiplik yaptığını göstermektedir.

Hz. Peygamber, Saîd b. el-Âs'ı Mekke pazarında muhtesip olarak görevlendirmiştir.[895] Valilerine yazdığı bir takım talimatlarında onlara hisbe faaliyetlerinden sorumlu olduklarını bildirmiştir.[896]

---

891 Hasan İbrahim Hasan, II, 201

892 Algül, "*Asr-ı Saadet'te İdârî Hayat*," BYASİ., II, 160

893 İbn Mâce, Ticarat, 36; Tirmizî, Büyu, 72; İbn Hanbel, III, 428, 444; IV, 335–336

894 Buhârî, Şirb, 6–8; Müslîm, Fezâil, 129; Ebû Dâvûd, Akdiye, 31; Neseî, Kudat, 26; Tirmizî, Ahkâm, 26

895 Kettânî, I, 285

896 Kallek, "*Asr-ı Saadet'te Devlet-Piyasa İlişkisi*," BYASİ., III, 455

İslâm hukukuna has orijinal bir müessese olan hisbe, Hz. Peygamber devrinden beri vardır.[897] Rasûlüllah halkın umumî ahlâkını, alış verişini, fertler ile cemiyetin ticarî münasebetlerini kontrol etmek gayesini taşıyan ihtisaba önem vermiştir.[898]

Hisbe "iyiliği emretmek, kötülüğü nehyetmek" şeklinde ele alınınca, şüphesiz bunun ilk uygulayıcısının Hz. Peygamber olduğu ortaya çıkar.[899] Zira Rasûlüllah: *"İnsanoğlunun iyiliği emretmek, kötülükten nehyetmek ve Allah'ı zikretmesi müstesna bütün sözleri aleyhinedir"*[900] hadisiyle bu hususu teyit etmektedir.

O halde Hz. Ömer döneminde tam teşkilâtlı bir yapıya kavuştuğu fikrinin umumî kabul görmesine rağmen, hisbe müessesesinin teorik temelleri Hz. Peygamber zamanında atılmıştır, [901] diyebiliriz.

Hz. Ebûbekr devrinde müstakil belediye teşkilâtı yoktu.[902] Hz. Ömer hisbe teşkilâtına özel bir ehemmiyet vermiştir.[903] Nitekim Saîd b. Yezîd ile Abdullah b. Utbe'yi Medine çarşısında görevlendirmişti.[904] Çarşının kadınlara ait bölümündeki kontrolü sağlamak için Şifa bt. Abdillâh ve Semra bt. Nuheyk el-Esediyye'yi görevlendirmiş, hatta tayin ettiği görevlilerle de kalmamış bizzat kendisi de elinde kırbaç bu görevi îfa etmiştir.[905]

Hz. Ömer sık sık pazarları kontrol ederek muhtesiplik yapmıştır. Bir gün pazarda Hatîb b. ebî Belta'ya uğradı. Hatîb'in

---

[897] Akgündüz, s.36

[898] Mevlânâ Şiblî, I, 445

[899] Kavakçı, s.41

[900] İbn Mâce, Fiten, 12

[901] Kallek, "***Asr-ı Saadet'te Devlet-Piyasa İlişkisi,***" BYASİ., III, 455

[902] Mevlânâ Şiblî, I, 157

[903] Kettânî, I, 285

[904] Hindî, V, 815 (14467); Kavakçı, s.41

[905] Kettânî, I, 286–287

(ucuz fiyatla) kuru üzüm sattığını görünce "ya fiyatı yükseltir (diğerlerinin seviyesine getirirsin) ya da pazarımızdan çeker gidersin" demiştir.[906] Diğer birçok müesseselerde de olduğu gibi hisbe denilen piyasa kontrol teşkilâtı, Hz. Ömer'in dikkate değer tatbikatlarından biridir.[907]

Hz. Ömer devrinde her tarafta muhtesiplik vazifesi gören memurlar bulunup bulunmadığı sarahaten malûm değildir. İhtimal ki bu vazifelere zabıta reisi nezaret etmiştir.[908]

Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hatta Hz. Ebûbekr'in muhtesip tayin ettiklerine dair bir malûmata rastlayamadık. Fakat kendilerinin bizzat hisbe ile ilgilendiklerine dair rivayetler mevcuttur. Hükümet merkezinde halife bizzat hisbe görevini deruhte etmiş, vilâyetlerde de vali ve kadılara bu görevi tevdi etmiştir.[909]

Devlet Başkanı *"emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker"*in yerine getirilmesi için her şehre bir muhtesip tayin etmelidir.[910] Çünkü "hisbe" dinî işlerin esaslarındandır. Halkın hepsinin iyi olması, bu nev'i işlerle meşgul olmanın sevabının bol oluşu sebebiyle ilk asır halifeleri ve şehirlerde valileri bu işi bizzat deruhte etmişlerdir.[911]

Şüphesiz Hz. Peygamber ve halifeler hisbe ile ilgili vazifelerinde ihmal göstermeden ve geri kalmadan icraatta bulundular.[912] Bu görevin müesseseleşmiş, maaşlı memuriyet ve devlet hizmeti şekline sokulması Hz. Ömer tarafından gerçekleştirilmiş fakat temeli Hz. Peygamber tarafından atılmıştır.[913]

---

906 Malik b. Enes, el-Muvatta, Büyu, 5

907 Uğur, s.143

908 Mevlânâ Şiblî, I, 370

909 Ebû Yûsuf, s.128; İbn Teymiyye, ***el-Hisbetü fi'l-İslâm***, s.50

910 Nizâmülmülk, s.56

911 Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.272

912 Kavakçı, s.42–43

913 Akgündüz, s.36

Tarihte İslâm vasfına sahip bütün devletlerde mevcut bir İslâm hukuk, kültür ve tarih müessesesi olan[914] bu teşkilât, modern çağın başlangıcına kadar devam etmiştir. Zamanla fonksiyonlarının bir kısmı polis ve belediye gibi teşkilâtlara devredildi ve "bireyin özgürlüğü" gibi Batı kavramlarının etkisiyle halkın eleştiri ve kınamalarına karşı gün geçtikçe daha umursamaz davranması yüzünden bazı fonksiyonlar da geçerliliklerini yitirmişlerdir.[915]

Hapishane

Rasûlüllah döneminde günümüz anlamında "hapishane" bulunmamaktadır. Ancak Rasûlüllah'ın bir adamı, bir suç dolayısıyla hapsettiği, sonra serbest bıraktığı[916] şeklinde bir rivayet vardır. Rasûlüllah döneminde hapishane olarak özel bir yer tahsis edilmediğini, gerektiğinde herhangi bir binayı hapishane olarak kullandığını[917] söylemekle iktifa edeceğiz.

Hz. Ebûbekr de Rasûlüllah gibi hareket etmiş, suçlular için özel bir hapishane tahsis etmemiştir.[918] Hapishane, Hz. Ömer devrinde ortaya çıkmıştır.[919] Hz. Ömer hapishane olarak kullanmak üzere Mekke'de bir ev satın almıştır.[920] Onun bu binayı Safvan b. Ümeyye'den 4000 dirheme aldığı, daha sonra da vilâyet merkezlerinde ve kasabalarda tevkifhaneler kurulduğu[921] rivayet edilir. Belâzürî (v.279/892), Hz. Ömer'in halifelik müh-

---

914 Kavakçı, s.142

915 Michon, *İslâm Şehri "Dinî Kurumlar,"* s.44–45

916 Ebû Dâvûd, Akdiye, 29; Tirmizî, Diyât, 21

917 Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* II, 934

918 Kettânî, I, 295

919 Mevlânâ Şiblî, I, 370

920 Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* II, 934

921 Mevlânâ Şiblî, I, 370

rünü taklit ederek Kûfe haracından mal alan Ma'an b. Zaîde'yi hapsettirdiğini[922] zikretmektedir.

Hz. Ali de Kûfe'de "nafi" adı verilen bir hapishane kurmuş fakat buradan mahpuslar kaçabildiklerinden burayı yıktırarak, yeniden inşa ettirmiş, ismini de "muhayyes" olarak değiştirmiştir.[923]

Malî Fonksiyon (Beytülmâl)

Her idare şeklinin nüvesini maliye idaresi teşkil eder. Zira hâkim olunan ülkenin idaresinde hedef alınan ilk gaye, vergilerin zamanında ve mümkün olduğu kadar çok tahsil edilmesidir.[924] Bir devletin malî yönetimi, devlet gelirleriyle devlet giderleri arasında dengeyi sağlamayı amaçlar. Başlangıçtan itibaren İslâm devleti de aynı siyaseti uygulamış ve bir Beytülmâl kurmuştur.[925] Beytülmâl İslâmî bir ıstılahtır. Cahiliye devrinde Beytülmâl bilinmiyordu.[926] Mal evi, hazine, özellikle devlet hazinesi ve maliye dairesi demek olan bu tabir, hem maliye işlerinin idare edildiği binaya, hem de devlet maliyesine delâlet eder.[927] Barışta ve savaşta ümmetin durumunu düzeltmek üzere zekât, ganimet, haraç gibi topluma ait malların halifenin eli altında birleştirildiği mekândır.[928]

Beytülmâl; para basmak, kredi vermek, faiz haddini kontrol etmek dışında toplumun bütün ihtiyaçlarını karşılaması açısından günümüzdeki Merkez Bankasına,[929] gelirlerin korunması,

---

922 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.677–679

923 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 934

924 Erkal, Mehmet, "***Asr-ı Saadet'te Vergi***," BYASİ., İstanbul, 1994, III, 182

925 Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.237

926 Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm***, s.48

927 Ebu'l-Ülâ Mardin, "***Beytülmâl***," İ.A., II, 591–593

928 Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm***, s.48

929 Mannan, s.335–337

Müslümanların genel menfaatleri için harcanması açısından da günümüzdeki Maliye Bakanlığına[930] benzetilmiştir. Beytülmâl'in maddî durumuna bakmayarak, Müslümanların bütün servetlerinin onun bir parçası olduğunu söyleyebiliriz.[931] Dolayısıyla Beytülmâl kavramı malın fiilen bulunduğu yere değil, onun hedefine işaret etmektedir.[932]

Geniş bir kurum olan Beytülmâl'in görevlerini şu şekilde sıralayabiliriz: Her çeşit vergileri toplamak, idare etmek, devletin gelir ve giderlerini, haklarını korumak, adlarını zikrederek askerleri saymak, onların hisse ve aylıklarını tespit etmek, vaktinde bu hisse ve aylıkları vermek, malî işlerin başında bulunanlar ve devletin nazırları tarafından konulup düzenlenen kaide ve kanunlara göre bu işleri idare etmektir.[933]

Ebu'l-Hasan el-Mâverdî (v.450/1058) Beytülmâl'in -Hazinenin- vecibelerini yerine getirmesi gerekli hususların iki sûretle doğduğunu ifade eder:

✓ Hazinenin depo ve kasalarında mal bulunuyorsa, malın olmasıyla vecibesi doğar. Bu durumda malı sarf edilecek yerlere sarf etmesi vazifesidir.

✓ Hazinenin muhakkak yapması gerekli hususlar. Bunlar iki kısımdır. Birincisi, bir bedel karşılığı yapması gerekli işlerdir. Askerin yiyeceğini sağlamak, at ve ücretlerini temin etmek gibi. İkincisi, bir karşılık olmaksızın genel menfaat uğruna yapacağı işler, masraflar. Bu gibi vazifeleri imkân doğunca yapar.[934]

---

930 Ömer Ferrûh, s.107; Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.234

931 Mannan, s.337

932 Sıddıkî, S. A., ***İslâm Devleti'nde Mâlî Yapı***, çev.: Rasim Özdenören, İstanbul, 1973, s.160

933 İbn Haldûn, I, 618–619

934 Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.272

Beytülmâl'in tarihî seyri konusunda muhtelif rivayetlerle karşılaşıyoruz:

Celâl Yeniçeri, Beytülmâl'in temellerini Hz. Peygamber'in attığı şeklinde bir görüşe sahiptir. Hatta Hz. Peygamber'in Mekke döneminde bile bir Beytülmâli'nin olabileceğini ifade eder. Mekke dönemine ait Baytülmâl hakkında bir ize sahip olunmamasını, Mekke'de Müslümanların bir kısım faaliyetlerini gizli yürütmelerine bağlar ve bunun için en uygun yerin Müslümanların sık sık toplandıkları Darü'l-Erkam olabileceğini[935] belirtir.

Muhammed Hamidullah da, Rasûlüllah'ın Hz. Ömer'i Beytülmâl muhâfızı olarak vazifelendirdiğini ve kendisine uygun bir maaş bağladığını[936] zikreder.

Hz. Ebûbekr'in Sünh mahallesinde bir Beytülmâl'i vardı. Ona "Beytülmâl'e bir bekçi tayin etmesini" teklif ettiler. Hz. Ebûbekr, Beytülmâl'in kilitli olduğunu belirtti. Sonra Ebûbekr, Beytülmâl'i Medine'ye; evinin yanına taşımıştır.[937] Hz. Ebûbekr Beytülmâl'deki malları ve paraları hiçbir şey kalmayıncaya dek, anında halka eşit miktarda dağıtıyordu. Nitekim Hz. Ebûbekr vefat ettiğinde; Abdurrahman b. Avf, Hz. Ömer, Hz. Osman ve birkaç kişi Beytülmâl'i açtılar, orada bir şey bulamadılar.[938]

İbnü'l-Cevzî (v.508/1114), Katade'den; Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekr zamanında Beytülmâl'in bulunmadığını, Beytülmâl'i ilk kez kuran halifenin Hz. Ömer olduğunu,[939] nakleder. Ebû Âsım eş-Şeybânî de Beytülmâl'i ilk kez Hz. Ömer'in kurduğunu[940] ifade eder.

---

[935] Yeniçeri, "*Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,*" BYASİ., III, 281, 295

[936] Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 914

[937] İbn Sa'd, III, 213

[938] İbn Sa'd, III, 186; Süyûtî, s.79; Fayda, "*Ebû Bekr,*" DİA., X, 106

[939] İbnü'l-Cevzî, s.99

[940] Şeybânî, s.7

Süyûtî (v.911/1505) Beytülmâl'i ilk ihdâs eden kişinin Hz. Ebûbekr olduğunu zikreder. Ayrıca Askerî'nin Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekr zamanında Beytülmâl'in bulunmadığına, Beytülmâl'i ilk kez Hz. Ömer'in kurduğuna dâir görüşünün; yine Askerî'ye ait "Hz. Ebûbekr için Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'ı görevlendirmiştir" görüşüyle çeliştiğini,[941] ifade ederek, tenkit eder.

Mustafa Fayda, Hz. Ebûbekr'in, halife seçildikten altı ay kadar zaman geçtikten sonra evinde veya evinin yanında ilk defa Beytülmâl'i kurduğunu,[942] belirtmektedir.

İsmet Kayaoğlu konuyla ilgili olarak şu malûmatı verir: İlk defa Hz. Ömer devrinde, gelir kaynaklarının artması sonucu, Medine'ye gelen para ve malların korunması için bir hazine tesis edildi ki buna, Beytülmâl denildi. Ebûbekr devrinde de Beytülmâl tabiri mevcuttu. Fakat o devirde gelen mallar, gerekli yerlere hemen dağıtıldığından Beytülmâl mevcut değildi.[943]

Hz. Ali halife olduğu zaman Beytülmâl'de 300.000 dinar olduğuna dâir rivayetten,[944] Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde de Beytülmâl'in bulunduğunu anlıyoruz. Zaten bu konuda da ihtilâflı rivayetlere rastlamıyoruz.

Bu durumda Beytülmâl'in Hz. Peygamber devrinde mi, Hz. Ebûbekr ve Ömer devrinde mi kurulduğu sorusunu cevaplamaya çalışmamız gerekecektir.

Abdülkerîm el-Hatîb, Beytülmâl'in Hz. Peygamber döneminde –Bedir Gazvesi'nde– oluşturulduğunu ve Hz. Ömer zamanında tamamlandığını ifade ederken,[945] Celâl Yeniçeri de aynı görüşü paylaşır; "Pek çok kaynakta Beytülmâl'in Hz. Ömer

---

[941] Süyûtî, s.79, 136

[942] Fayda, "*Ebûbekr*," DİA., X, 106

[943] Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 76

[944] Taberî, IV, 541; ayrıca bkz.: Kazvinî, s.423

[945] Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm***, s.54

zamanında ortaya çıktığı kaydedilir. Rasûlüllah zamanındaki tatbikata ve bir kısım hâdiselere bakacak olursak, Beytülmâl'in Hz. Peygamber tarafından ihdas edildiğini görürüz. Hz. Ömer'in yaptığı şey ise, Beytülmâl'i geniş bir teşkilâta kavuşturmak olmuştur,"[946] der.

Her devletin müstakil bir bütçeye ihtiyacı vardır. Devlete verilen vergilerin, devletin yapacağı harcamaların ve yatırımların bir organizasyon dâhilinde gerçekleştirilmesi gerekir. Rasûlüllah'ın Medine'de kurmuş olduğu İslâm Devleti'nde de, malî işlerin gerçekleştirildiği bir organa ihtiyaç duyulmalıdır. Bu organın tam teşekküllü bir organ olup olmadığı konusunda malûmat sahibi olmamakla birlikte, Rasûlüllah'ın malî konularda herhangi bir problemle karşılaşmadığını, toplumun ihtiyacını karşıladığını rahatlıkla görürüz. Hz. Ebûbekr dönemi için de durum aynıdır.

Rivayetlerdeki farklılıkların sebebi kanaatimizce Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekr ve Hz. Ömer devrindeki uygulamalardan kaynaklanmaktadır. Uygulamalardaki değişiklikler de İslâm toplumundaki şartların sonucudur. Neticede Beytülmâl'in köklerinin Rasûlüllah'a dayandığını, Hz. Ebûbekr devrinde serpildiğini, Hz. Ömer devrinde geliştiğini, Hz. Osman ve Hz. Ali devrinde de meyvelerini verdiğini söyleyebiliriz.

Malî sistem konusunda Hz. Ömer, Bizans'ın eski idarî yapı ve mekanizmasını, merkeziyetçi idare ile ilgili bazı noktalarda ıslahat ve tadilâta tâbi tutmak suretiyle iktibas etmiştir.[947]

Hz. Ömer evvelâ başkentte merkezî bir hazine tesis etti. Bunun idaresi için dürüst ve kabiliyetli bir adama ihtiyaç vardı. Hz. Ömer seçkin bir sahabi ve yazı işlerinde mahir olan Abdullah b. Erkam'ı hazine memurluğuna getirdi. Ona işinde yardım-

---

[946] Yeniçeri, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi***," BYASİ., III, 281–283

[947] Hitti, I, 251

cı olmak üzere Abdurrahman b. Ubeyd ve Muaykıb gibi birkaç kabiliyetli kişiyi yardımcı tayin etti. Devlet hazineleri başkentin yanı sıra vilâyet merkezlerinde ve diğer merkezî yerlerde de kurulmuştur. Bu yerlerdeki idarî âmirler, hazineler üzerinde tam yetki sahibi olmakla birlikte, hazineler ayrı bir şube teşkil etmekte ve kendi memur kadrolarına sahip idiler.[948] Aynı durumu Hz. Ali döneminde de görüyoruz. Hatta bu vilâyetlerde bulunan Beytülmâl'de, beklenmedik olaylarda harcanmak üzere tabiri caizse can simidi mahiyetinde fazla miktarlar bulundurulmaktadır.[949] Bu düşünce ve oluşturulan sistem, bir ülke için çok önemlidir. Zira deprem, sel felâketi... vb. hâdiseler karşısında devletin vatandaşına yardım elini anında uzatması, her ferdin devletten istediği temel haklarındandır.

Bölge ve vilâyet Beytülmâllerinde takip olunan usul; mahallî idarelerin masrafı için lüzumlu meblağ alıkonduktan sonra, geriye kalan paranın her sene sonunda Medine'deki merkezî Beytülmâl'e irsal edilmesinden ibaretti.[950] Yani Merkez Beytülmâl, bölgelerden haraç ve zekâtın gayrisafi gelirlerini değil, bölgesel hizmetlerin malîyeti ve askerlere yapılan ödemeler düşüldükten sonra kalanı alıyordu.[951] Bu uygulamadan hem devlet, hem de bölgelerdeki halk kârlı çıkmaktadır. Çünkü bölgeler kendi sorunlarını hallettikten sonra, fazla miktarı devlete göndermekte, öncelikli olarak sorunlarını halletmekte, devlete yük olmamakta, aynı zamanda devletin ihmalkârlığı ihtimali ortadan kalkmaktadır. Râşid Halifeler döneminde İslâm devletinin yayılmış olduğu geniş alanı düşünürsek bu sonuca rahatlıkla ulaşabiliriz.

---

[948] Şiblî Numanî, II, 110–111

[949] Taberî, IV, 541

[950] Şiblî Numanî, II, 112

[951] Mannan, s.428

Beytülmâl'in Gelirleri

Beytülmâl'in gelir kaynaklarını şöyle sıralayabiliriz:

✓ Araziden alınan haraç vergisi

✓ Madenler, ganimet ve feyden Beytülmâl'e ayrılan hisse

✓ Zekât

✓ Gayrimüslim tebaanın şahıs başına ödediği cizye vergisi

✓ İslâm ülkesi ve limanlarına giren müşriklerin ticaret malları ve gemileri için ödediği gümrük vergisi

✓ Sahibi bilinmeyen yitik mal (lukata), varisi olmayan miras ve sulh yoluyla ele geçirilen mallar.[952]

Şimdi bu gelirlerin konumuzla alâkalı yönlerine kısaca temas edelim.

Haraç

Haraç, arazinin mülkiyeti üzerine konulan, ödenilen bir vergidir.[953] Müslümanların fethettikleri yerlerdeki[954] devlete ait araziyi[955] gayrimüslim çiftçilere işlemek üzere vermesi karşılığında alınan vergidir.[956] Haraç, ölçüsü bilinen belli arazilerden alınan bir devlet hakkı,[957] bir nev'i akar gelirlerinin vergisidir.[958]

---

[952] Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm,*** s.54; Sıddıkî, s.152; Hasan İbrahim Hasan, II, 163; Vaglieri, s.79

[953] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye,*** s.163

[954] Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm,*** s.54; Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi,*** I, 79

[955] Keskioğlu, s.276

[956] Mevlânâ Şiblî, I, 457

[957] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye,*** s.170

[958] Kardavî, Yûsuf, ***Müslümanlar Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı?,*** çev.: Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1985, s.56

Halife, Müslümanların savaş yoluyla fethettiği araziyi, muharipler arasında taksim etmekten vazgeçip, onların hisselerinin karşılığını vererek veya Hz. Ömer'in uygulaması gibi muharipleri razı ettikten sonra Müslümanların umumî işlerine vakfederse bu araziden haraç vergisi alınır. Müslümanların, sulh yoluyla ele geçirdikleri arazileri, Beytülmâl'e belirli miktarda vergi ödemeleri şartıyla sahiplerine bırakmaları halinde alınan vergi de haraçtır.[959]

Fethedilen bu toprakların Müslümanlara dağıtılmaması, sahiplerinin ellerine vergi karşılığı bırakılması insanî düşüncelerle, henüz tarıma alışmamış Müslümanların toprağı iyi değerlendiremeyeceği sebebine dayanır.

Romalılar, Mısır ve Suriye'de; İranlılar, İran ve Irak'ta haraç usulünü kullanmışlardır.[960] Arazi varidatı idaresi Arab Medeniyeti Tarihi'nde yeni bir uygulamadır. İslâm'dan önce muhtelif hanedanlar Arabistan'ın farklı yerlerinde, değişik zamanlarda idareler kurmuş olmakla beraber iyi tanzim edilmiş bir varidat idaresi bilinmemekteydi.[961]

Hayber fethedildiği zaman Yahudiler ziraatı iyi bildiklerinden arazinin kendilerinde kalmasını Rasûlüllah'tan istemişlerdi. Hz. Peygamber onların bu teklifini, elde edilen gelirin yarısını almak kaydıyla kabul etmişlerdi.[962]

Hz. Ebûbekr zamanında bir kısım fethedilen Irak arazileri hususunda muntazam bir vergi konmamış, bunun yerine toplu bir meblağ kabul edilmişti.[963]

---

959 Hasan İbrahim Hasan, II, 164

960 Keskioğlu, s.276

961 Şiblî Numanî, II, 62

962 İbn Sa'd, II, 114

963 Şiblî Numanî, II, 62

İslâm hukukunun ve malî yönetiminin dinamizmi, Hz. Ömer'in Sevâd topraklarının* ilk sahiplerine verilmesine ilişkin önemli kararında açıkça yansımaktadır.[964]

Irak fethedildiği zaman muhariplerin hemen hepsi, fethedilen arazinin ordu arasında taksim edilmesini istiyorlardı. Hz. Ömer böyle bir durumda dış düşmanların taarruzlarına karşı koymak ve ülkede sulh ve sükûnun muhafazası için istikbaldeki orduların kurulması ve teçhizatlandırılması için lüzumlu parayı nereden temin edeceklerini soruyordu. Konuyla ilgili olarak yapılan istişarelerde Hz. Ali, Hz. Osman ve Hz. Talha, Hz. Ömer'i desteklediler; fakat bir neticeye varılmamış, meclis celsesi bir kaç gün sürmüştü. Sonunda Hz. Ömer Haşr sûresi (8–10) âyetlerinde geçen *"... hicret eden fakirler... yurtlarından ve mallarından çıkarılmışlar"* ve *"Bunların arkasından gelenler"* ifadelerinden kati bir netice çıkarmış ve gelecek nesillerin fethedilen yerlerde hak sahibi olduklarını ortaya koymuş, fethedilen ülkelerin onu fethedenlere değil, devlete ait olacağı ve eski sahiplerinin bundan mahrum edilmeyeceği umdesi tesis edilmiş oldu.[965]

Hz. Ömer zamanında Sevâd arazisinin alanı 36.000.000 cerîbe* ulaşıyordu. Hz. Ömer cerîb başına arazinin değerine göre değişen, iki dirhem ile on dirhem arasında belirli miktarlarda haraç vergisi koydu. Hz. Ömer zamanında Irak bölgesinin haraç varidatı 128.000.000 dirheme ulaştı. Cerîb başına ortalama 3,5

---

* Sevâd: Greklerin Mezopotamya dedikleri bölgeyi Araplar iki kısma ayırmışlar güneyine, yani Aşağı Mezopotamya'ya Sevâd ya da Irak; kuzeyine, yani Yukarı Mezopotamya'ya da el-Cezire demişlerdir. Geniş bilgi için bkz.: Şeşen, Ramazan *"Cezire,"* DİA, İstanbul, 1993, VII, s. 509-10

[964] Fayda, ***Hz. Ömer Zamanı'nda Gayri Müslimler***, s.4, 63; Mannan, s.385

[965] Şiblî Numanî, II, 62–63

* Cerîb: Hz. Ömer'den itibaren İslâm dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsü birimidir. Alan ölçüsü olarak 1366,0416 metrekarelik bir alana; hacim ölçüsü olarak 132 litreye tekabül eder. Geniş bilgi için bkz.: Fayda, Mustafa, *"Cerîb,"* DİA., İstanbul, 1993, VII, 402

dirhem düşüyordu.[966] Hz. Ömer'in takdir ettiği vergiler hafif olmasına rağmen, onun zamanında toplanan varidat rakamlarına ondan sonra asla ulaşılamamıştır.[967]

Haraç, İslâm devleti için ehemmiyetli bir gelir olmamıştır. Zira toprak vergisi, sulama vasıtalarının iyileştirilmesi, su kanalları ve köprüler yapılması veya onarılmasına gösterilen ihtimama göre azalıyor ya da çoğalıyordu. Aynı şekilde şahıs başına gayrimüslim tebaadan alınan vergi de, İslâm ülkesi vilâyetleri halkının İslâm'ı kabul etmelerine bağlı olarak gittikçe azalıyordu.[968]

Hz. Ömer, Sevâd arazisinin ölçülmesiyle ashap arasında temayüz etmiş kişilerden Osman b. Huneyf'i ve Huzeyfe b. el-Yemân'ı görevlendirdi.[969]

Hz. Ömer, Sevâd arazisinde yaptırdığı ölçmeyi diğer ülkelerde yaptırmadı. Bir memlekette eskiden beri câri olagelen sistem ve vergi kayıtları oldukları gibi alıkonulmuş, hatta lisanları bile değiştirilmemiş, Arazi Vergisi Dairesi'nde çalışan İranlı, Yunan ve Kıptiler önceki gibi vazifelerinde kalmışlar, fakat hatalı görülen hususlarda halife ıslahat yapmıştır.[970] Suriye ve Mısır'da varidat tahsil etme usulü bu metoda yönelik olmuştur.[971]

Haraç varidatının toplanmasında nizamü'l-mukaseme ve nizamü'l-iltizam olmak üzere iki usul vardır. Nizamü'l-mukaseme'de halife, haracın toplanmasını bizzat kontrol etmekte, vali ve haraç toplama memurlarını çok sıkı hesaba çekmektedir.[972]

---

966 Hasan İbrahim Hasan, II, 165

967 Şiblî Numanî, II, 67

968 Hasan İbrahim Hasan, II, 165

969 Fayda, ***Hz. Ömer Zamanı'nda Gayri Müslimler***, s.45

970 Şiblî Numanî, II, 67–68

971 Şiblî Numanî, II, 69–72

972 Hasan İbrahim Hasan, II, 167–168

Hz. Ömer bu konuda çok titiz davranmıştır.[973] Hz. Ali'nin de Haraç toplama memurlarına, halka iyi davranmaları ve haraç toplamada dikkat edecekleri hususlar hakkında mektuplar gönderdiğini[974] görürüz.

İltizam ve ikta usulü, Rasûlüllah zamanında başlar. Rasûlüllah, Müzeyne ve Cüheyne kabilesinden bazı insanlara imar etmeleri niyetiyle arazi vermiştir. Hz. Osman b. Affân, en-Nehreyn arazisini Abdullah b. Mes'ûd'a, Hürmüz köyünü de Sa'd b. ebî Vakkâs'a ikta olarak vermiştir.[975]

Cizye

Cizye, ceza kelimesinden gelir; "iyi veya kötü bir şeyin karşılığı, tazmini" demektir.[976] Cizye, çocuk ve kadınların haricinde zimmet ehli erkeklerinin, egemenliği altında yaşadığı İslâm devletine, düşmana karşı onları koruması karşılığında ödemek zorunda olduğu baş vergisidir.[977]

Her sene muayyen vakitlerde toplanan vergi mallarından olması bakımından haraca benzer.[978] Cizye ile haraç arasındaki en önemli fark ise cizye, Müslüman olandan kalktığı halde, haracın kalkmamasıdır.[979] Gayrimüslim bir kişi takdire değer yararlı bir iş yaptığında kendisinden cizye kaldırılmaktadır.[980]

Cizye vergisi Kur'ân-ı Kerim'in şu âyetiyle sabit kılınmıştır:

---

973 Fayda, ***Hz. Ömer Zamanı'nda Gayri Müslimler***, s.57

974 Rıza, S. Şerif, II, 80–81

975 Hasan İbrahim Hasan, II, 168

976 Sıddıkî, s.110

977 Ebû Ubeyd, 72. dipnot; Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâliyye fi'l-İslâm***, s.62; Elmalılı, V, 134; Neccâr, s.478

978 Hasan İbrahim Hasan, II, 168

979 Kardavî, s.56

980 Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukuku***, s.175

"Kendilerine Kitap verilenlerden olup da Allah'a ve Ahiret gününe iman etmeyen, Allah ile peygamberinin haram kıldığını haram saymayan, hak dini kabul etmeyen kimselerle, küçülerek, kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın."[981]

Akide olarak İslâm'ı kabul etmeye asla zorlanmazlar. Ama cizye vermeden de kendi dinleri üzerine bırakılmazlar. Bu durumda ancak cizye verme esasıyla onlarla Müslümanlar arasında emniyet ve selâmet kâim olur.[982] *"Kendi elleriyle küçülerek* (boyun eğerek) *cizye vermeleri"* ifadesi birkaç manaya gelmektedir. Bunları şöyle izah etmek mümkündür: "Takip ve tahsiline lüzum olmadan, kendiliğinden;" "elden, nakden ve gecikmeksizin;" "her biri vekil kullanmadan, kendi eliyle;" "gücü yeten, kazancı olandan," manalarına gelmektedir.

Ayrıca, bu vergiyi alan devlet açısından da şu manalara geldiği zikredilmektedir: Kendilerini koruyan elin, yani kuvvetin, idarenin hakkı olarak; kendilerine uzatılan elin bir nimet oluşundan dolayı bu vergiyi vereceklerdir. Bu vergiyi öderken de tâbi tutuldukları muamelenin şekil ve manasını hatırlayacaklardır. Zira bu durum, bir mağlûbun, bir galip karşısındaki küçük düşmüş halini ifade etmektedir. Bu da onların, bir İslâm ülkesinde hâlâ Müslüman olmadan yaşamalarının bir nev'i cezasıdır.[983]

İslâm Dininin, ehlikitaba karşı müsamahasının bir sonucu İslâm topraklarında yaşayan Yahudiler, Hristiyanlar, Sabiîler ve Mecusiler "ehli zimme" sayılarak malları ve canları İslâm Devleti'nin himayesine girdi. Bunlar siyasal hakların dışında bütün haklara sahiptirler. Vergi olarak da cizye ve haraç verirler.[984]

---

[981] Tevbe, 9: 29

[982] Kutub, Seyyîd, VII, 223

[983] Elmalılı, V, 134–135

[984] Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, II, 78

Elmalılı M. Hamdi Yazır, Mecusilerin de bu statü içine girdiklerini fakat müşriklerin ve kâfirlerin böyle bir imkâna sahip olmadıklarını zikreder.[985]

Abdülkerîm el-Hatîb, Hz. Peygamberin Yarımada'nın dışında gayrimüslimlerden, örneğin Yemen ehlinden cizye kabul ettiğini, Yarımada'da bulunanların ya Müslüman olmalarını ya da onlarla savaşılmasını emrettiğini[986] ifade eder.

Ahmet Önkal bu hususta şu malûmatı vermektedir: Rasûlüllah, gayrimüslimlerin İslâm merkezi haricine çıkarılmalarını emretmiştir. Arap Yarımadası dışındaki gayrimüslim unsurlarla -müşrikler de dâhil- İslâm Devlet Başkanı durumun gerektirdiği şekilde ve İslâmî ölçüler çerçevesinde münasebette bulunacak, *"Eğer* (düşmanlar) *barışa meylederse sen de ona yanaş ve Allah'a güvenip dayan"*[987] âyetiyle amel ederek sulh ve sükûnu temin için elinden gelen gayreti gösterecektir. Bu meyanda alınacak tedbirlerin iktizasına göre müşriklerle ve hatta onlardan inanç olarak çok derecede aşağı seviyede olan ateistlerle anlaşma yapması ve onlardan cizye alması caiz olacaktır.[988]

Enfâl sûresi, 61. âyet hakkında Seyyîd Kutub'un görüşleri şöyledir: "Bu âyet Rasûlüllah'ın amelî tasarrufundan uzak, mutlak bir mana ifade etmesine rağmen, nihâî bir hüküm değildir. Fakat âyet, o zamanda umûmî bir hüküm mesabesinde idi. Rasûlüllah Tevbe sûresi nazil oluncaya kadar onunla amel etmiştir. Hicretin altıncı senesinde yapılan Hudeybiye Müsalâhası da bu âyetin gereği idi. Bazı fukaha, bu hükmün nihâî ve dâimî olduğu görüşünü izhar etmişler ve "sulha meyletmek" ibaresini de "cizye ödemeyi kabul etmek" manasıyla tefsir etmişlerdir.

---

985 Elmalılı, V, 135

986 Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîyye fi'l-İslâm***, s.63

987 Enfâl, 8: 61

988 Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.121

Fakat bu izah, tarihî gerçeklere uymuyor. Çünkü cizye hükümleri, hicretin sekizinci senesinden sonra Tevbe sûresinde nazil olmuştur. Hâlbuki buradaki âyet, Bedir gününü takip eden ikinci senede nazil olmuştur ve bunda cizye hükümleri de mevcut değildir. Hâdiselere, nüzul tarihlerine ve İslâm nizamının hareket tabiatına bakacak olursak, gerçeğe en yakın izah tarzı; bu hükmün, nihaî hüküm olmadığı, Tevbe sûresinde nazil olan nihaî hükümlerle son olarak tadil edilmiş olduğudur. Bu nihaî hükümden sonra insanların İslâm'a karşı tutumları şu şekli aldı: Ya İslâm'a karşı savaşıyorlar, ya Müslümandırlar, ya da ehli zimmettirler.[989]

Rasûlüllah'ın gazveleri ve seriyyelerinin esas hedefini Rasûlüllah'ın hayatından örneklerle ortaya koyan Ahmet Önkal, Tevbe sûresindeki kıtal âyetiyle, Enfâl süresindeki âyet arasında bir tezatlığın, nesh veya tahsîsin söz konusu olmadığını da delillendirmiştir.[990]

İslâm'ın cihanşümûlluğunu, elâstikî bir özelliğe sahip olduğunu, dolayısıyla Devlet başkanının müşriklerle, hatta ateistlerle cizye karşılığında anlaşabileceği kanaatinde olduğumuzu söylemekle iktifa ediyoruz.

Cizye, Hz. Peygamber'in hayatında açıkça vazedilerek, çeşitli bölgelerde tatbikata konmuş ve müesseseleşmiştir.[991] Hz. Peygamber Hecer Mecusilerinden, Hz. Ebûbekr İran Mecusilerinden, Hz. Osman Berberîlerden cizye almışlardır.[992] İslâm, Müslüman oldukları takdirde cihat yapmakla mükellef olacakların dışındakilere cizye koymamıştır. Kadınlar, kendilerine sadaka verilen fakirler, çalışmaya gücü yetmeyenler, a'malar, kö-

---

[989] Kutub, Seyyîd, VII, 71–72

[990] Bkz.: Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.121

[991] Tuğ, s.85

[992] Ebû Ubeyd, s.51, 53

türümler, mecnunlar, bunların dışında afete uğrayanlar, kilise ve manastırlara seçilmiş din adamları cizyeden muaf tutulmuşlardır.[993]

Cizye için muayyen bir miktar konmamış, zaman ve şartlara göre değiştirilmiştir.[994] Taberî (v.310/922) İslâm'dan önce Sasanîlerde cizye vergisinin bulunduğunu belirtir, miktarlarını şu şekilde tasnif eder: Zenginlerden 12, ikinci kademeden 8, üçüncü kademeden 6, dördüncü kademeden 4 dirhem.[995]

Rasûlüllah, fert başına senelik 1 dinar cizye alıyordu.[996] Hz. Ebûbekr de fert başına bir dinar cizye almıştır. Hz. Ömer, bu miktarı kendi döneminde artırmıştır.[997] Hz. Ömer ve halefleri cizyeyi üç kategoriye ayırdılar. Zenginlerden 48 dirhem, orta tabakadan 24 dirhem ve en alt seviyedeki fertlerden 12 dirhem.[998]

İslâm'dan önce Sasanîlerin almış olduğu vergi miktarlarıyla Hz. Ömer'den itibaren İslâm Devleti'nin aldığı cizye miktarları arasındaki farklılık dikkatimizi çekmektedir. Bu fark bölgeler arası dengeyi sağlamak amacından kaynaklanmalıdır.

Cizye miktarlarının belirlenmesinde, her bölgede tedavülde olan para birimi esas alınmıştır. Sevâd ve İran topraklarında yaşayan gayrimüslimlerden genel olarak Sasanîlerin bastığı gümüş para (dirhem) birimi; Suriye ve Mısır'da ise, Bizans'ın bastığı altın para (dinar) birimi esas kabul edilmiştir.[999]

---

[993] Hasan İbrahim Hasan, II, 175

[994] Hatîb, *es-Siyâsetü'l-Mâlîyye fi'l-İslâm*, s.64

[995] Taberî, II, 151

[996] Mevlânâ Şiblî, I, 457

[997] Hitti, I, 229

[998] İbn Sa'd, III, 182

[999] Fayda, *Hz. Ömer Zamanı'nda Gayri Müslimler*, s.167

Öte yandan Sasanîlerin dirhemi ile Hz. Ömer zamanındaki dirhemin aynı değerde olmadığı kanaatindeyiz. Zira bir ülkenin para biriminin birkaç yıl içinde değer kazanması veya değer kaybetmesi mümkündür.

Hz. Osman'ın hilâfeti sonunda, cizye bir ailenin senede bir günlük ihtiyacını teşkil ediyordu,[1000] şeklindeki rivayet, İslâm Devleti'nin müsamahasını gösteren apaçık delillerden biridir.

Sırf Müslümanlar üzerine yüklenen mecburî askerlik ve zekâtla[1001] cizyelerini ödedikleri, başkanlarına saygı gösterdikleri müddetçe Müslümanlar, devletteki diğer dinlere mensup tebaaya bütün dinî, hukukî ve medenî hürriyetleri verirler.[1002]

Bu hafif vergilemeye ve zekât vergisinden muafiyete rağmen, zimmîler şartlar gerektirdiği takdirde, zekât fonundan da destekleniyordu. Cizye ödeyerek tecavüzden masuniyet ve himaye edilme hakkına sahip oluyordu.[1003] Kısacası cizye, cihat gibi, yeryüzünden fitne ve fesadın kaldırılması, adalet, müsavat ve hürriyetin sağlanması, huzur ve saadetin, sulh ve sükûnun temini için bir sebep durumundadır.[1004]

Uşûr

Beytülmâl gelirleri arasında, gayrimüslim tâcirlerden alınan uşûr vergisi de yer alır. İslâm Devleti'nin siyasetindeki malî düzenlemelerden birisi de Müslüman topraklarında ticaret yaptıklarından dolayı ehli zimmetten alınan ticaret vergisidir. Bu vergi harp ehlinden de Müslüman topraklarında ticaret yaptıkları

[1000] Hamidullah, ***İlk İslâm Devleti***, s.47–48

[1001] Arnold, s.72

[1002] Hunke, Sigrid, ***Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi***, İstanbul, 1975, s.256

[1003] Sıddıkî, s.14–15

[1004] Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.114

zaman alınmıştır.[1005] Bu vergi günümüzde ticaret malları için konulan bir nev'i gümrük vergisidir.[1006]

Gerek Hz. Peygamber, gerek Hz. Ebûbekr döneminde zimmîlerden uşûr alınmamıştır.[1007] Hz. Ömer, şartlar gereği içtihadıyla ilk kez bu uygulamayı başlatmıştır.[1008] Yabancı ülkelere ticaret maksadıyla giden Müslümanların mallarından vergi alınması üzerine durumu, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Hz. Ömer'e bildirmiş; Hz. Ömer de aynı şekilde İslâm ülkesinde ticaret yapan yabancılardan, aynı miktarda vergi alınmasını emretmiş ve böylece bu uygulama başlatılmıştır. Hz. Ömer, Müslüman tacirlerden kırkta bir, zimmî tacirlerden yirmide bir, dârü'l-harb tacirlerinden de onda bir miktarlarında vergi almıştır.[1009]

Ganimetler

Ganimet; şirk ehlinin askerlerinden Müslümanların elde ettikleri her türlü meta, silâh, hayvan...vs. gibi düşmandan alınıp getirilen şeylerdir.[1010]

Bu hususla ilgili olarak Kur'ân–ı Kerim'de şu âyetleri görüyoruz: *"Allah'ın fethedilen ülkeler halkının mallarından Peygamberine verdiği ganimetler, Allah, Peygamber, yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Böylece o mallar, içinizde yalnızca zenginler arasında dolaşan bir devlet olmaz. Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan kaçının."*[1011] *"... bilin ki ganimet ola-*

1005 Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîyye fi'l-İslâm***, s.68

1006 Kardavî, s.62

1007 Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîyye fi'l-İslâm***, s.68

1008 Hasan İbrahim Hasan –Ali İbrahim Hasan, s.255; Sıddıkî, s.104; Mannan, s.281, 389

1009 Kardavî, s.62

1010 Ebû Yûsuf, s.47

1011 Haşr, 59: 7

rak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Rasûlüne, Onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve (harçlıksız kalmış) *yolcuya aittir..."*[1012]

"Allah'a hisse ayrılması saygı içindir" diyenler, ganimetlerin beşte birinin Allah'a, Rasûlüne, Onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve (harçlıksız kalmış) yolcuya ait olmak üzere beş kısma ayrıldığını belirtirler ve Allah'ın hakkının Kâ'be'ye ayrıldığını[1013] ifade ederler.

Hz. Peygamber ganimet mallarının beşte dördünü, ganimetleri elde eden askerler arasında taksim etmiştir.[1014] Geriye kalan beşte bir hisseyi ise, bu âyetlerde belirtilen şekilde yani bir hisse Hz. Peygambere, bir hisse Haşim ve Muttaliboğullarına, geriye kalan hisseler de yetimlere, yoksullara ve (harçlıksız kalmış) yolculara taksim edilmiştir.[1015]

Hz. Ebûbekr beşte bir hisseyi sadece son üç gruba taksim etmiştir.[1016] Hz. Ömer de Benî Haşim ve Benî Abdülmuttalib'in hakkını mahfûz tutmuş, onların ihtiyaçlarını göz ardı etmemiştir. Yani Hz. Ebûbekr ve Hz. Ömer akrabaların haklarını tamamen kesmemişlerdir. Hz. Peygambere devlet işleri ile devlet gelirlerinden tahsisat ayrılmıştı. İslâm'ın ilk zamanlarında Hz. Peygamber'in yanında yer almış olmalarından akrabalarına da hisse verilmişti. Fakat bu hissenin Kıyamet gününe kadar tahsis edilmesi gerektiği iddiası medeniyet ölçülerine muhaliftir.[1017] Şiblî Numanî'nin bu görüşlerini; Hz. Ali'nin halifeliğinde bu

---

1012 Enfâl, 8: 41

1013 ***Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli,*** Ali Özek başkanlığında bir heyet Meâli, s.545, Medine, 1987

1014 Ebû Yûsuf, s.47

1015 Ahmed Emîn, ***Fecru'l-İslâm,*** Kahire, 1964, s.87

1016 Ebû Yûsuf, s.49

1017 Geniş bilgi için bkz.: Şiblî Numanî, II, 332–337

uygulamada devam ettiği, herhangi bir değişiklik yapmadığı rivayetleri[1018] teyit etmektedir.

Ebu'l-Hasan el-Mâverdî (v.450/1058), beşte bir ganimet hissesini üçe taksim eder:

✓ Bir kısmı, Rasûlüllah'ın hakkı olarak hazineye geçen ve Müslümanların işine harcanan mallardır. Bu kısım halifenin görüşüne göre harcanır.

✓ Bir kısmı, Beytülmâl'in haklarına girmez. Rasûlüllah'ın akrabalarının sehmidir. Alacak kimseler, malikleri bellidir. Halifenin görüşüne göre taksim edilmez.

✓ Bir kısmı da yetimlerin, fakirlerin, yolda kalmışların sehmi olarak hazinede korunur. Bu sınıftan kimseler varsa onlara harcanır. Yoksa o sınıflar adına hazinede tutulur.[1019]

Görüldüğü gibi beşte bir hisse üzerinde ulema ihtilâfa düşmüştür. Bir kısmı Rasûlüllah'ın irtihaliyle, Rasûlüllah'ın ve akrabalarının hissesinin düştüğünü söylemişlerdir. Ebû Hanife bu görüştedir. Bazı âlimler bu hususun halifenin içtihadıyla gerçekleşebileceğini benimserler. Bazı âlimler de Rasûlüllah'ın akrabalarının beşte bir hissede hak sahibi olduklarını belirtirler. Fakat bu konuyla ilgili yazılan eserlerde, Hz. Ömer'in hareket tarzını tenkit veya ta'yib edenlere rastlanılmamaktadır.[1020]

Zekât

Zekât; akıl, baliğ ve hür olup nisap miktarı mala sahip olan her Müslümana farzdır. İslâm'ın beş rüknünden biri olan zekât şeriat lisanında sadaka olarak isimlendirilir. Zekâtın özel ve si-

---

[1018] Ebû Yûsuf, s.49

[1019] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.243

[1020] Doğrul, V, 220

yasal bir anlamı da vardır. Diğer bütün ibadetler, merkezî otorite olmaksızın otonom bir yapı içinde yerine getirilebilir. Ancak zekât bir devlet vergisi olarak onları hukukî ve malî, kısaca organik olarak halifeye bağlayan kuvvetli bir amildi.[1021]

Zekât; bâtın (gizli) malların zekâtı ve açık malların zekâtı olmak üzere iki kısımdır. Bâtın (gizli) malların zekâtını mal sahibi kendisi, ehil olanlara tek başına verir. Hazinenin hakkı yoktur. Açık malların yani mahsul ve meyvelerin öşrü, hayvanların zekâtı, hazinenin hakkıdır. Halifenin rey ve içtihadına göre harcanır. Sehim sahipleri belli değildir.[1022] Biz konumuzun hacmini aşacağını düşünerek, konunun fıkhî yönüne eğilmeyeceğiz, konumuzla alâkalı yönlerine temas edeceğiz.

Rasûlüllah zekâtın toplatılması hususunda çok titiz davranmıştır. Hicretin ikinci yılında zekât farz kılınınca, Hz. Peygamber zekâtın toplatılmasını emretmiş[1023] ve *"Zekâtını ödemeyenlerden onu muhakkak alırız"*[1024] talimatıyla bu konuda taviz verilmeyeceğini vurgulamış, Müslüman olmuş kabilelere zekât toplamaları için tahsildarlar görevlendirmiştir.[1025] Nitekim Onun, Yemen zekât amilleri olarak; Ziyâd b. Lebîd'i Hadramevt'e, Muhacir b. ebî Ümeyye'yi San'a'ya, Ebû Mûsâ'yı Zebid, Rima, Aden ve Sahil'e gönderdiğini[1026] biliyoruz.

Zekât memurluğuna tayin edilen kimsenin üç görevi söz konusudur:

✓ Zekâtı hem toplamak, hem dağıtmak için tayin edilir. İki işi de yürütme yetkisi mevcuttur.

1021 Bulaç, Ali, *"Asr-ı Saadet'te Siyâsî Olaylar,"* BYASİ., II, 60

1022 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.243

1023 Ebû Zehra, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, İstanbul, 1969, s.151

1024 Ebû Dâvûd, Zekât, 4

1025 Ebû Zehra, *İslâm'da Sosyal Dayanışma*, s.151

1026 İbn Hişam, IV, 182; Taberî, III, 147

✓ Zekâtı toplamaya tayin edilir, dağıtma yetkisi verilmez.

✓ Zekât işleri için genel bir tayin yapılır, taksim işi ile ne emredilir, ne yasaklanır.[1027]

Zekât memuru olacak şahısta; hür olmak, âdil olmak, Müslüman olmak, zekât hükümlerini bilmek şartları aranır. Muayyen miktarları toplamak üzere işleri takip ve yürütme yetkisi verilmişse zekât hükümlerini bilmesi gerekmez. Zekât memuru olacak şahsın, zekât verilmesi gereken kişilerden olmaması gerekir.[1028]

Hz. Peygamber, zekât toplamaya gidenlere gönderdiği mektuplarda, zekâtı ve zekâtın şümulünü de açıklamıştır. Bu mektupları Rasûlüllah'ın halifesi Hz. Ebûbekr saklamış, hilâfeti esnasında bunlarla hükmetmiştir. Kendisinden sonra gelen üç halife de aynı yolu takip etmişlerdir.[1029]

Zekât memuru zekâtı toplama işini bitirince, zekât sarf yerlerine dağıtılır.[1030] Zekâtın sarf yerleri hususunda Kur'ân'da şu açıklama vardır: "*Sadakalar* (zekâtlar) *Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere* (zekât toplayan) *memurlara, gönülleri* (İslâm'a) *ısındırılacak olanlara,* (esirlik ve kölelikten kurtulmak isteyen esir ve) *kölelere,* (borcuna karşılık malı olmayan) *borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihat edenlere,* (harçlıksız kalmış) *yolcuya mahsustur.*"[1031]

Bu âyetten anlaşıldığına göre, zekâtın sarf yerleri şöyle sıralanır: Fakir ve yoksullar, düşkünler, amiller (zekât işlerinde çalışan ve çalıştırılanlar), müellefe-i kulûb, kölelikten kurtulacaklar, borçtan kurtulacaklar, Allah yolunda çalışmakta olanlar, (harçlıksız kalan) yolcular.[1032]

[1027] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.126

[1028] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.125–126

[1029] Ebû Zehra, ***İslâm'da Sosyal Dayanışma***, s.152

[1030] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.135

[1031] Tevbe, 9: 60

[1032] Tuğ, s.22; Yavuz, s.340–343

Bu dinî farizaya, tabiri caizse içtimaî vergi demek daha doğru olur.[1033] Böylesine önemli bir verginin toplanması hususunda Rasûlüllah'ın gösterdiği titizliği, Hz. Ebûbekr'in de gösterdiğini görüyoruz. Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Arap kabilelerinden birçoğu zekât vermeyeceklerini söylemişlerdi. Hz. Ebûbekr zekâtı reddeden bu kabilelere savaş açmış, kendisine yapılan, bu kabilelerin Müslüman olduğu, Müslümanlarla da savaşılamayacağı şeklindeki ikazlara aldırış etmemişti.[1034]

Hz. Ebûbekr ve Hz. Ömer yukarıda zikredilen müellefe-i kulûba zekâttan hisse ayırmamışlardır. Bu uygulamalarına sebep, müellefe-i kulûb düşüncesinin dejenere edilmesi olmuştur. Hz. Ebûbekr zamanında irtidat edip, sonra tekrar Müslüman olan iki kişinin durumu neticesinde Hz. Ebûbekr ve Hz. Ömer müellefe-i kulûba ödemeleri kesmişlerdi.[1035]

Zekâtın toplanması hususunda Hz. Ebûbekr ve Hz. Ömer döneminde bütün zekâtlar –gizli/açık– devlet kanalıyla toplatılıyordu. Hz. Osman döneminde de farklı bir uygulama görülür. Hz. Osman zamanında sahabenin ellerinde mallar çoğalmış ve Devlet Hazinesi, zekâtlarla dolmuştu. Hz. Osman bu durum karşısında emvâl-i zahirenin zekâtlarını toplamaya karar verdi. Para ve ticaret malları gibi emvâl-i batîne zekâtlarını verme hususunda insanlara salâhiyet tanımış; onları bu meselede dinleri ve vicdanlarıyla baş başa bırakmıştı. Bu davranışta, kendi fakir akrabalarına zekâtı ile yardım etmek isteyenlere imkân tanımak düşüncesi hâkimdir.[1036]

[1033] Ebû Zehra, ***İslâm'da Sosyal Dayanışma***, s.153

[1034] Vâkıdî, ***Kitabu'r-Ridde***, s.31–32; Taberî, V, 122–126; İbn Teymiyye, ***es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye***, s.19; Süyûtî, s.72–75; Üçok, Bahriye, ***İslâm'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler***, Ankara, 1982, s.32

[1035] Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 77

[1036] Ebû Zehra, ***İslâm'da Sosyal Dayanışma***, s.155

Zekât Sistemi'nde yapılan değişiklikler konusunda M. A. Manan, "zekât amaca götüren bir araçtır; amacın kendisi değildir[1037] görüşünü savunur.

Zekâtın uygulanmasıyla ilgili bu malûmatı verdikten sonra, zekât toplamakla görevli kişilere değinmek istiyoruz.

Zekât veya sadakayı toplamakla görevli kişilere Amil denir. Amil, vergiyi doğrudan doğruya toprak sahibinden alır.[1038] Hz. Peygamber'den sonra, Hz. Ebûbekr de Arabistan'ın bütün büyük yerleşim yerlerinde amiller bulundurmuştur.[1039]

Hz. Peygamber tayin ettiği amillerine namaz kıldırmak, zekât toplamak, eğitim-öğretim faaliyetlerini düzenlemek görevlerini vermiştir.[1040] Rasûlüllah devrinde görevlendirilen zekât–cizye tahsildarlarının durumlarını tetkik ettiğimizde şu özellikleri en bariz şekilde görürüz:

Tahsildara verilen talimatnamede her mal üzerinden alınacak zekât tayin edilmiştir. Şayet zekât malı, deve, koyun, keçi gibi sürülerse, bunlar otlaklardan getirilmiyor, bizzat tahsildar otlaklara gidiyordu.

Rasûlüllah'ın akrabalarından birisi zekât toplamak üzere tayin edilmiyordu. Bunun sebebi, toplanan malların Rasûlüllah'ın akrabaları tarafından kullanılmasının yasak oluşuydu.

Bu görev isteyene değil, ehil olana Rasûlüllah tarafından veriliyordu.[1041] Tahsildarlara ihtiyaçlarını karşılayacak derecede para veriliyordu. Dolayısıyla mal sahiplerinden rüşvet ve hedi-

---

1037 Mannan, s.416

1038 Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 78

1039 Sıddıkî, s.207

1040 Uğur, s.142

1041 Mevlânâ Şiblî, I, 451–453

ye almaları yasaktı.[1042] Amiller, emirleri Medine'den, merkezden alıyorlar;[1043] amillerin yanına, gerektirdiği takdirde ödemenin zorla gerçekleştirilmesi için, komutan idareciler gönderiliyordu.[1044] Amiller, gönderildikleri bölge ihtiyacını karşıladıktan sonra, artanı merkeze gönderiyorlardı.[1045]

Amiller, sıkı bir denetime tâbi idiler. Hatta bu konuda koruyucu tedbir mahiyetinde tedbirler alınmıştı: *"Kim bize amil olmuşsa bir zevce edinsin, hizmetçisi yoksa bir hizmetçi edinsin, evi yoksa bir ev edinsin. Kim bundan gayrisini elde ederse o haksız yoldandır veya hırsızlık etmiştir."*[1046]

Rasûlüllah devrindeki bu durum, Râşid Halifeler döneminde de aynı şekilde devam etmiştir. Örneğin Hz. Ömer amillerini gönderdiği zaman onların mallarını yazmış[1047] ve amillerinin görevini bir hutbesinde şöyle açıklamıştı: "Onları, halka dinlerini ve peygamberlerini öğretsinler, kendilerine adaletle davransınlar, onlara feylerini dağıtsınlar ve halkın idaresinde bir zorlukla karşılaşırlarsa bana bildirsinler diye gönderiyoruz."[1048]

Hz. Ömer devrinde kazalara tayin edilen amil, valiye bağlı olarak çalışıyordu. Nahiye denilebilen daha küçük yerlerde hususî kadroyu hâiz tahsildarlar bulundurulmuştur.[1049]

Bu rivayetler amillerin çok yönlü memurlar olduğunu göstermektedir.

[1042] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.13

[1043] Üçok, ***İslâm'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler***, s.33; Vaglieri, s.82

[1044] Sıddıkî, s.207

[1045] Yeniçeri, ***"Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,"*** BYASİ., III, 250

[1046] Ebû Dâvûd, İmâre, 10

[1047] Süyûtî, s.141

[1048] İbn Sa'd, III, 336

[1049] Şiblî Numanî, II, 42

Beytülmâlin Giderleri

İslâm'ın bütçe sistemi, modern devletlerin uyguladığı sistemlerden tamamen farklı olmasına rağmen, onlardan çok daha ilmî ve uygundur. Ve modern bütçelerin tabiatında bulunan tehlikeli eğilimlere karşı bir güvenlik sağlamaktadır.[1050]

Beytülmâl'in giderlerini incelemek için öncelikle Beytülmâl'de bütçeden sorumlu kişiler hakkında bilgi vermemiz yararlı olacaktır.

Hz. Ebûbekr döneminde günümüzde Maliye Bakanlığına benzer bir görevi, yani Beytülmâl'le ilgili görevleri Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh yapıyordu.[1051] Hz. Ebûbekr, Beytülmâl görevlisi olarak Peygamberimizin mühürdarlığını yapan Muaykıb'ı da tayin etmiştir.[1052] Bu iki rivayet, Hz. Ebûbekr'in Beytülmâl'in sorumluluğunu iki kişiye verdiği anlamına gelmemelidir. Kanaatimizce "Ebû Ubeyde, Şam seferine iştirak edince, Ebûbekr onun yerine Muaykıb'ı atamıştır. Muaykıb'ın, Hz. Ömer'in Beytülmâl görevlisi olduğu,"[1053] rivayeti bu hususa işaret etmektedir.

Hz. Ömer, Abdullah b. Erkam'a,[1054] Abdullah b. Mes'ûd'a[1055] ve Muaykıb'a[1056] Beytülmâl'in sorumluluğunu vermiştir. Osman b. Affân'ın Beytülmâl görevlileri, Abdullah b. Erkam, Zeyd b. Sâbit,[1057] Ukbe b. Amr, Abdullah b. Sa'd idi.[1058] Hz. Ali'nin

---

1050 Sıddıkî, s.159

1051 Şelebî, s.98; Neccâr, s.103; Rıza, Muhammed, s.183; Sâbir, s.59

1052 Ahmed Cevdet Paşa, I, 241

1053 Ahmed Cevdet Paşa, I, a.y.

1054 Kettânî, I, 121; Şiblî Numanî, II, 110

1055 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.386; İbnü'l-Cevzî, s.58; Taha Hüseyin, s.785

1056 Ahmed Cevdet Paşa, I, 241

1057 Kettânî, I, 121; Doğrul, V, 292

1058 Rıza, Muhammed, s.207

Beytülmâl görevlileri arasında Ziyâd b. Ebîhi[1059] ve Ebû Rafi'yi[1060] görüyoruz.

Bu görevlilerin hepsi her yönüyle güvenilir kişiler olduğu gibi, aynı zamanda malî konularda ehliyetli kişilerdi. Dolayısıyla İbn Haldûn(v.808/1405)'un; malîye ve hesap sarfiyatını bilmedikleri için bu görevlere Hristiyan ve Yahudiler gibi ehlikitap veyahut Arap olmayan kavimlerden azatlı ve kölelerden hesap işlerini iyi bilenler istihdam ediliyordu,[1061] görüşünü isabetli bir görüş olarak kabul edememekteyiz.

Bu izahattan sonra, Beytülmâl'in sarf yerleri konusuna geçebiliriz.

Beytülmâl'in masraflarını maaşlar, askerî masraflar ve halkın umumî harcamaları olarak üç kısma ayırabiliriz.[1062]

Maaşlar

Devletin bütçesinden para almaya hak kazananlar, para kazanma durumunda olmayanlardır.[1063] Beytülmâl'den maaş verilen kimselerin para kazanacak durumlarının olmadığını yapılan uygulamalardan anlıyoruz.

Halife Maaşları

Hz. Ebûbekr halifelik görevinin karşılığı olarak maaş almıştır. Şu rivayetten bu açıkça anlaşılmaktadır: "Hz. Ömer ve Hz. Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Hz. Ebûbekr'i çarşıya giderken gördüler. Hz. Ebûbekr'e: "Sen mü'minlerin emîrisin, nereye gidiyor-

---

1059 Taberî, V, 543; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 495

1060 Rûhânî, s.105

1061 İbn Haldûn, I, 604

1062 Şelebî, s.216

1063 Bayraklı, s.158

sun?" dediler. Ebûbekr: "Ailemin geçimini temin etmek zorundayım" deyince, kendisine maaş bağlanmasını tavsiye ettiler. Mescitte halkla yapılan istişare neticesinde Hz. Ebûbekr'e maaş tahsis edildi."[1064]

Konuyla ilgili bir başka rivayette, halife seçildiği zaman bizzat: "Ailemin geçimini işimle temin etmekten aciz kaldığımı kavmim bilmektedir. Fakat ben, Müslümanların işiyle meşgul olduğumdan, Ebûbekr'in ailesi bu maldan yiyecek, o da Müslümanlar için mesaide bulunacak" [1065] diyerek kendisine maaş tahsisi yapılmasını, bizzat istediği belirtilir. Bu olayın Hz. Ebûbekr'in halife olmasından altı ay kadar bir süre geçtikten sonra cereyan ettiği bildirilir.[1066] Bu sürenin uzun olduğunu düşünüyoruz. Zira Hz. Ebûbekr halifeliğe geçtiği andan itibaren önemli icraatlarda bulunmuştur. Bu görevin ticaretle birlikte yürütülmesi mümkün olmasa gerek.

Hz. Ebûbekr'e tahsis edilen maaş hakkındaki rivayetler de muhteliftir. Kendisine 2000 dirhem maaş bağlandığı fakat Hz. Ebûbekr'in biraz daha artırılmasını istediği, bunun üzerine kendisine 500 dirhem daha verildiği rivayet edilir.[1067] Bu maaşın 4000 dirhem,[1068] 6000 dirhem[1069] olduğu da rivayetler arasındadır. Bir başka rivayet Ebûbekr'e günlük üç dirhem verildiği şeklindedir[1070] ki, bu miktar senelik olarak yaklaşık 1000 dirheme tekabül eder. Bazı rivayetlerde de; günlük yarım koyun ve başı, karnını örtecek kadar elbise[1071] tahsisatından bahsedilir.

1064 İbn Sa'd, III, 184; Süyûtî, s.78; Muhıbb et-Taberî, I, 255–256; Sâbir, s.40–41

1065 Buhârî, Büyu, 15; Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, I, 195

1066 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, I, a.y. ; Komisyon, II, 61

1067 İbn Sa'd, III, 185

1068 Mevdûdî, ***İslâm'da Hükûmet***, s.538

1069 İbn Sa'd, III, 185; Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, I, 195

1070 Ya'kûbî, II, 136

1071 İbn Sa'd, III, 185

S. A. Sıddıkî; Ebû Ubeyde'nin ve Hz. Ömer'in girişimleriyle, ashapla yapılan istişare neticesinde halifeye, sabit bir ücret; kendisi ve ailesi için yazlık ve kışlık elbiseler verilmesi, binek olarak iki at ve ganimetlerde öteki Müslümanların aldığına denk bir pay ayrılması kararlaştırılmıştır,[1072] şeklindeki görüşüyle tüm rivayetleri ortalamaktadır.

Bu rivayetleri Hz. Ömer'e verilen halifelik maaşıyla ilgili rivayetle karşılaştırıp, ortak bir sonuca bağlamak uygun olacaktır.

Hz. Ömer: "Allah'ın malından bana helâl olan miktar ancak; soğuktan, sıcaktan muhafaza etmek için bir elbise ve Kureyş'in orta halli bir ferdi gibi aile efradım için bir geçimdir,"[1073]der.

Hz. Ömer, iaşe için ashaba ricada bulunmuş ve Hz. Ali'nin teklifi üzerine kendisi ve ailesi için vasat seviyede yiyecek ve giyecek verilmesi tasvip edilmişti. Daha sonra senede 5000 dirhem maaş bağlanmıştı.[1074]

Gerek Hz. Ebûbekr'in, gerekse Hz. Ömer'in halifelik görevlerine mukabil aldıkları maaşların, onların halifelik görevinden başka bir işle iştigal etmemelerine, bunun karşılığında da ailelerinin geçimlerini temin etmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Halife maaşlarının miktar tespitinde halifelerin geçim durumları göz önünde bulundurulmuştur. Muayyen miktardan ziyade, halifenin yiyecek, giyecek, binit sorunlarına cevap veren bir metotla maaş tespiti yapılmıştır. Nitekim Hz. Osman'ın, zengin olması hasebiyle Beytülmâl'den maaş alma gereği duymaması[1075] halifelik maaşının tahsisindeki kriteri vermektedir. Ayrıca Hz. Ebûbekr'in vefatı yaklaştığı sırada söylediği: "Yanımda Müslü-

---

[1072] Sıddıkî, s.191–192

[1073] İbn Kesîr, VII, 134

[1074] Şiblî Numanî, II, 137

[1075] Ahmed Cevdet Paşa, I, 443

man mallarından ne varsa onu geriye iade ediniz"[1076] sözünden, halifelerin vefatlarıyla birlikte maaşlarının kesildiğini anlıyoruz. Yani onlarda günümüz anlamında emeklilik şeklinde bir uygulama olmamıştır.

Hz. Ali'nin halifeliği döneminde, halifelik maaşı konusunda nasıl bir uygulamada bulunduğuna, ulaşabildiğimiz kaynaklarda rastlayamadık. Yukarıdaki kriterlere uygun hareket etmiş olabileceğini düşünüyoruz.

Vali Maaşları

Vali maaşı tahsisatını ilk kez Hz. Peygamberimiz yapmıştır. Mekke valisi Attâb b. Esîd'e Rasûlüllah günlük bir dirhem maaş tahsis etmiştir.[1077] Kettânî, günlük bir dirhem maaşı zikretmekle beraber, Rasûlüllah'ın Attâb'a yıllık kırk ukıyye* maaş verdiğini de zikreder. Bir ukıyye, kırk dirheme tekabül eder.[1078]

Hz. Ömer, Muâviye'ye aylık 1000 dinar maaş veriyordu.[1079] Iyad b. Ganem'e günlük bir dinar,[1080] Kûfe valisi Ammâr b. Yasîr'e ayda 600 dirhem maaş tahsis etmiş; valilerine rızıkları hususunda cömert davranmıştır.[1081] Hz. Osman'ın da valilerine maaş tahsisinde cömert davrandığı rivayet edilir.[1082]

Muâviye'ye verilen maaşın çok olması dikkat çekicidir. Bu durum Muâviye'nin valilik yaptığı Şam bölgesinin konumun-

---

1076 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, I, 195

1077 İbn Hişam, II, 500

* Ukıyye: 40 dirheme tekabül eden 118, 8 gram ağrlığındaki ölçü birimidir. Sahillioğlu, "***Dirhem,***" DİA., IX, 369

1078 Kettânî, I, 264

1079 İbn Abdilberr, III, 1416; Mevlânâ Şiblî, II, 348

1080 İbn Sa'd, III, 398

1081 Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Abkariyyet-ü Ömer b. el-Hattâb***, s.110

1082 Taha Hüseyin, s.805

dan kaynaklansa gerek. Öte yandan bu rivayette belirtilen aylık 1000 dinar ile Ammâr'a tahsis edilen aylık 600 dirhem arasında açık bir fark görülmektedir. Iyad'a verilen günlük bir dinar -ki aylık 30 dinar eder- İbn Abdilberr(v.463/1071)'in, Şiblî Numanî'nin ve Mevlânâ Şiblî'nin vali maaşının aylık bin dinar olduğu görüşlerini zayıflatmaktadır.

Hz. Peygamber'den itibaren vali maaşları daima merkez tarafından tayin edilmiş ve onların vilâyet yahut eyalet gelirlerinden istedikleri kadar maaş almalarına müsaade edilmemiştir.[1083]

Hz. Ömer'in, Ammâr'ı vali tayin ettiği zaman, kaza ve malî işlere tayin ettiği Abdullah b. Mes'ûd ve arazi işlerine tayin ettiği Osman b. Huneyf'e –üçü için– bir koyun tahsis ettiği; koyunun yarısını ve sakatatını Ammâr'a, yarısını da Abdullah ve Osman'a tahsis ettiği şeklindeki rivayetler[1084] memurların, geçimlerini temin edecek miktarda maaş aldıklarını göstermektedir.

Kadı Maaşları

Merkezden gönderilen Kadı, Beytülmâl Müdürü gibi yüksek devlet görevlilerinin maaşlarını merkez tayin ederdi. Bunlara vilâyet gelirlerinden maaş ödenirdi.[1085]

Rasûlüllah devrinde hâkimler ve onların yardımcılarının ücret ve maaşlarını hükümet temin ediyordu.[1086]

Hz. Ömer, kadıların rüşvet almalarına mahal bırakmamak için hâkimlere yüksek maaşlar bağlamak ve hâkimleri nüfuz sahibi kişilerden seçmek yoluna başvurmuştur.[1087]

1083 Yeniçeri, *"Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,"* BYASİ., III, 250, 295

1084 İbn Sa'd, III, 355; Ebû Yûsuf, s.73; Ebû Ubeyd, s.93

1085 Yeniçeri, *"Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,"* BYASİ., III, 250

1086 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 932

Hz. Ömer, Şureyh'i Kûfe kadılığına atadığında kendisine 100 dirhem ücret ve yeterli ölçüde çavdar unu takdir etmiştir.[1088] Hâlbuki diğer kadılara 500 dirhem veriliyordu. Şureyh'e genç olması dolayısıyla 100 dirhem verilmiştir.[1089]

Hz. Ali'nin halifelik döneminde, Kadı Şureyh'in başarılarını gören Hz. Ali, Şureyh'in maaşını 500 dirheme çıkarmıştır.[1090]

Kadıların maaşları hususunda; maaşların ek gelirlere ihtiyaç hissettirmeyecek miktarda yüksek olmasına, kadıların zengin ve nüfuz sahibi kişilerden olmasına özen gösterilmiştir. Zira bu durumda kadıların rüşvete tevessül etmemesi gerçekleşecektir.[1091]

Diğer Memurların Maaşları

Rasûlüllah istihdam ettiği bir devlet memurunun ihtiyaçlarını hazineden karşılıyor ve yetecek kadar da maaş veriyordu. Memura aile fertleriyle rahatça kalabileceği bir mesken sağlıyor yani konut problemini hallediyor, ev işlerinde yardımcı olacak bir hizmetçi için tahsisat ayırıyor, iş yerine gidip gelmesi için bir binit sağlıyor yani ulaşım problemini hallediyordu.[1092]

Devlet memurlarına ait olan temel ihtiyaçların teminat altına alınması Rasûlüllah'ın kanunlarından sarih bir kanundur.[1093]

Râşid Halifelerin uygulamaları da Rasûlüllah'ın tatbikatı üzere devam etmiştir. Memurların dürüst çalışmalarını teminat altına almak için Hz. Ömer'in kabul ettiği kaide, onlara yüksek

---

1087 Mevlânâ Şiblî, II, 366

1088 Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 42

1089 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 932

1090 İbn Sa'd, III, 138

1091 Şiblî Numanî, II, 92–93

1092 Ebû Dâvûd, Harac, 9, 10

1093 Kutub, Muhammed, s.273

maaş vermekti.[1094] Hz. Osman devrinde devlet hazinesi, dünyanın en zengin hazinesi idi. Bunun için Hz. Osman, memurların maaşına 100 dirhem zam yapmıştı.[1095] Hz. Ali'nin de devlet memurlarına yüksek maaşlar tahsis ettiğini bazı sözlerinden anlıyoruz.[1096]

Maaşlar konusunda; Rasûlüllah'tan itibaren devlet hizmetlerini gören herkese maaş tahsis edilmiş olduğunu dolayısıyla Y. Ziya Kavakçı'nın, "Hicrî 15. yıla kadar İslâm Devleti'nde hizmet gören kimselere hiç maaş tahsis edilmemiştir,"[1097] görüşünü kabul edemeyeceğimizi belirtelim.

Asker Masrafları

İslâm ordusu geçimlerini, savaşta elde edilen mal (fetih dalgası devam ettiği müddetçe gelen zengin bir mükâfat olan ganimet) ve inançta İslâm, soyda Arap olan faal askerlere, devletin iratlarından ödenen tahsisat (atâ)* umumiyetle iki yoldan tedarik ediyordu.[1098]

Ganimetlerin beşte dördü askerler arasında taksim edildiği, dolayısıyla Beytülmâl masrafları kategorisine girmediği için, ganimetlerden bahsetmeyeceğiz.

1094 Şiblî Numanî, II, 56

1095 Doğrul, V, 44

1096 Rıza, Şerif, ***Nehcü'l-Belâğa***, s.86–88

1097 Kavakçı, s.4

* Atâ: Feyden yılda bir defaya mahsus olmak üzere Müslümanlara dağıtılan paradır.Bkz.: Fayda, Mustafa, "***Atâ***," DİA., İstanbul, 1991, IV, 33

1098 Parry, V. J., ***İslâm'da Harp San'atı***, çev.: E. Merçil – S. Özbaran, Tarih Dergisi, sayı:XXVIII–XXIX, s.195

Hz. Ebûbekr döneminde askerlerin belirli bir maaşı yoktu. Hz. Ebûbekr hiçbir ayrım yapmaksızın herkese eşit bir dağıtım yapmayı uygun görmüştür.[1099]

Hz. Ömer'in asker maaşları hususundaki tatbikatı; askerin katıldığı savaş ganimetinden ayrı olarak, Beytülmâl'den maaş alan ve askerî hizmetin dışında herhangi bir şekilde ziraat, sanat ve ticaretle uğraşmalarına izin verilmeyen, aksine hareket ettikleri takdirde ise cezalandırılan yeni ve düzenli ordulara (el-cünûdü'n-nizamiyyîn) ücret vermek şeklindedir.[1100]

Bu tatbikat Divanü'l-Ceyş'e bağlı "arz" adı verilen büro vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir.[1101] Hz. Ömer'in hazineden askerlere tahsis ettiği maaş, askerlerin özelliğine göre farklı derecelerde tanzim edilmişti.[1102] Bu tanzimi Divan konusunda belirtmiştik. Fakat şunu söyleyebiliriz ki, Hz. Ömer, asgarî yıllık ücreti iki yüzden, üç yüz dirheme çıkarmış, subaylara da yıllık 7000 dirhemden, 10. 000 dirheme varan bir artış uygulamıştır. Zira askerin başka işlerle uğraşması yasaklanmıştır.[1103]

Hz. Ömer zamanındaki ordunun sayısı hakkında vazıh bir rakam olmasa da, tahminen 50. 000 olduğundan[1104] hareketle, Hz. Ömer'in hazineden orduya büyük bir meblağ ayırdığını söyleyebiliriz.

[1099] İbn Sa'd, III, 193, 213, 296; Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîyye fi'l-İslâm***, s.71; Şelebî, s.216

[1100] Terzi, s.30

[1101] Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, I, 51

[1102] Komisyon, II, 274

[1103] Şiblî Numanî, II, 154

[1104] Parry, ***İslâm'da Harp San'atı***, Tarih Dergisi, sayı: XXVIII–XXIX, s.195

Hz. Osman da asker maaşları konusunda Hz. Ömer'in metodunca hareket etmiştir.[1105] Fakat o, devlet gelirleri arttığı için her askerin maaşında 100 dirhem artış gerçekleştirdi.[1106]

Hz. Ali döneminde, asker maaşlarının tediyesinde farklı bir uygulama görürüz. Hz. Ali maaşları dağıtırken, Hz. Ömer'in ve Hz. Osman'ın farklı derecelerle yaptığı uygulamayı değiştirmiş, eşit bir dağıtım sistemini uygun görmüştür.[1107]

Maaşların ödeniş şekli ise şöyleydi. Her kabile birliğinin "arif" denilen bir başı vardı. Maaşlar umrau'l-aşar denilen onbaşılara ödenirdi. Bunlar aldıkları maaşları askerlere dağıtırlardı. Her arife, dağıtılmak üzere 100. 000 dirhem verilirdi. Ariflerin sayısı yüzden aşağı değildi. Her hangi bir aksaklık zuhur ettiği zaman halife meseleyi halletmek üzere ehil görevliler gönderir, aksaklığı giderirdi.[1108]

Askerlere maaş ve erzak haricinde "maûne" denilen silâh bakımı ve at yemi ücreti olarak ek bir ücret verildiği de,[1109] rivayet edilir.

Aynı şekilde askerlerin moral gücünü yükseltmeye yönelik ek ücretler verildiğine de rastlamaktayız. Nitekim Hz. Ali, Cemel Vakası'ndan sonra Beytülmâl'de bulunan 60.000.000 dirhemi; 500'er 500'er 12.000 kişilik orduya dağıtmıştır.[1110]

Ebu'l-Hasan el-Mâverdî (v.450/1058), askerlere maaş tahsisinde "askerlerin zürriyetleri, köleleri nazara alınır; beslediği at ve harp hazırlığı için lüzumlu şeyler göz önünde tutulur, bu-

---

1105 Terzi, s.30

1106 Taberî, IV, 242–245; Heykel, s.59

1107 Taberî, IV, 431

1108 Şiblî Numanî, II, 154

1109 Taberî, V, 107

1110 Kazvinî, s.467–468; Huart, Cl. "*Ali*" İ.A., I, 307

lunduğu yerin pahalılığı ve ucuzluğu nazara alınır"[1111] görüşüyle, askerin ihtiyaç miktarının göz önüne alınmasını ve yeterlilik esasının ona göre tespit edilmesini savunur.

Asker maaşlarının yanı sıra, ordunun teçhizatının da devletin, yani Hazine'nin görevi olduğunu söyleyebiliriz.

Hz. Ömer'in emrinde, harplerde kullanılmak üzere 4000 eğitilmiş at vardı. Bir şahsın maaşında hafiflik varsa veya bu şahıs muhtaçsa ona bir at verirdi.[1112] Tabiatıyla bu atların beslenme, barınma, bakım... vs. masrafları da vardır.

Devlet başkanı bir ordu hazırlamak istediği zaman, şayet devlet hazinesi müsaitse buradan teçhiz etmesi ve kimseden bir şey almaması gerekir. Hazinenin durumu müsait değilse, halktan kendilerine düşeni zorla alabilir.[1113]

Halkın Umumî Masrafları

İslâm Devleti'nin malî yapısının amacı, büyük çoğunluğun iyiliğini ve güvenini sağlamaktır. İslâm, servetin birkaç elde toplanmasına karşıdır.[1114]

Rasûlüllah'a fey geldiği zaman, hemen o gün paylaştırır, evliye iki, bekâra bir pay verirdi.[1115] Hz. Ebûbekr de Beytülmâl'e gelen malları bekletmeden Müslümanlara dağıtıyordu. Bu taksimat insanlara eşit şekilde yapılmış, köle, hür, erkek, kadın, küçük, büyük ayrımı yapılmadan gerçekleştirilmiştir.[1116] Hz. Ömer'e: "Ebûbekr, insanlar arasında eşit dağıtıyordu," dediklerinde, o: "Ebûbekr'in bu konuda bir uygulaması vardı. Bu hu-

---

[1111] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.233

[1112] Ebû Yûsuf, s.87

[1113] İmam Muhammed, s.154

[1114] Sıddıkî, s.131, 140

[1115] Ebû Dâvûd, İmâre,14

[1116] İbn Sa'd, III, 193, 213; İbn Tiktaka, s.83; Hatîb, *es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm*, s.71

susta ben başka bir uygulamayı uygun görüyorum. Ben Rasûlüllah'a karşı savaşanlarla Rasûlüllah'ın safında düşmana karşı savaşanları eşit tutmayacağım,"[1117] dedi. Ve insanlara, İslâm'daki önceliklerine göre atâ dağıttı.[1118] Hz. Ömer, feyden bütün Müslümanlara vermiştir.[1119] Atıyye hususunda şöyle demiştir: Eğer mal çoğalırsa, her erkeğe 4000 dirhem tahsis edeceğim; 1000 dirhemi yolculuğu, 1000 dirhemi silâhı, 1000 dirhemi ailesi, 1000 dirhemi de atı için olacaktır.[1120]

Hz. Ömer, aylık yiyecek miktarını tespit ederken şöyle bir metot takip etmiştir: 1 cerîb un getirilmesini, ekmek getirilip yağa batırılmasını emretti. Sonra 30 kişiyi çağırdı. Onlar bu ekmekleri yediler, bir kısmı da arttı. Aynı uygulamayı akşam yemeğinde de yaptı. Bu tatbikat neticesinde de 2 cerîb unun, bir kişiye bir ay yeteceğini söyleyerek, erkek, kadın, köle her insana aylık 2 cerîb unu yiyecek olarak dağıttı.[1121]

Hz. Ömer'in çocuklara da maaş tahsis ettiğini görüyoruz. Hz. Ömer küçük çocuğa 100 dirhem, oynamaya başlayan çocuğa 200 dirhem, bulûğa erince daha fazla vermiştir. Sütten kesilmemiş, yeni doğan çocuğa da hisse ayırmıştır.[1122] Zimmîlerden, yoksul ve muhtaç olanların geçimlerini sağlamak da Hazine'nin sorumluluğu altındadır.[1123]

Hz. Osman, Hz. Ömer'in metodunu; Hz. Ali de, Hz. Ebûbekr'in metodunu uygulamışlardır.[1124]

[1117] İbn Sa'd, III, 295

[1118] İbn Abdilberr, III, 1145; Şelebî, s.216

[1119] İbn Sa'd, III, 304

[1120] İbn Sa'd, III, 297

[1121] İbn Sa'd, III, 305

[1122] Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.229

[1123] Sıddıkî, s.131, 145

[1124] Taberî, IV, 431

Müslümanların düşmanla savaşmadan ele geçirdiği ve zengin-yoksul ayrımı yapılmaksızın her Müslümana verilebilen fey; aynı zamanda, ordunun erzak ve masrafı, hâkim ve valilerin maaşı, köprü, okul ve camilerin yapım ve onarımı gibi devletin sair hizmetlerinde de harcanmış ve ganimet gibi taksime tâbi tutulmamıştır. Hz. Ebûbekr ve Hz. Ömer'in tatbikatı böyle olmuştur.[1125] Nitekim Hz. Ömer hazine için sağlam ve muhteşem binalar inşa ettirmiş, ziraatı geliştirmek için birçok kanallar açtırmış, cami ve emsali dinî binalar, kaleler, askerî konaklar, kışlalar gibi askerî binalar, "darü'l-emare" denilen idarî binalar, divan, Beytülmâl, hapishaneler, misafirhaneler inşa ettirmiş yol ve köprü inşaatları yaptırmıştır.[1126]

Öğretim, yargı gibi amme işleri için, Beytülmâl'den karşılık almak caizdir. Bu görevi yapan kimselerin ihtiyaçlarını da Beytülmâl'den karşılamak, Devlet başkanına vaciptir.[1127]

Görüldüğü gibi gelir kaynaklarından toplanan mal ve paralar halifenin uygun gördüğü devlet işlerine harcanıyordu.[1128] Fakat Hulefâ-i Râşidîn Beytülmâl'i, Allah'ın ve halkın emaneti olarak düşünüyorlardı. Bu hususta ne kanun dışı bir geliri kabul ediyorlar, ne de herhangi bir masrafa girişiyorlardı.[1129]

Beytülmâl'in giderlerini bu şekilde tasnif ettikten sonra netice olarak şunları söyleyebiliriz:

Ganimet geliri, define vergisi, maden vergisi ve öteki sadakalar, zekât gelirleri ve Müslüman tüccarlardan alınan gümrük ve geçiş vergileri, Kur'ân'da belirlenen yerlere taksim edilir.

1125 Ebû Ubeyd, 29. dipnot

1126 Şiblî Numanî, II, 111, 121

1127 Kettânî, I, 265–266

1128 Hasan İbrahim Hasan – Ali İbrahim Hasan, s.263

1129 Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.97

Haraç, cizye, gümrük ve geçiş vergileri, arazi kiralarından elde edilen gelirler, fazladan yüklenen şer'i vergiler; idarî harcamalara, ordu ödeneklerine, kamu işlerine ve bütün devlet dairelerine ayrılır.

Lukata ve mirasçısı olmayanlardan elde edilen tereke gelirleri, yoksul olan hasta kimselerin geçimine, onlar için ilâç satın alınmasına, tereke bırakmadan ölenlerin cenaze masraflarına, kimsesiz çocukların bakımına... vb. yerlere harcanır.

Bu sınıflama bir kolaylık içindir. Devlet başkanı uygun görürse değiştirebilir. Ancak belirtilen sınıf müstesna.[1130]

Beytülmâl'den maaş almak için; maaş alacak kişinin, maaş alma durumunda olmaması gerekir. Böyle olunca gerek devlet kademelerinde çalışan kişilerin başka bir işle uğraşmaları, gerekse halktan para kazanma imkânına sahip olmayanların ancak maaş alabilecekleri ortaya çıkar. Maaş, bir üretim neticesinde kişiye verilen tüketme hakkıdır. Yani bir kişiye tüketme hakkı verebilmek için, o kişinin üretim yapması gerekir. Fakat istediği halde üretim yapamayacak durumda olanlar da dışlanmaz; onlara da tahsisat verilir.

Maaş tahsisatında görevlilerin rüşvet, haksızlık, yolsuzluk gibi kanun dışı işlere tenezzül etmeyecek derecede maaş almaları sağlanmış, böylece doğabilecek haksızlıklar temelden önlenmiştir. Görevliler aldıkları maaşlarıyla temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumdadırlar.

Bu devirde, halife de olsa, hiç kimse Devlet Hazinesi'nden şahsî tasarruflarda bulunamamaktadır. Ancak sorumlulukları fazla olan kişilerin maaşlarında da belirgin bir fazlalık vardır.

[1130] Sıddıkî, s.155–156

Maaş verilen görevlilerin maaşlarından, günümüzdeki uygulamalar şeklinde bir takım kesintilerin yapıldığına, emeklilik, sigorta gibi haklara sahip olduklarına dair bir malûmata rastlayamadık. İslâm Devleti'nin, yardıma muhtaç kişilere yardım etmek zorunda olması, bu tür formalitelere lüzum hissettirmemiştir, diye düşünüyoruz.

Beytülmâl giderleri yol, kanal, köprü, cami... gibi kamu masrafları için de harcanmıştır.

Beytülmâl'den, zimmî bile olsa ihtiyaç sahiplerine, para kazanma gücü olmayan kimselere tahsisat verilmiş, devlet ona şefkat elini uzatmıştır.

Devlet başkanları kanuna uygun olmak kaydıyla Beytülmâl'in işleyişi konusunda bir takım değişiklikler yapabilir. Nitekim Hulefâ-i Râşidîn'in uygulamalarında bu görülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEVLET BAŞKANININ İDARÎ İLİŞKİLERİ

MERKEZ (DEVLET BAŞKANI) İLE VALİLERİN KOORDİNASYONU

İdarî mekanizmanın işlerliğinin sağlam temellere oturması, devleti yöneten kadrolar arasındaki koordinenin sağlıklı olmasına bağlıdır. Eğer devlet toprakları geniş bir alana yayılmışsa, bu koordineye duyulan ihtiyaç kendini daha çok hissettirecektir. Yöneticiler arasındaki irtibat kopukluğu devlet bütünlüğünü zedeleyen önemli etkenlerden birisidir.

Dört Halife döneminde İslâm Devleti'nin geniş bir alana yayıldığını düşünürsek, yöneticiler arası koordinenin sağlanmasına ihtiyaç duydukları sonucunu çıkarabiliriz.

Merkezle diğer bölgeler arasında irtibatı sağlayan iki temel yönetim birimi; halifelik (devlet başkanlığı) ile valilik kurumudur.

Bu iki kurumun Dört Halife döneminde birbirleriyle nasıl irtibat kurduklarını incelemeye çalışalım.

Hz. Ömer, valilerine: "Kapını halka açık tut. Onların işleriyle bizzat kendin ilgilen. Sen ancak onlardan birisin, fakat Allah onların yükünü sana yükledi,"[1131] talimatını vermiştir.

1131 Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Abkariyet-ü Ömer b. el-Hattâb***, s.111

Hz. Osman'ın Kûfe valisi Saîd'le Kureyş'e karşı tavır alan bir grup arasında çıkan tartışmalar sonucu Saîd, bunları meclisine almadı. Durumdan haberdar olan Hz. Osman, onları Şam'a, Muâviye'nin yanına sürdürdü...[1132]

Hz. Ali, bazı valilerine mektuplar yazarak, halkın kendilerinden şikâyetlerini belirterek, onların halka nasıl davranmaları gerektiğini belirtmiştir.[1133]

Bu rivayetlerden valiler hakkındaki haberleri devlet başkanına bizzat halkın ulaştırdığını anlıyoruz. Halk valiyle ilgili ulaştırması gereken bir haberi herhangi bir bürokrasi engeline takılmadan, halifeye ulaştırabilmiştir.

Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde Şam valisi Muâviye deniz seferine çıkmak için Hz. Ömer'den izin istemiş, Hz. Ömer ona müsaade etmemişti.[1134] Muâviye daha sonra, Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde de bu isteğini tekrarlamış, Hz. Osman ona müsaade etmiştir.[1135]

Bu rivayetten, gerektiği zaman valilerin bizzat halifeyle herhangi bir hususta fikir alışverişinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu irtibatın merkeze uzak olan yerlerde mektup veya elçiler vasıtasıyla sağlanmış olması mümkündür. Merkeze yakın olan yerde halifeyle valinin doğrudan görüşmesini engelleyen bir mânia yoktur.

Hz. Ömer'in bölgelere Hz. Hâlid'in azl sebebini bildiren talimatlar göndermesi,[1136] Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'ye bir mektup yazarak, ona tavsiyelerde bulunması[1137] ve Bera b. Mâlik'i Müslü-

---

[1132] Komisyon, II, 204–205

[1133] Rıza, S. Şerif, II, 18–19

[1134] Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.218

[1135] Hitti, I, 254

[1136] İbn Kesîr, VII, 81

[1137] Ebû Ubeyd, s.24; Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, s.407

man ordulardan hiçbirine komutan tayin etmemelerini bildiren mektubu,[1138] hakeza Hz. Ali'nin valilerine yazdığı mektuplar[1139] halifelerin valilerine bir takım talimatlar gönderdiklerini göstermektedir.

Dört Halife'nin, valilerle irtibatını sağlamak amacıyla daha çok bu metodu kullandığını görürüz. Şayet halife valisine bir talimat gönderecekse bir mektupla hemen bunu valilerine ulaştırmaktadır.

Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın tüm valilerini hac mevsiminde, Mekke'ye çağırıp onlarla istişarelerde bulundukları, onları murakabe ettikleri kaynaklarda zikredilmektedir.[1140]

Bu rivayetler bize, valilerle koordinasyonun sağlanmasında hac mevsiminden istifade edildiğini göstermektedir. Denilebilir ki, valilerin yıllık çalışma raporları, hac mevsimlerinde incelenmektedir.

Halifeler icap ettiği zaman valileri bizzat yanına çağırtarak gerekli müzakerelerde bulunmuştur.[1141] Halifelerin, valilerinin icraatlarını, kontrol ve destek mahiyetinde görevleri olan kişilerle takip ettiği de olmuştur.[1142] Halife ve vali koordinasyonunda halifelerin, casuslardan da yararlandıkları görülmektedir.[1143]

Dört Halife, ülke toprakları çok geniş alana yayılmasına rağmen, kendileriyle halk arasında bir köprü vazifesi gören va-

---

1138 İmam Muhammed, s.81

1139 Ya'kûbî, II, 200, 205

1140 Heykel, s.136–137; Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, s.406; Rıza, Muhammed, ***Osman b. Affân***, s.135

1141 Heykel, ***Osman b. Affân***, s.136–137; Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, s.406

1142 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, I, 13

1143 Taberî, V, 142

lileriyle irtibatını hiçbir zaman koparmamış, onları devamlı kontrol altında, gözetim altında tutmuştur.

Halifelerin murakabe yetkisi vardır; bu yetkiyi valileri hakkında da hassas bir şekilde kullanmışlardır.

Bir şahıs bir vazifeye tayin edildiği zaman, mal ve mülkünün tam bir müfredatı hazırlanır ve kayıtlarda muhafaza edilirdi. Malî durumunda fevkalâde artış fark edilirse bunun hesabını vermek üzere çağrılırdı.[1144] Nitekim Hz. Ömer Utbe b. ebî Süfyân'ı Kinâne'ye vali tayin etmiş; fazla mal ile döndüğünü görünce, nereden aldığını sormuş, Utbe; ticaret yaparak kazandığını söyleyince: "Devlet memuru ticaret yapamaz" diyerek, mallarını elinden alıp Beytülmâl'e devretmiştir.[1145] Hz. Ömer'in bu hususta Amr b. el-Âs'ı da sorguladığı[1146] rivayet edilmektedir. Aynı şekilde Hz. Ali'nin bizzat, amcası Abbâs b. Abdülmuttalib'i mal varlığı ile ilgili olarak sorguladığını[1147] görüyoruz.

Halifeler, valilere halkla nasıl ilişkide bulunacaklarını, nasıl davranacaklarını bildiriyorlar, görevlerinde titiz olmalarını emrediyorlardı. Bu konuda da onları sıkı bir denetime tâbi tutuyorlardı.[1148]

Hz. Ömer ve Hz. Osman valilerini murakabe etmek için büyük ölçüde hac mevsiminden yararlanmışlardır.[1149] Hz. Ömer hac mevsiminde Mekke'ye gelmelerini bütün valilerine bildir-

---

1144 Şiblî Numanî, II, 49

1145 Komisyon, II, 181

1146 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.314

1147 Taberî, V, 142

1148 Taha Hüseyin, s.813; Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Osman b. Affân***, s.152; Rıza, S. Şerif, s.64–67; Mahmûd Şâkir, s.289

1149 Taha Hüseyin, s.139; Hasan İbrahim Hasan, II, 155; Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 927; Ahmed Cevdet Paşa, I, 437; Doğrul, V, 364; Komisyon, II, 210; Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Abkarîiyet-i Ömer b. el-Hattâb***, s.108

miş ve hac mevsiminde onları toplayınca: "Ey insanlar! Valilerimi sizi hak ölçülerinde idare etmeleri için gönderdim. Kime zulmedilmişse kalksın söylesin, ona kısas yapayım. Ben, Rasûlüllah'ın bizzat kendisine kısas yaptığını gördüm" demiştir.[1150] Hz. Ömer'in Sa'd b. ebî Vakkâs gibi mümtaz bir sahabiyi bile hesaba çektiği[1151] rivayet edilir. Amr b. el-Âs'ı yüz kırbaç vurmakla şikâyet eden kişiye, Hz. Ömer kısas hakkı tanımıştır.[1152]

Hz. Osman da valilerini hac mevsiminde Mekke'ye davet etti. Şayet şikâyet eden varsa şikâyetini Beytullah'ın önünde arz edecek, bizzat kendisi o şikâyeti dinleyecek ve hak edene cezasını verecekti.[1153]

Halifelerin valileri murakabesinde, halkın şikâyeti doğrultusunda hareket ettiklerini görmekteyiz.

Hz. Ömer, Sa'd b. ebî Vakkâs gibi mümtaz bir sahabi ve İran'ın fatihi olan bir şahsiyeti halkın şikâyeti üzerine Kûfe valiliğinden azletmiştir.[1154] Kûfe valiliğine atanan Ammâr b. Yâsir'in azledilme sebebi de halkın onu Hz. Ömer'e şikâyet etmesiydi.[1155]

Bu konuyla ilgili olarak Mes'ûdî (v.346/957), şöyle bir rivayet nakleder: "Hz. Ömer'in Humus valisi Saîd b. Âmir halk tarafından ayda bir gün huzura çıkmadığı, halkı geceleyin huzura kabul etmediği ve gün bitinceye kadar huzura çıkmadığı gerekçesiyle şikâyet edilerek azli istendi. Hz. Ömer, Saîd'i huzuruna çağırarak sorgulamasını yaptı. Saîd, evde hizmetçisi olmadığından hamur yoğurduğunu, sonra mayalamaya bıraktığını; geceyi

---

1150 Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, s.406
1151 Komisyon, II, 179
1152 Ebû Yusuf, s.189
1153 Doğrul, V, 364
1154 Şiblî Numanî, II, 32
1155 Komisyon, II, 180

Allah'a ayırdığı için kimseyi kabul etmediğini, ayda bir gün elbisesini yıkayıp, kurumasını beklediği için huzura çıkmadığını söylemiştir."[1156]

Halifelerin nazarında, valilerle diğer insanlar arasında hiçbir fark yoktur.[1157] Hz. Ömer, Ebû Hüreyre'ye valilik görevini teklif ettiğinde, Ebû Hüreyre ona: "Sırtıma vurmanızdan, şerefime dil uzatmanızdan, malımı almanızdan korkarım. Hilimsiz konuşmaktan, ilimsiz hüküm vermekten nefret ederim," diyerek cevap vermiştir.[1158]

Humus valisi Saîd b. Âmir, Şam diyarının haraç hâsılatını Hz. Ömer'e geç getirince, Hz. Ömer; asasını Saîd'in tepesine doğru kaldırdı, vuracak gibi oldu. Saîd, Hayber savaşına katılmış, Kureyşli bir sahabidir. Hz. Ömer'in bu sert tavrına karşı, haracı geç getirme sebebini açıklama fırsatı vermesi için, izin istemiştir.[1159]

Görüldüğü gibi Hz. Ömer valilerinin görevlerini yerine getirip getirmediklerini bizzat kontrol etmiş ve yerine göre onlara sert davranmaktan çekinmemiştir.[1160] Bu murakabe usulünü diğer halifelerde de görmemiz mümkündür. Hz. Ali'nin öz amcası Abbâs'a görevinde gösterdiği gevşeklik karşısında tavır koyması,[1161] bu hususta en güzel örnektir.

Halifelerin valilerini gizlice kontrol etmeleri, halktan valiler hakkında şikâyetleri olup olmadığını bizzat sormaları ve bir haksızlık gördüklerinde hemen onu hak sahibine vermeleri[1162] de, onların valilerini murakabe usullerinden birisidir.

1156 Mes'ûdî, II, 313–314

1157 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, II, 11

1158 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.120

1159 Ebû Ubeyd, s.64

1160 Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm***, s.81; Corci Zeydan, IV, 68

1161 Taberî, V, 152

1162 Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Hz. Ebûbekr'in Şahsiyeti ve Dehâsı***, s.223

Halifeler, valilerin durumları hakkında araştırma yapmak üzere müfettişlerden de faydalanmışlardır.[1163] Hz. Ömer bu görevi Muhammed b. Mesleme'ye vermiştir.[1164] Nitekim Hz. Ömer, Sa'd b. ebî Vakkâs'ın[1165] ve Amr b. el-Âs'ın tahkikatını[1166] Muhammed b. Mesleme'ye yaptırmıştır.

Hz. Osman vilâyetlerdeki huzursuzlukların sebeplerini araştırmak için, şikâyet olan vilâyetlere müfettişler göndermiştir. Bu müfettişlerden Muhammed b. Mesleme, Kûfe'ye; Üsâme b. Zeyd, Mısır'a gönderildiler. Bazı kimseler de, diğer bölgelere sevk edildiler.[1167]

Halifeler, valilerin yapacakları önemli icraatlarında kendilerini haberdar etmelerine, kendilerinden izin almalarına ehemmiyet vermişlerdir. Nitekim ilk defa deniz seferine çıkan el-A'lâ b. el-Hadramî, bu seferi halifeden izin almadan düzenlemiş, başarısız olmuş ve halife tarafından görevinden alınmıştır.[1168]

Dört Halife'nin valileriyle olan ilişkilerinden; valilerin faaliyet alanlarının kısıtlandığı, valilerin baskı altında olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Halifeler valilerini devamlı gözetim altında tutmuşlar, onları denetlemişler, hesaba çekmişler fakat yetkilerini kısıtlamamışlardır.

Halifenin, dolayısıyla onun bölgelerde vekili konumunda bulunan valilerin görevi, tebaasını madden ve manen mutluluğa eriştirmektir. Bu görevini yaparken vali Kur'ân ve Sünnet'e muhalefet etmemekle kayıtlıdır. Bu çerçevede vali görevini yaparken hak ve yetki sahibidir; hak ve yetkinin birleşmesinden

---

1163 Komisyon, II, 180

1164 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.314; Ebû Yûsuf, s.190

1165 Neccâr, s.229

1166 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.314

1167 Komisyon, II, 207–208

1168 Hasan İbrahim Hasan, II, 191

de "serbestlik" doğmaktadır. Dolayısıyla valilerin baskı altında olduğunu, yetkilerinin kısıtlandığını söyleyemeyiz.

Bu konuda halifelerin titiz davranmaları gayet normaldir. Zira *"Hepiniz, çobansınız, sürünüzden mesulsünüz..."*[1169] emri öncelikle halifelere yöneliktir.

İşte bu sorumluluk anlayışıyla halifeler valilerini, öncelikle ehliyetli kişilerden seçmeye ehemmiyet vermişler, sonra onlara haklarını, görevlerini, yetkilerini, çalışma prensiplerini, yardımcılarını kısaca kendilerine lâzım olacak teorik-pratik prensipleri bildirmişler ve haklı olarak da sıkı bir denetime tâbi tutmuşlardır.

"Murakabe"den sadece valilerin açığını aramak; bulunca hesaba çekmek anlamlarını çıkarmamak gerekir. Murakabede öncelikle arzulanan hedef, valilerin karşılaştıkları bir engelin varlığını tespit etmektir. Şayet böyle bir engel varsa ve vali bunun üstesinden gelemiyorsa, ona yardımcı olunur; çalışması için imkânlar sağlanır. Tüm bunlara rağmen vali kendisini başarısız kılacak metotlarla çalışır ve sonuçta başarısız olursa, o zaman hesaba çekilir, sorgulanır.

Üzerinde durmamız gereken önemli bir husus daha vardır. Bu da halifelerin valilerden istedikleri fedakârlıkları öncelikle kendilerinin göstermiş olmasıdır. "Hz. Ömer; ince elbiseler giyip, kapısında hacip bulunduran Iyaz b. Ganem'i görevli müfettişin tahkikatı sonucu Medine'ye getirtmiş, ince elbiselerini çıkartıp, kaba yünden bir elbise giydirerek, sürü otlattırmıştır."[1170] Fakat Hz. Ömer, valisi Iyaz'a göreve başlamadan, ince elbise giymeyeceğini, kapısında hacip bulundurmayacağını emretmişti. Ve bizzat Iyaz'dan istediği bu fedakârlıkları kendisi yapmıştı.

[1169] Buhârî, Nikâh, 91; Müslîm, İmâre, 20; Ebû Dâvûd, İmâre, 1

[1170] Ebû Yûsuf, s.191

Memurlarla İlişkiler

Devlet Başkanı'nda; namaz kıldırmak, fetva vermek, kadılık, savaş, askerlik ve muhtesiplik gibi dinî görevlerin her biri toplanmıştır.[1171] Tabiatıyla bu görevlerin hepsini bir anda yapmak devlet başkanı için güçlük arz edecek, devlet işlerinin aksamasına sebep olacaktır. Toprakları geniş, nüfusu kalabalık bir ortamda da idarî mekanizmanın tıkanması, icraatların yapılamaz hale gelmesi söz konusudur.

Bu durumda devlet başkanının yapması gereken; kendisine niyâbeten görevliler tayin etmek, üzerindeki yükü hafifletmektir. Üzerinde fazla yük olan birisinin süratli koşması, mesafe kat etmesi imkânsızdır.

Bir işin en sağlam şekilde gerçekleşmesi için Müslümanların işlerinden her bir işe görevli tayin edilmesi gerekir.[1172] Vücudun organlarıyla vücuttaki beyin, etle tırnak mesabesindedir; beyin, organları yönlendirir –organlar beyin vasıtasıyla hareket eder.– Devlet başkanıyla memurlar arasındaki ilişki de aynen böyledir. Memurları yönlendiren yani yürütmeyi sağlayan, devlet başkanıdır. Devlet başkanının en önemli görevi bu yürütme işini, en güzel şekilde gerçekleştirmektir. Esasen idareciden beklenen, bir işi yapmaktan ziyade, yaptırtmaktır. Emir kumanda zincirinin sağlamlığı, memur kadrosunun sağlamlığına bağlıdır.

Dört Halife dönemine bu bilgiler ışığında baktığımızda, halifelerin memurların tayininde hassas davrandıklarını görürüz. Hz. Ömer'in yaralıyken Hz. Ali ve Hz. Osman'a; "Müslümanların işlerine kabilelerini musallat etmemelerini" tavsiye etmesi, Hz. Sa'd ve Hz. Zübeyr'e de "Memur tayininde Allah'tan korkmalarını" söylemesi[1173] bu hassasiyete bir örnek teşkil etmektedir.

[1171] İbn Haldûn, I, 556

[1172] İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*, s.9

[1173] Muhıbb et-Taberî, II, 417

Memur tayini her şeye yetkili olan halife, tam yetkili vezir ve eyalet valisi veya büyük şehir valisi olmak üzere üç yetkili makam tarafından yapılır. Bunlar, hususî işlere memur tayin ederler. Yürütme-icra vezirlerinin memurları tayini, ancak kendini tayin eden makamın bilgisiyle veya ondan emir aldıktan sonra muteberdir.[1174]

Hz. Ebûbekr halife olduğu zaman Rasûlüllah'ın tayin ettiği kişileri yerinde bırakmayı bir vazife bildi. Ebû Ubeyde'ye malîye, Hz. Ömer'e adlîye, Hz. Ali'ye fetva ve olağanüstü hallerde çıkan meselelerle ilgili işleri verdi. Niyâbeten görev yapan şahsiyetler de kadıları seçmeye ve idarelerindeki bölgelerin muhtelif yerlerinde onları görevlendirmeye başladılar.[1175]

Hz. Ömer devrinde, önemli memuriyetler için "istişarî meclis"te seçim yapılmış, böyle memuriyetlere sadece meclis tarafından seçilen şahıslar tayin edilmiştir. Osman b. Huneyf'in tayini bu şekilde yapılmıştır.[1176] Hz. Ömer, görevlilerini seçme hususunda hâiz olduğu iktidara rağmen, yalnız kendi düşüncesiyle hareket etmemiş, "şûra meclisi"ni toplayıp, onların da fikirlerini almıştır.[1177]

Hz. Osman'ın memurları tayininde akrabalarına öncelik vermesi, tenkit edilecek bir davranış değildir. Zira Hz. Peygamber mesaide verimliliğin, çalışanların huzur ve anlaşmasına bağlı olduğu görüşündedir.[1178] Bir toplum düzenindeki değişiklikler yönetenlerden gelir, yöneten kademelerin aralarına ayrılık girmesinden doğar. Yönetenler arasında tam bir birlik varsa,

---

[1174] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.237

[1175] Subhi Salih, s.236

[1176] Şiblî Numanî, II, 46

[1177] Şiblî Numanî, II, 342

[1178] Algül, Hüseyin, "***Asr-ı Saadet'te idarî Hayat***," BYASİ., II, 160

sayıları az da olsa sarsılmazlar.[1179] Yani birim âmirinin bağlılığını sağlamak için, kurum onu değiştirip yerine kendine bağlı olan bir başkasını getirebilir.[1180]

Hz. Osman'ın, hatta Hz. Ali'nin memur tayininde takip ettikleri usul kanaatimizce en uygun usul olarak görülmektedir. Ebu'l-Hasan el-Mâverdî (v.450/1058), memur tayininin sözlü ve yazılı olabileceğini ifade eder. Sözlü olarak memur tayin eden yetkili makam, bir şahsı memur tayin ettiğini söylemişse, bu tayin muteberdir. Yazıyla memur tayin ederse, yazı, tayin eden yetkili makamca imzalanır. Tabiî ki tayin işleminin geçerli olmasında en önemli husus, hakikaten memur tayinini gerektirici bir durumun mevcut olmasıdır.[1181]

Memur tayin edilecek kişilerde bazı özellikler aranmıştır. Öncelikle belirtmeliyiz ki görev; görev almak için istekli, hırslı olan kişilere verilmemektedir. Rasûlüllah'ın bu konuda tavrı açık ve kesindir: "Bir kişi Rasûlüllah'tan emîrlik istedi. O, '*Biz bu işe onu isteyen veya ona hırs gösteren hiç kimseyi tayin etmeyiz*' buyurdu."[1182] Rasûlüllah: "*Ey Abdurrahman! Emîrlik isteme. Eğer senin isteğin üzere sana emîrlik verilirse, onun sorumluluğu sana yüklenir. Şayet sen istemeden sana verilirse, o işte yardım görürsün,*" buyurdu.[1183]

Konuyla ilgili diğer hadisler şöyledir: "*Halkla ilgili bir görevi isteyen ve bunda ısrar eden kişiye, biz o görevi vermeyiz.*"[1184] "*Bir*

1179 Eflâtun, s.229

1180 Simon –Smithburg –Thompson, s.114

1181 Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.240

1182 Buhârî, Ahkâm, 7, 12; İcâre, 8, İstitabe, 2; Müslîm, İmâre, 7; Ebû Dâvûd, Harac, 2; Neseî, Adabu'l-Kudat, 4

1183 Buhârî, Ahkâm, 5, 6; Müslîm, İmâre, 7; Ebû Dâvûd, Harac, 2; Tirmizî, Nüzur, 5; Neseî, Adabu'l-Kudat, 4

1184 Buhârî, İcâre, 1; Mürteddîn, 2; Müslîm, İmâre, 7; Ebû Dâvûd, Harac, 2; Akdiyye, 3, Hudut, 1; İbn Hanbel, IV, 309

devlet memuriyeti istemeyiniz."[1185] *"İçinizden en haini, en çok istek sahibi olan hırslı kimsedir."*[1186]

Bir görevliyi tayinde kişinin bizzat o görevi istemesi yasaklanmıştır.[1187] Nitekim Hz. Osman kendisinden idarî görev isteyen Muhammed b. Ebîbekr ve Muhammed b. ebî Huzeyfe'ye görev vermemiştir.[1188] Mesuliyeti üzerine alacak olanlar, sadece makam ve mal hususunda değil, memleket idaresi mevzuunda da istekli ve haris olmamalıdırlar.[1189]

Modern bir yönetimin yaptığı işlerin büyük bir çoğunluğu, ehliyet isteyen işlerdir. Bu işler sadece birçok insanın değil, sayıları ne olursa olsun, basit insanların beceremeyeceği işlerdir. Bu gibi şeyler, özel kabiliyet ve eğitim ister.[1190] Dolayısıyla ehliyetin doğup gelişmesi için, bütün kapılar açılmalıdır.[1191]

Rasûlüllah tayinlerde liyakati esas almıştır.[1192] Nitekim Müslüman olmadan önce, oligarşi idaresinin hariciye vekilliğini uhdesinde bulundurduğu için bir harp vukuunda Hz. Ömer'in tam yetki ile elçi olarak karşı tarafa gönderildiğine şahit oluyoruz.[1193] Hakeza Rasûlüllah Mekke'yi fethettiği zaman Benî Şeybe'den Abbâs; Sikâye ve Sidâne görevini Rasûlüllah'tan istemiş, Rasûlüllah da ehliyetini göz önüne alarak Kâ'be'nin anahtarlarını Osman b. Talha'ya vermiştir.[1194]

1185 Müslîm, İmâre, 13
1186 Ebû Dâvûd, İmâre, 2
1187 İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-Şer'îyye*, s.10
1188 Hizmetli, s.214
1189 Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, s.78
1190 Lindsay, s.54
1191 Boissy, s.32
1192 Uğur, s.142
1193 Kapar, s.68
1194 İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-Şer'îyye*, s.2, 9

Hz. Ebûbekr'in, Ebû Ubeyde'ye yazdığı bir mektupta şu satırları görüyoruz: "Ben, Hâlid'i Rumlarla savaşmak üzere Şam'a komutan tayin ettim. Onunla ihtilâfa düşme; onu dinle ve onun emrine itaat et. Onu senin üzerine komutan tayin ettim. Ben senin ondan daha hayırlı olduğunu biliyorum, fakat o, harp konusunda senden daha ehliyetlidir."[1195] Hz. Ömer, divanın tedvininde insanları mevkilerine göre yazmaları görevini Kureyş'in, ensab âlimlerinden olan kişilerine vermiştir.[1196]

Hz. Ömer'in ehliyet hususunda titizliğini gösteren örnekler çoktur: Ebû Mûsâ'nın kâtibi, Hz. Ömer'e yazdığı bir mektupta "min Ebû Mûsâ" şeklinde bir hata yapmıştı. Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'ya "Mektubum sana ulaştığı zaman kâtibine bir kamçı vur ve onu görevinden al" diye yazdı.[1197]

Hz. Ömer, bütün memlekette siyasî ve idarî kabiliyetleri bakımından temayüz eden, "Duhatü'l-Arab" olarak vasıflandırılan Muâviye b. ebî Süfyan, Amr b. el-Âs, Muğîre b. Şû'be ve Ziyâd b. Ebîhi'yi yüksek memuriyetlere getirmiştir. Hiçbir kimse bu zevat gibi Suriye, Mısır ve Kûfe'yi idare edemezdi. Yine Iyaz b. Ganem, Sa'd b. ebî Vakkâs, Hâlid b. Velîd, Numan b. Mukarrin gibi askerî seferleri idarede temayüz eden kişilerin yanında Anar b. Ma'dikerib, Tuleyha b. Hâlid gibi büyük cengâverlere idarî görev verilmemesi dikkat çekicidir. Hakeza Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Erkam'ın başkâtip; Şureyh, Ka'b b. Sûr, Selman b. Rebîa, Abdullah b. Mes'ûd'un kadı olarak görevlendirilmesi de rasgele olmamıştır. Yani seçilen her memur lâyık olduğu göreve tayin edilmiştir.[1198]

1195 Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, s.392–393

1196 İbn Sa'd, III, 295

1197 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.497

1198 Şiblî Numanî, II, 261–262

Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın, Hz. Ebûbekr halife olduğu zaman söylediği "Malî işlerine ben kefalet ederim, yardımcı olurum" sözü[1199] yukarıdaki rivayetlerle çelişkili gibi görünmektedir. Fakat burada Ebû Ubeyde'nin bu görevi yapmaya ehil olması ve isteğinde hırslı olmaması yani bu teklifini bir destek, yardım, moral vermek maksadıyla yapması bu çelişkiyi ortadan kaldırmaktadır.

Memur tayin edilecek kimsenin şahsında aranılacak vasıflar şunlardır: Müstakil hareket edebilecek kadar işlerinde bilgili ve şahsiyet sahibi olmalı; devlet işlerinde güvenilir birisi olduğu tevsik ve tespit edilmelidir. Mutlak ve genel yetkili memursa içtihatta bulunma yeteneği kudretini hâiz, hür, Müslüman biri olmalıdır. Özel yetkiyi hâiz, belirtilen işleri yapan memur ise, içtihatta bulunabilme kudreti, hür ve Müslüman olması aranmaz.[1200] İbn Teymiyye (v.728/1263)'nin; Müslümanların işlerinden bir işe tayin edilen kişinin, Müslümanlardan olması gerekir,[1201] görüşü kanaatimizce birinci grup memuriyetler için söz konusudur. Zira Hz. Ömer bazı gayrimüslimlere memuriyet vermiştir.

Memurların saygın kişilerin niteliklerine sahip olması gerekir.[1202] Burada şunu belirtelim ki; Rasûlüllah pek çok kimseleri vergi amili olarak kullandığı halde "ehl-i beyt"e bu görevi vermemiştir. Hz. Ömer bunun iki temel sebebini zikreder. Birincisi Rasûlüllah'ın "ehl-i beyt"i vazife mesuliyetinden uzak tutmak istemesi, diğeri de "ehl-i beyt" vazife aldığı takdirde Rasûlüllah'a yakınlığı sebebiyle devlete isyan edip başlarına buyruk olmalarından korkması.[1203]

1199 Taberî, III, 426

1200 Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.237–238

1201 İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*, s.9

1202 Laoust, s.77

1203 Ebû Yûsuf, s.186

Hz. Ömer de Kûfelilere, Basralılara ve Şamlılara bir mektup yazarak, aralarındaki en hayırlı ve en salih şahısları geldikleri memleketin haracını toplamak üzere amil tayin etmiştir.[1204]

İbn Teymiyye, "günahkâr, fakat kuvvetli bir kişinin, salih fakat zayıf bir kişiden emirliğe daha lâyık olduğunu" belirtir.[1205]

Bu iki rivayeti ortalarsak, şu neticeyi çıkarabiliriz: Memurda aranan esas şart ehil olmasıdır. Ancak ehliyet konusunda hemen hemen eşitlik olursa, o zaman salih olan tercih edilir. Ama ehliyet yoksa sadece salih olması sebebiyle kişiye görev tevdi edilmez. Zira Rasûlüllah, Ebû Zerr'i çok sevmesine rağmen, zayıf gördüğünden dolayı, emîrlik ve valilik görevini ona yasaklamıştır.[1206] Buna benzer bir uygulamayı Rasûlüllah'ın Amr b. el-Âs'ı seriyye komutanı tayin etmesinde de[1207] görüyoruz.

İdarecide aklın fazlalığının sevinç vesilesi mi, yoksa nefret ve belâya sebep olacak bir şey mi olduğu konusunda ulema ihtilâfa düşmüştür.[1208]

Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'ye; Ziyâd'ın valilikten alınıp azledilmesini emrettiğinde Ziyâd, Hz. Ömer'e; azledilme sebebini sordu. Hz. Ömer: "Senin gibi bir dâhiyi insanlar üzerine ağır bir yük olarak yüklemiş olmaktan korktuğum içindir. Mümkündür ki aklının tuğyanı ile farkında olmadan yapacağın bir zulüm bana döner" diye cevap verdi.[1209]

G. Levi Della Vida, Mâverdî'nin bu görüşüne katılmamaktadır. O, Hz. Ömer'in idaredeki liyakatini izah ederken, Hz. Ömer'in Amr b. el-Âs'ı idare ettiğini, Mısır fethine teşebbüsünü

1204 Ebû Yûsuf, s.184

1205 İbn Teymiyye, ***es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye***,17; ayrıca bkz.: Mahmûd Şâkir, s.288

1206 İbn Teymiyye, ***es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye***, a.y.

1207 İbn Hişam, IV, 271–273

1208 Mâverdî, ***Maddî ve Manevî Yüce Hedefler***, s.78

1209 Mâverdî, ***Maddî ve Manevî Yüce Hedefler***, s.79–80

ona bırakmayı telkin ettiğini, fakat aynı zamanda, onun sultası ile muvazeneyi temin için, eski bir sahabiyi, Zübeyr'i yanına vermeye özen gösterdiğini[1210] ifade eder.

Hilâfeti döneminde Hz. Ömer'in "Duhâtü'l-Arab"tan istifade etmesi ve hatta Muâviye'nin hedefine ulaşmak amacıyla "Duhâtü'l-Arab"ı kendi safına çekme gayreti, dâhi seviyesindeki kişilere görev verilmesine işaret olarak telâkki edilebilir.

En çok hadis rivayet etmekle şöhret bulan Ebû Hüreyre vb. kişilere devlet kademesinde kayda değer görev verilmezken, dört halifenin önemli görevler üstlenmesi "zekâ" ile "hafıza" kavramlarının tefrikini yapmamızı gerektiriyor. Zekâsı kuvvetli olan kişiler, bir de fıtraten verilen –vehbî olan– idarecilik sanatına sahipse, böyle kişiler önemli görevlere getirilmiştir. Kanaatimizce devlet kademesindeki görev dağılımında zekâ seviyesi, vehbî idarecilik sanatı, hafıza baz alınan önemli noktalar olmaktadır.

Şartlar uygun olup tayin işi gerçekleştiği zaman, tayin edilen şahsa içinde şahsın memuriyetinin, salâhiyet ve mesuliyetlerinin ifade edildiği bir talimat fermanı verilmektedir.[1211]

Hz. Ebûbekr, Müsenna b. el-Hârise'yi kavmine gönderdiği zaman tayiniyle ilgili bir de mektup vermiştir.[1212] Hz. Ömer'in her memurdan; Türk atına binmeyeceğine, ince elbise giymeyeceğine, kapısında kapıcı –hacip– bulundurmayacağına ve kendisine muhtaç olanlara kapısını her zaman açık tutacağına, elenmiş un ekmeği yemeyeceğine dair söz aldığı rivayet edilir. Şartlar çoğunlukla tayin mektubuna kaydedilmiş ve cemaate ilân edilmiştir.[1213] Aynı zamanda memurun iş yapacağı bölge-

---

1210 Vida, G. Levi Della, "*Ömer,*" İ.A., İstanbul, 1964, IV, 470

1211 Şiblî Numanî, II, 47

1212 Hamidullah, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye***, s.371

1213 Şiblî Numanî, II, 48

nin tespit edilmesi, başka bölgelerden ayırt edilmesi, yapacağı işlerin sınırlandırılması gerekir.[1214]

Rasûlüllah, vazifelerinin başına gitmek üzere Medine'den ayrılanlara vazifelerini anlatıyordu.[1215] Hz. Osman halife olunca valilerine, ordu komutanlarına, haraç amillerine kısa özlü mektuplar yazmıştı.[1216] Hz. Ali de görevlilerine, görevleriyle ilgili nasihatlerde bulunmuştur. Basra amili Abdullah b. Abbâs'a bir mektup yazarak, bulunduğu yerin durumu hakkında ve nasıl çalışacağına dâir tavsiyelerde bulunmuş,[1217] Azerbaycan valisi el-Eş'âs b. Kays'a da göreviyle ilgili nasihatleri içeren bir mektup yazmıştır.[1218]

Hz. Ömer, birini önemli bir mevkie getirdiği zaman, kimsenin malına, canına yönelik haksız ve usulsüz bir muamelede bulunmamasını, makam ve yetkisini kendisi ve aile efradı lehinde kullanmamasını şart koşuyordu.[1219]

Bu ve benzeri rivayetler, halifenin memurları görevlendirdiklerinde onlara rehberlik ettiklerini göstermektedir. Bununla birlikte halifeler görevlilerine görevleriyle ilgili yetkiler de vermişlerdir.

Hz. Ebûbekr, Üsâme ordusunu harbe gönderirken, komutanı Üsâme'den: "Eğer Ömer'in bana yardımcı olmasını istersen bunu yap" diyerek izin istemesi, verilen bu yetkinin içeriğini göstermektedir.[1220] Aynı zamanda Hz. Ebûbekr bu orduyu uğur-

---

[1214] Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.238

[1215] Mevlânâ Şiblî, I, 449

[1216] Rıza, Muhammed, ***Osman b. Affân***, s.36–37

[1217] Rıza, S. Şerif, II, 18

[1218] Rıza, S. Şerif, II, 6

[1219] Mahmûd Şâkir, s.289

[1220] Vâkıdî, ***Kitâbu'r-Ridde***, s.32; Cemal, Abdülhâdî –Vefa, Muhammed, s.177; Rıza, Muhammed, s.43; Neccâr, s.38–39; Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Hz. Ebûbekr'in Şahsiyeti ve Dehâsı***, s.175; Muhıbb et-Taberî, I, 149

larken Üsâme at üzerindeydi, Hz. Ebûbekr ise yürüyordu. Üsâme: "Ey Rasûlüllah'ın halifesi! Sen yürürken, ben ata binemem" demiş, Hz. Ebûbekr ise bundan mutluluk duyduğunu ifade etmiştir.[1221]

Hz. Ömer de, yaralıyken; Sa'd b. ebî Vakkâs'ı yetersizliğinden veya hıyanetinden dolayı azletmediğini belirtmiştir.[1222]

Bu rivayetler neticesinde iki temel noktayı tespit etmemiz gerekir: Râşid Halifeler memurlarını bir iş için görevlendirdiklerinde onlara "yetki" ve "değer" vermişlerdir. İşte bu iki temel husus devlet işlerinin işlerliğini artırmıştır. Çünkü sorumluluk verilen bir kişiye yetki vermemek, onun itibarını düşünmemek işlerin akamete uğramasına sebep olur.

Devlet memurlarının hediye alması, rüşvet alması bizzat Rasûlüllah tarafından yasaklanmıştır.[1223] Yine *"Kendisine bir vazife verilerek karşılığında maaş verilen kimsenin, Beytülmâl'den şahsı için harcaması yasaklanmıştır."*[1224]

Hz. Ömer döneminden itibaren, devlet memurlarının ticaret yapmaları da tamamen yasaklanmıştır.[1225]

Kendilerine yetki verilen, saygınlığına ve onuruna riayet gösterilen memurlar aynı zamanda sorumluluk taşımakla da yükümlüdürler. Aksi halde memurların vazifelerini îfa ederken gevşek davranmaları kaçınılmaz olacaktır. İşte işlerin aksamasına sebep olacak böyle bir gevşekliğe imkân tanımamak için "denetim" mekanizmasının çalıştırılması gerekecektir.

[1221] Cemal, Abdülhâdî–Vefa, Muhammed, s.176–177

[1222] İbnü'l-Esîr, ***Üsdü'l-ğabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe***, III, 592

[1223] Buhârî, Ahkâm, 24, 41; Müslîm, Harac, 27, 28; Ebû Dâvûd, İmâre, 11

[1224] Ebû Dâvûd, İmâre, 10

[1225] Komisyon, II, 181

Denetim mekanizmasından yoksun bir toplum ileri ilişki biçimine ulaşamaz. Muhalif fikir ve düşünceleri dinlemeyen, dikkate almayan toplumlar kendilerine zarar vermiş olurlar.[1226]

Hz. Ömer, bir memur hakkında şikâyet olduğu zaman tahkikat için Muhammed b. Mesleme'yi tayin ederdi. Muhammed b. Mesleme'nin bu göreve tayin ediliş sebebi; Hz. Peygamberin Huneyn muharebesine çıktığı zaman, onu vekil bırakmış olmasıdır.[1227]

Şiblî Numanî, halifeye zaman zaman devlet memurları hakkında ulaşan şikâyetlerin tahkiki için hususî bir daire kurularak, Hz. Ömer'in bu memuriyete Muhammed b. Mesleme'yi tayin ettiğini belirtir. Bazen halife birkaç kişiden oluşan bir heyeti tahkikat için görevlendirir, bazen de –bilhassa ilk zamanlarda– şikâyet edilen memur Medine'ye çağrılır ve bizzat sorgulanırdı. Bu usule daha çok, memurun yüksek bir memuriyet işgal ettiği durumlarda başvurulurdu.[1228] Kettânî de gerek Hz. Ömer'in, gerek Hz. Osman'ın, gerekse Hz. Ali'nin kırbaçlarının bulunduğunu rivayet etmektedir.[1229]

Hz. Ömer, Suriye'yi fetihleri sırasında Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a bölge ve ganimetler hakkında sorular içeren mektuplar yazmış, bu doğrultuda ona talimatlar vermiştir.[1230] Müslümanlar hac mevsiminde Mekke'ye geldiklerinde, bütün memurların da Mekke'ye gelmeleri mecburiydi. Halk toplantısında halife herhangi bir memur hakkında şikâyeti olanları, bunları açıklamaya davet ederdi.[1231]

1226 Mercan, s. 62

1227 Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, I, 13

1228 Şiblî Numanî, II, 52

1229 Kettânî, I, 289–290

1230 Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdaresi***, s.372

1231 Şiblî Numanî, II, 50

Hz. Osman, vilâyetlerdeki huzursuzluğun sebebini öğrenmek maksadıyla şikâyet olan vilâyetlere müfettişler göndermiştir.[1232]

Hz. Ömer, adalet ve hakkaniyetin temini için nasıl ki devlet erkânını şiddetli bir hesap ve murakabeye tâbi tutmuşsa, Hz. Ali de aynı yolu tutmuş,[1233] devlet memurlarını denetlemiş, ehemmiyet arz eden bir kusuruna rastlayınca gerekli olan cezayı vermiş veya onu görevinden almıştır.[1234]

HALKLA İLİŞKİLER

Müslüman Halkla İlişkiler

"İdarî Yapı" konusunu ele alırken, idarecilerin görevlerini îfa ederken muhatapları olan "halk"ın yapısını da incelememiz yerinde olacaktır. Bir "İdarî Yapı" ne kadar mükemmel olursa olsun, icraatını tam olarak yapabilmesi için, mükemmel bir topluma da ihtiyaç duyacaktır. Bir başka deyişle idarî yapıyla toplum birbirinin aynasıdır. Bu husus Kur'ân'da: "*Bir toplum kendilerindeki iyi özellikleri değiştirmedikçe, Allah onlarda bulunan* (güzel nimetleri) *değiştirmez,*"[1235] şeklinde ifade edilmektedir.

Her devlet sistemi, toplumdaki gruplar arasında cereyan eden çekişmelere sahne olmaktadır.[1236] Ancak toplumun fertleri ya kendi bilgileriyle veya yöneticinin yönlendirmesiyle kendisine verilen görevi yaparsa, fiilleri ona nefs ile ilgili yatkınlıklar kazandırır.[1237] O halde baş yöneticiyi, önündeki kontrol düğmelerini kullanmak suretiyle örgüte yön veren bir pilota benzeten mekanik görüşler çok yanıltıcı olmaktadır.[1238]

[1232] İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III, 78

[1233] Corci Zeydan, IV, 71

[1234] İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III, 147; Doğrul, V, 115

[1235] Rad, 13: 11

[1236] Çam, s.7

[1237] Fârabî, s.46

[1238] Simon –Smithburg –Thompson, s.117–118

Hz. Ebûbekr, "ridde olayları"nın çözümünde bedevilerin maddî ve toplumsal hayat tarzlarını köklü değişikliklere uğratmadıkça, sorunun tümden ortadan kalkmayacağını bildiğinden, bedevîleri yerleşik hayata geçirme, –şehirleştirme– politikasını izledi. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde de bu politika sürdürüldü.[1239]

Hz. Ali, Eşter'i Mısır'a vali tayin ettiği zaman, halka da tayin ettiği valiye itaat etmelerini emretmiştir.[1240]

Bir siyasî sistem, toplum içinde faaliyetini sürdürürken, çeşitli çevresel etkilerin altında kalır.[1241] Bu sebeple Hz. Ömer, yönetim ile toplum arasında bir kopukluk olmamasına önem vermiştir.[1242] İslâm toplumunu feodalizmin kötülüklerinden korumak için; Suriye ve Irak'ın fethedilen yerlerinde Müslümanların toprak satın almalarını yasakladı.[1243] Ashabın izinsiz olarak Medine dışına çıkmalarına izin vermedi. Hz. Osman ise Hz. Ömer'in bu uygulamasını kaldırdı.[1244] Kanaatimizce devrindeki fitnelerin çıkmasında, yaptığı bu icraatın rolü büyük oldu.

Hz. Osman'ın şehit edilmesi Müslümanları, siyasî bakımdan bir araya gelemeyecekleri şekilde böldü.[1245] Zira Hz. Osman'ı şehit edenler, kendilerine "müslümanım" diyen kişilerdi. Hâlbuki Hz. Ömer, yaralıyken kendisine kimin suikast düzenlediğini sormuş ve teşebbüste bulunan kişinin Müslüman olmadığını öğrenince Allah'a şükretmişti.[1246] Hz. Ali zamanında, Hz.

[1239] Bulaç, "*Asr-ı Saadet'te Siyasî Olaylar*," BYASİ., II, 61

[1240] Rıza, S. Şerif, II, 61

[1241] Çam, s.3

[1242] Bulaç,"*Asr-ı Saadet'te Siyasî Olaylar*," BYASİ., II, 64

[1243] Mannan, s.208

[1244] Heykel, s.123

[1245] Welhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s.23

[1246] İbn Kesîr, VII, 137

Ali taraftarları, Hz. Muâviye taraftarları ve Haricîler olmak üzere İslâm toplumu üç gruba ayrıldı.[1247]

Bütün bu hâdiseler idarî sistemden ziyade, toplumun yapısıyla alâkalı gözükmektedir. Nitekim Hz. Osman ilk hutbelerinden birinde: "...Şunu iyi biliniz ki, Kur'ân'a ve Sünnet'e uyduktan sonra, sizinle aramızda üç meselede anlaşma olacak ve bu hususlarda bana bağlanacaksınız:

✓ Hilâfetimden önce hangi usul ve kaidelerle halifeye bağlanmışsanız, aynı şartlarda bu bağlılık devam edecek.

✓ Herhangi bir hususta, daha önce konmuş bir kaide ve usul yoksa lüzumlu istişareler yapıldıktan sonra, hayır ehli bu konuda yeni bir usul koyacaktır.

✓ Kanun tarafından yasaklanan hiçbir şeyi yapmayacaksınız."[1248]

Hz. Osman'ın bu hutbesi seleflerinin sistemiyle hareket ettiğini belirtmekle birlikte, halkın durumunu da dolaylı yoldan ortaya koymaktadır.

Toplumun yapısını belirleyen şu rivayet de dikkat çekicidir. Hz. Ali'ye birisi sordu: "İnsanlar Ebûbekr ve Ömer üzerinde ihtilâf etmezlerken, niçin senin hakkında ihtilâf ediyorlar?" Hz. Ali bu soruya şu cevabı verdi: "Ebûbekr ve Ömer bizim emîrimizdi, ben ise sizin emîrinizim.[1249]

Devlet başkanıyla halkın arasındaki en önemli bağ sevgi-saygı bağıdır. Bu bağın kopması yönetimle toplumun birbirinden kopmasına sebep olur. Nitekim Hz. Ömer, Şam ehlinin halifeliğini tasvip etmediğini öğrenince: "Allah'ım beni onlara, onları bana sevdir" diyerek dua etmiştir.[1250]

[1247] İbn Abdilberr, III, 1115

[1248] Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.106

[1249] Hatîb, ***el-Hilâfe ve'l-İmâme***, s.262

[1250] ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, 25

Râşid Halifeler, hiçbir zaman zalim hükümdar hüviyetine bürünmemişlerdir.[1251] Bu konuda Peygamberimiz'in: *"Allah'ım, her kim ümmetimin işinden bir şeyi üzerine alır da, onlara meşakkat verirse, sen de onlara meşakkat ver. Her kim de ümmetimin işlerinden bir şeyi üzerine alıp onlara lütuf ve merhametle muamele ederse, sen de ona merhamet ve lütufla muamele et"*[1252] ve *"Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz"*[1253] hadisleri tatbikata konmuştur. Bunu gerçekleştirirken Hz. Ömer'in sertlikten, Hz. Ebûbekr'in yumuşaklıktan vazgeçerek sertlik ve yumuşaklık arasında –ılımlı– bir hüviyete büründüklerini görüyoruz.

Hz. Ömer, zekât ve öşür memurlarını görevlendirdiğinde onlara şöyle derdi: "Ben sizi dabbarlar, zalimler olmanız için göndermiyorum. Siz, ancak kendine tâbi olunan iyi kişiler olmalısınız. Müslümanları dövmeyiniz, aksi halde zillete düşürürsünüz. Onları lüzumundan fazla övmeyiniz, aksi halde şımartırsınız. Haklarına mani olmayınız, aksi takdirde zulmedersiniz. Onların haklarını kendilerine zamanında veriniz."[1254]

Devlet başkanı halka karşı doğruluk ve dürüstlük numunesi olmak zorundadır. Râşid Halifeler, doğruluk ve dürüstlük konusunda topluma en güzel şekilde örnek olmuşlardır. Hz. Ebûbekr'in "...Şayet doğru olursam bana tâbi olunuz. Doğru yoldan saparsam beni düzeltiniz"[1255] sözü, henüz hilâfete geçtiği anda verdiği önemli bir mesajdır. Halk, icra organına, ancak doğruyu emrettiği, bu husustaki hükümleri tatbik ettiği müddetçe itaatle mükelleftir.[1256]

[1251] Hatîb, ***el-Hilâfe ve'l-İmâme***, s.257

[1252] Müslîm, İmâre, 19

[1253] Buhârî, İlim, 11; Müslîm, Cihad, 51

[1254] Ebû Yûsuf, s.188

[1255] Vâkıdî, ***Kitâbü'r-Ridde***, s.30; Ya'kûbî, II, 127

[1256] Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.35

Hz. Ebûbekr'in, Hz. Ömer'i istihlâf ettiği zaman kendisine:

"Yarın Rabbine bu konuda ne diyeceksin?" diye soranlara,

"Rabbime en hayırlı, en ehil kişiyi istihlâf ettim, derim" cevabını vermesi, Râşid Halifelerin halk tarafından rahatlıkla uyarılabildiğini göstermektedir.

Hükümetin görevi, halkın sorunlarını çözmektir; var oluş gayesi de budur.

Hz. Ömer'e; Basra halkından bir zümre ile Ahnef b. Kays gelip su sorunlarının olduğunu söylediler. Hz. Ömer, Basra halkının çoluk çocuğuna da Beytülmâl'den hisse ayırdı. Ebû Mûsâ'ya da onlar için kanal açtırmasını emretti.[1257]

Müslüman askerlerin Medain'den hoşlanmadıkları, orada yaşamak istemedikleri haberi Hz. Ömer'e ulaşınca, o, orada deve yaşayıp yaşamadığını sordu. Olumsuz cevap alınca buranın Araplar için uygun olmadığına karar verdi.[1258]

İmparatorluğun muhtelif yerlerinde hüküm süren şartları en iyi öğrenme vasıtası olarak, her sene vilâyetlerden Medine'ye gelip yerli halkın ihtiyaç ve sıkıntılarını arz eden heyetlere ehemmiyet verilmiştir. Bu metot muasır demokratik hükümetlerde millet vekillerinin îfa ettikleri vazife gibidir.[1259] Hz. Ömer, bu hakkı birçok vesilelerle ilân ettirmiş, hatta bu hakkı beyan etmek için halka hitapta bulunmuş, onu resmî emirlerle açıklamış;[1260] bu konuda valilerine de emirler vermiştir. Valilerinden birisine: "Halkla aranda engel bulundurma. Böyle bir hareket valilerin dar görüşlülüğünden ileri gelir. Bu durumda gerçekler öğrenilmez, hak ile batıl birbirine karışır ve ayırmak güçleşir"

[1257] Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.513

[1258] Ebû Yûsuf, s.66

[1259] Şiblî Numanî, II, 277

[1260] Şiblî Numanî, II, 32–33

demiştir.[1261] Hz. Ömer; görevlileri hastaları ziyaret etmezse, güçsüz ve yoksulları kabul etmezse onları memuriyetten hemen azletmiştir.[1262]

Hz. Ali, Kûfe ve Basra halkına tavsiye niteliğinde mektuplar yazarak nasihatlerde bulunmuştur.[1263] Müslüman devlet adamları için nasihat; Hak'ta onlara yardım ve itaat, onlara hakkı ve hayrı emretmek, rıfk ve lütuf ile tembih ve öğütlerde bulunmak, gaflete düştükleri ve Müslümanlar için yerine getirilmesi gerekli haklardan kendilerine ulaşmayan durumlarda ikaz ve irşat, onlara karşı isyan bayrağı açmak, insanları da onlara itaat için teşvik etmektir.[1264]

Dört Halife halkla ilişkilerinde bütün tebaasının sorunlarıyla ilgilenmiş, ferdî haklara riayet etmiştir. Rasûlüllah'ın: *"İnsanlara başkan olan, onların çobanıdır ve idarelerinden sorumludur,"*[1265] hadisi, Râşid Halifelerce tatbik sahasına konmuştur.

Muhtaçların ihtiyacını gidermek hususunda fertlerin, hak ve nizamları yetmediği takdirde, devlet müdahalede bulunur.[1266]

Hz. Ömer, her doğan çocuğa onar dinar tahsis ederdi. Ergenlik çağına gelince onun, maaş tahsis edilenlere ilhak edilmesini emrederdi. Bu durum Hz. Ali ve Hz. Osman tarafından da uygulanmıştır.[1267]

Hz. Ömer, savaşa katılmayan insanlara da ganimetlerden hisse ayırmıştır.[1268]

1261 İbn Kesîr, VIII, 8

1262 Ebû Yûsuf, s.191

1263 Rıza, S. Şerif, II, 2–3

1264 Önkal, ***Rasûllüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.11

1265 Buhârî, Cum'a, 11

1266 Zeydan, s.80

1267 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.671–672

1268 Ebû Yûsuf, s.56

Hicrî XVIII. yılda anneleri tarafından yol kenarına terk edilen kimsesiz çocukların münasip bir şekilde himaye edilmesi için tedbirler alındı. Hz. Ömer, bu konuda talimatlar verip, nerede bulunursa bulunsun böyle kişilerin masraflarının devlet hazinesinden karşılanması ve her sene artırılmak üzere, başlangıçta kendilerine yüz dirhem vermelerini belirtti.[1269] Aynı uygulamayı Hz. Ali döneminde de görüyoruz.[1270]

Hz. Ömer, dulların durumunu da ele almış: "Eğer bir müddet daha halife olarak kalırsam Irak'ın dullarını benden sonra gelecek emîre muhtaç olmayacak şekilde zengin edip bırakacağım" demiştir.[1271]

Asgarî ücret konusunda da, bu dönemde bir hassasiyet gösterildiğine şahit oluyoruz. Asgarî ücret tespiti hayali olarak yapılmamıştır. Bir insanın aylık yiyecek miktarını tespit etmek için Hz. Ömer, otuz fakiri topladı, onlara öğle yemeğinde bir cerîb yemek ve ekmek, akşam yemeğinde de aynı miktarda yemek çıkardı. Onların doyduğunu görünce, bir ailedeki her fert başına, aylık iki cerîb yiyecek tahsis etti.[1272]

Râşid Halifeler; *"Hiçbir emîr yok ki, Müslümanların işlerini yönetmeye memur edilmiş olsun da, sonra da canla başla Müslümanlar için çalışmasın. Böyleleri asla Müslümanlarla cennete giremez"*[1273] hadisi doğrultusunda halkını saadete ulaştırmak için çalışmışlardır. Nitekim Hz. Ömer, serhatlerden posta geldiği zaman mektupları sahiplerine hemen ulaştırıyor, okuması yazması olmayan ailelere gelen mektupları okumak üzere adamlar gönderiyor, bazen de bizzat kendisi –eğer isterlerse– okuyor, ayrılma-

---

[1269] Şiblî Numanî, II, 272–273

[1270] Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.673

[1271] Ebû Yûsuf, s.74–75

[1272] İbn Sa'd, III, 305; Ebû Yûsuf, s.87; Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye***, s.229

[1273] Müslîm, İmâre, 5

dan önce de onlara postanın hareket edeceği günü bildiriyordu.[1274]

Halifeler bulundukları makam dolayısıyla gurur ve kibire kapılmıyorlar, son derece mütevazı davranıyorlar fakat otoritelerini hissettirmeyi de ihmal etmiyorlardı.

Hz. Ebûbekr komşularının koyunlarını sağmış, geceleri vatandaşların içinde bulundukları durumu araştırmış, onları denetlemiş, ihtiyaçlarını sormuş, rahat uyumalarını sağlamak için bazen sabahlara kadar sokaklarda devriye gezmiştir.[1275] Aynı davranış tarzlarını Hz. Ömer'de,[1276] Hz. Osman'da,[1277] Hz. Ali'de de görüyoruz. İbn Sa'd (v.230/844), Hz. Ali'nin; halifeliği dolayısıyla, satıcıların mallarını kendisine ucuz fiyata vereceklerini düşünerek çarşı ve pazarlarda bizzat alış veriş yapmadığını,[1278] nakletmektedir.

"Emîr, halka karşı suizanna düşerse halkı ifsat eder."[1279] Dört Halife, halka karşı son derece şefkatli ve merhametli davranmıştır. Hz. Ömer, idarecilere karşı ne kadar sert ise, halka karşı o derece şefkatli ve merhametli idi. Onların menfaatlerine titizlikle riayet eder, büyük bir sorumluluk duygusu taşırdı.[1280] Şarap içenlerle, Müslümanların mallarına göz dikenler hakkında şiddetli davrandığı halde, halka karşı bir babanın öz evlâdına muamelesi gibi rahimâne ve şefikâne muamelelerde bulunur, fukara ve muhtaçları ağırlardı.[1281] Hz. Ali'nin Cemel harbinde ölenler için

---

1274 Mahmûd Şâkir, s.292

1275 Mahmûd Şâkir, s.142

1276 Ya'kûbî, II, 139; Taha Hüseyin, s.139; Mâverdî, ***el-Ahkâmü's-Sultânîyye***, s.229

1277 Heykel, s.123

1278 İbn Sa'd, VIII, 3

1279 Ebû Dâvûd, Edeb, 44

1280 Komisyon, II, 181; Yurdaydın, s.15

1281 Corci Zeydan, IV, 69

büyük teessür duyması, onları ihtiram ile defnettirmesi ve üç gün şehre geç gelmesi[1282] de halifelerin halka duyduğu şefkatin ölçüsünü göstermesi açısından önemlidir.

Râşid Halifeler döneminde, günümüz anlamında "katılımcılık," "halkın sesi" gibi ifadelerle isimlendirilen "halkın yönetimde söz sahibi olması" hususu tam olarak uygulanmıştır. Halifeler bunu öncelikle halka bizzat kendi kapılarını açarak, vali ve memurlara da aynı şekilde halka kapılarını açık tutmalarını emrederek gerçekleştirmişlerdir.

Hz. Ömer'e bir adam: "Ekin ekmiştim; Şam ehlinden gelen bir ordu geçti ve ekinlerime zarar verdi" diyerek şikâyette bulundu. Hz. Ömer, adama 10. 000 dirhem para vererek, zararını tazmin etti.[1283]

Kocasının savaşa gitmesi ve uzun süre dönmemesi üzerine sitemkâr şiirler söyleyen bir kadınla Hz. Ömer arasında şu diyalog geçer:

"Neyin var?"

"Aylar var ki, kocamı benden uzaklaştırdın, onu çok özledim."

"Bir kötülük mü düşündün?"

"Allah korusun!"

"Öyleyse nefsine hâkim ol. O tarafa giden posta ile kocana haber verilecek."[1284]

Bu olaydan sonra Hz. Ömer kızı Hafsa'ya bir kadının ne kadar süre kocasından ayrı kalabileceğini sorar. Aldığı cevap üzerine ordudaki askerlere gittikleri seferde en fazla dört ay kalabileceklerini söyler.[1285]

1282 Huart, Cl. "*Ali*," İ.A., I, 307; Doğrul, V, 115

1283 Ebû Yûsuf, s.195

1284 Kandehlevî, I, 417

1285 Süyûtî, s.141–142

Hz. Osman da, bütün merkezlere bir tamim göndererek herhangi bir hareket ve eziyete uğrayan her ferdin Hac Mevsimi'nde Mekke'ye gelip şikâyetlerini arz etmelerini bildirmiştir.[1286] Aynı uygulamanın selefi Hz. Ömer tarafından tatbik edildiğini görüyoruz.[1287] Hz. Ömer, Hac Mevsimi'nde halka valilerden şikâyetleri olup olmadığını sorar ve onlardan haklarını alacağını söyler. Amr b. el-Âs: "Halktan bir kişi için valini mi te'dibedeceksin?" dediğinde, Hz. Ömer: "Ben Rasûlüllah'ın kendisine bunu tatbik ettiğini gördüm" cevabını verir.[1288] Halktan birisinin Amr'ın kendisine 100 kırbaç vurduğuna dair şikâyeti üzerine Hz. Ömer, o şahsa, Amr'a 100 kırbaç vurmasını emreder. Amr, 100 kırbaç karşılığı adama 100 dinar vermek şartıyla anlaşır.[1289]

Bu rivayetler Râşid Halifelerin halka bakış açısını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Yapılan uygulamalar neticesinde; yönetimle halk arasında diyalog kopukluğu olmamış, halkın sorunları yerinde ve zamanında giderilmiş, valilerin ve diğer memurların murakabesi sağlanmış, en önemlisi de Rasûlüllah'ın Halifelerinin yönettiği devlete güven duygusu pekiştirilmiştir. Hz. Ömer'in ve Hz. Osman'ın bu uygulamayı hac mevsiminde yapmaları dolaylı yoldan onların, halkın hac ibadetini yapmalarında rahat etmelerini de sağlamıştır.

Rasûlüllah vefat etmeden evvel siyasî alanda mükemmel adımlar atmıştır. Bu adımlar kendisinden sonra gelen Râşid Halifelere başlattığını ikmâl etmek, halka hürriyet ve adaleti garantilemek, zulüm ve baskıdan korumak, Rasûlüllah'ın ilân ve davet ettiği genel kuralların fıkhını onların kalbine yerleştirmek imkânını vermiştir.[1290]

[1286] Doğrul, V, 364

[1287] Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Abkariyet-ü Ömer b. el-Hattâb***, s.103, 111, 115

[1288] İbn Sa'd, III, 281

[1289] İbn Sa'd, III, 293–294

[1290] Subhi Salih, s.193–194

İslâmî hükümetin esası, fertlerin hürriyetidir, onlara eşitlikle muameledir, müsavattır; elbette bu çeşit hükümetin diktatörlükle bağdaşmasına imkân yoktur.[1291]

Ferdin hürriyetine sınır tanımamak toplumu anarşiye; devletin hâkimiyetini engellemek ise, zulüm ve istibdada sürükler. Bu sebeple ferdin hürriyeti ile devletin hâkimiyeti bağdaştırılmalıdır. Bu bağdaştırmayı sağlamak kaide ve ölçü, zaman ve mekânın icaplarına göre değişmesi kaydıyla, adalete dayanan içtimaî menfaat prensibidir.[1292]

İnsanları başkalarının adaletsizliğine karşı korumak... Yine başkalarına karşı adaletsiz olmaktan menetmek: İşte "idarecilik" budur.[1293] Bu konuda Rasûlüllah'ın: "*Kıyamet günü, insanların Allah'a en sevgilisi ve mekân olarak en yakın olanı âdil imamdır*"[1294] buyurduğunu, adalet ve eşitliğin garanti altına alındığını[1295] görüyoruz.

Adalet; herkesin yasaların kabul ettiği dereceye kadar, haklı olduğu şeyi yapmasıdır. Hürriyet de adalet mefhumu içerisinde yer alır.[1296] Muhatap düşman bile olsa, adalet vaciptir. Mazlumdan zulmün giderilmesini ve devletin halk fertlerinin hürriyetlerine, hayatlarına ve geçimlerine kefilliğini hak ölçüsünde yerine getirmeyi sağlaması adaletle mümkündür.[1297]

Buradaki adaletten maksat, hukukî adaleti de kapsayan ahlâkî adalettir. Bu da faziletleri kapsayan, vazifelerine bağlı, her

---

1291 Rûhânî, s.79

1292 Kubalı, s.225–226

1293 Boissy, s.48

1294 Tirmizî, Ahkâm, 4

1295 Hatîb, ***el-Hilâfe ve'l-İmâme***, s.151

1296 Kayaoğlu, ***İslâm Kurumlar Tarihi***, II, 81

1297 Cemal, Abdülhâdî –Vefa, Muhammed, s.201

türlü alçaltıcı ve küçük düşürücü davranışlardan uzaklaşmaktır, şeklinde fukaha tarafından tarif edilmektedir.[1298]

Adalet ve saygınlık tariflerinin içine giren bütün nitelikler özel ve kamuya ait bütün görevleri gerektirir.[1299]

Râşid Halifeler dönemi adaletin zirveye ulaştığı dönem olarak temayüz eder.

Hz. Ali'ye, yer ile gök arasındaki uzaklık ne kadardır? diye sorulur;[1300] Hz. Ali: "Mazlumun duası kadardır" cevabını verir.

İslâm'a göre, yönetenle yönetilen, hâkimle hükmedilen eşittir. Bu sebeple bazılarının bazılarına imtiyazları yoktur.[1301]

Hz. Ömer, kardeşinin katili Ebû Meryem Selûlî'ye, onu sevmediğini söyler. O: "Bu doğal bir şey. Peki, beni sevmemen, benim şahsî hukukumu elimden almana, ferdî hürriyetimi kullanmama engel midir? deyince, Hz. Ömer: "Hayır, asla!" der.[1302]

Hz. Ömer bir konuşmasında, memurlarından haksızlık eden olursa kendisine bildirmesini, kısas yoluyla hakkını alacağını söylemiştir.[1303]

Toplum fertlerinin ruhî, fizikî özellikleri, zekâ düzeyleri, kabiliyetleri, karakter yapıları farklıdır. İdareciler icraatlarını yaparlarken bu durumu dikkate almalıdırlar. Hükümet ve idare başında bulunanlar en zayıf insanların durumlarını da göz önünde bulundurarak icraatlarını yapmalıdırlar.[1304] Dört Hali-

---

1298 Karaman, ***Mukayeseli İslâm Hukûku***, I, 86–87

1299 Laoust, s.27

1300 Ya'kûbî, II, 209

1301 Cemal, Abdülhâdî – Vefa, Muhammed, s.199; Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.110; Rûhânî, s.79; Mahmûd Şâkir, s.280

1302 Mâverdî, ***Maddî ve Manevî Yüce Hedefler***, s.368

1303 İbn Sa'd, III, 281; Ebû Yûsuf, s.188–189; Hudarî, ***Târîhu'l-Ümem***, I, 12

1304 İbn Haldûn, I, 477

feye bu açıdan baktığımızda, yönettikleri halkın seviyelerine göre muamele ettiklerini görürüz.

Hz. Ebûbekr, insanları seviyelerine göre kısımlara ayırır, birini diğerine tercih etmezdi.[1305]

Hz. Ömer, sosyal adaletin gerçekleşmesi konusuna önemle eğildi; fakirleri, yetimleri, yaşlıları, düşkünleri ve mazlumları korudu. Tüm vatandaşlara adalet ve eşitlik ilkeleri doğrultusunda davranılmasını, hem yazılı emirleriyle hem de özel ulakları aracılığıyla yöneticilerine duyurdu.[1306] "Divan"ı teşekkül ettirirken kendisine "kendisinden başlaması" söylenmiş, Hz. Ömer bu teklifi kabul etmemiştir.[1307]

Hz. Ömer, insanlara cihadı emretmek üzere minbere çıktığı zaman kendisine:

"Seni dinlemiyoruz, sana itaat etmiyoruz," denir.

"Niçin?"

"Bize dağıttığın kumaştan elbise çıkmadığı halde, sen elbise yaptırmışsın, oysa sen uzun bir kişisin."

Hz. Ömer oğluna, "bu soruya cevap vermesini" söyler. Abdullah; "kendi hissesini babasına verdiğini" belirtir. Bunun üzerine: "Tamam, şimdi konuş, sana itaat ediyoruz," derler.[1308]

Hz. Ali, Beytülmâl'den istekte bulunan kardeşi Âkil'e, hiçbir şey vermemiş ve: "Ey kardeşim! Bu maldan sana bir şey yoktur. Sabret, benim malım olursa sana veririm," demiştir.[1309]

Râşid Halifelerden Hz. Ömer adaletin gelecek nesillere de aktarılmasına çalışmıştır. Nitekim Sevâd topraklarını, erkeklerin

---

1305 Ya'kûbî, II, 136

1306 Hizmetli, s.205

1307 İbn Sa'd, III, 285

1308 İbn Tiktaka, s.29

1309 İbn Tiktaka, s.85

sulbünde, kadınların rahminde olanlara –gelecek nesillere– bıraktı.[1310]

Dört Halifenin halka ilişkilerinde dikkatimizi çeken en önemli hususlardan biri de halifelerin halkla istişareleridir. Esasen onların bu şekilde hareketleri Kur'ân ve Sünnet'ten kaynaklanmaktadır. "*Onların aralarındaki işleri müşavere iledir.*"[1311] "*Sizin yöneticileriniz, en hayırlılarınız; zenginleriniz, cömertleriniz oldukça aralarınızda işleriniz danışma ile yürütüldükçe sizin için, yerin üstü yerin altından daha hayırlıdır.*"[1312]

İstişare, cumhuriyet idarelerinin vazgeçilmez unsurudur. Danışma meclisi olmadan demokratik bir idareyi düşünmek olmaz. Danışmak, devlet başkanlarının hata yapabilecekleri görüşünden kaynaklanır.[1313]

Devleti idare eden halifeye bağlı bakanlıklar ve kurumlar teknik konulardır. Zamana ve zemine göre değişen teknik konuları bir yana bırakırsak şöyle bir tespit yapabiliriz: İslâm'da hüküm üstten aşağıya, yürütme alttan yukarıya doğru işler. Halk yönetimden habersiz, yönetime bigâne değildir. İslâm Devleti'nde ilişkiler dinamiktir. Ümmetten devlet başkanına canlı bir şekilde bilgi ulaşımı vardır. Devlet başkanı sultanlar gibi halktan kopuk olmaz.[1314]

Halk, kendi işlerinin idaresine vekil olarak başkanı seçtiği müddetçe, tatbikini arzu ettiği ve kendi meselelerine taalluk eden konular üzerinde onu müşavereye çağırma hakkı da olacaktır.[1315]

[1310] Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.380–384; Ebû Yûsuf, s.59

[1311] Şûra, 42: 38

[1312] Tirmizî, Fiten,78

[1313] Yeniçeri, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,***" BYASİ., III, 245–255

[1314] Mercan, s.59

[1315] Zeydan, s.32–33

Halkın vekilleri veya mümessilleri arasında cereyan eden müşavere[1316] hangi görüşün Kitap ve Sünnet'e daha uygun olduğunun ortaya çıkması için şarttır.[1317] Fakat belirtmemiz gerekir ki, emîr meşverete başvurduktan sonra vardığı sonucu halka emreder, onlar da ona itaat edip, aykırı hareket edemezler.[1318]

Rasûlüllah'ın: *"Cibril bana geldi ve: "Ey Muhammed! Ebûbekr'le istişare etmeni Allah sana emrediyor" dedi"*[1319] buyurduğu rivayet edilmektedir. Hz. Ebûbekr bu özelliğine rağmen halktan kopmamış, halkla istişareye ehemmiyet vermiştir.

Hz. Ebûbekr, Müsenna'yı kabilesinin reisi seçeceği zaman,[1320] zekât vermeyi reddedenlere karşı nasıl davranılacağı konusunda,[1321] Üsâme ordusunun gönderilmesi hususunda,[1322] Rumlarla savaş yapmanın uygun olup olmadığı,[1323] Hz. Ömer'in istihlâfı[1324] gibi önemli konularda halkla istişare etmiştir.

Hz. Ömer bir mesele ortaya çıktığında karar vermeden önce Müslümanların görüşüne de müracaat eder, konuyu onlarla enine boyuna tartışırdı.[1325] O: "Müşaveresiz hilâfet olmaz,"[1326] derdi; devlet memurlarının seçiminde de halkla istişare ediyordu.[1327]

[1316] Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.36

[1317] İbn Teymiyye, ***es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye***, s.75

[1318] İmam Muhammed, s.83

[1319] Muhıbb et-Taberî, I, 161

[1320] Vâkıdî, ***Kitâbu'r-Ridde***, s.127

[1321] Vâkıdî, ***Kitâbu'r-Ridde***, s.31; Muhıbb et-Taberî, I, 147; İbn Kesîr, VI, 311; Kandehlevî, I, 379; Mahmûd Şâkir, ***Târîhu'l-İslâm***, y. y., 1991, III, 251

[1322] Vâkıdî, ***Kitâbu'r-Ridde***, s.33

[1323] Ya'kûbî, II, 132–133

[1324] İbn Sa'd, III, 274; ***el-İmâme ve's-Siyâse***, I, 28

[1325] Taha Hüseyin, s.138; Akkâd, Abbâs Mahmûd, ***Abkariyet-ü Ömer b. el-Hattâb***, s.103; Doğrul, V, 226

[1326] İbn Sa'd, IV, 113; Hindî, V, 648 (14146)

[1327] Şiblî Numanî, II, 46

Hz. Ömer, Kadisiye savaşında, savaşın nereden başlayacağına dair halkla istişare etmiş,[1328] hatta bu konuda Hürmüzan'ın görüşüne de başvurmuştur.[1329] Yine Sa'd b. ebî Vakkâs'ın komutanlığı,[1330] Sevâd ve Şam topraklarının taksimi,[1331] Rumlarla yapılacak olan savaş,[1332] hicrî takvimin kabulü[1333] gibi önemli konularda Hz. Ömer'in halkla veya halk arasında temayüz eden kişilerle istişare ettiğini görüyoruz.

Hz. Osman ve Hz. Ali de seleflerinin yolundan gitmişler, halkla istişareye önem vermişlerdir. Hz. Osman bütün mühim meseleleri meşveretle hallederdi. Her ne kadar bu devirde müşavere meclisinin intizamı bozulmuşsa da, Hz. Osman halkın bütün itiraz ve şikâyetlerini dinlemeye devam etti.[1334] Fitne sebeplerini araştırmak üzere halkın temsilcisi olan valilerini toplayıp istişare etmiş,[1335]halk arasında valilerden doğan şikâyetleri dinlemiş,[1336] Hac Mevsimleri'nden istifade etmiştir.[1337]

Hz. Ali de önemli meselelerde istişareye başvurmuştur.[1338] Eşter en-Nehâî'ye yazdığı "Ahitname"de meşveretle hareket etmesini emretmiştir.[1339] Fars ve Kirman'da haraç vermekten ka-

---

1328 Mes'ûdî, II, 330

1329 Ebû Yûsuf, s.68

1330 Mes'ûdî, II, 318; İbn Tiktaka, s.78–79

1331 Ebû Ubeyd, s.84; Hudarî, ***Târîhü'l-Ümem***, II, 91; Neccâr, s.476–477

1332 Rıza, S. Şerif, I, 253

1333 Ya'kûbî, II, 145; Süyûtî, s.132, 138; Rıza, Muhammed, ***İmam Ali b. Ebî Tâlib***, s.40

1334 Doğrul, V, 44

1335 Heykel, s.136–137

1336 Rıza, Muhammed, ***Osman b. Affân***, s.135

1337 Heykel, s.136; Komisyon, II, 210

1338 Kazvinî, s.441

1339 Rûhânî, s.91

çınan insanlar hakkında ne yapılması gerektiği konusunda, çevresindeki insanlarla istişare etmiştir[1340]

Gayrimüslim Halkla İlişkiler

İslâm hukukuna göre Müslüman olmayan insanlar iki kısma ayrılırlar. Bunların bir kısmı müşriktirler, bir kısmı da ehlikitaptırlar. Müşrikler Allah'a ortak koştuklarından ve kendilerine mahsus bir kitapları olmadığından dolayı, İslâm toplumunda bunların yeri yoktur. Ehlikitap olanlar; Yahudiler, Hristiyanlar, Sabiîler ve Mecusiler (Zerdüştler)dir. Sabiîler ve Mecusilerin vahyedilmiş kitaplarının kaybolduğu kabul edilir.[1341]

İslâm ülkesinin vatandaşı olmuş kâfirlere, arada bir ahit ve anlaşma (zimmet) olduğu için "zimmî" (ehli zimmet) denir.[1342]

Zimmî adı verilmesinin sebebi; dini ayrı olmakla beraber İslâmî idare ve hükümlerinin kendi haklarında uygulanmasını kabul eden kişiler olarak, İslâm devletinin ve Müslümanların güvenliği altına girmeleri dolayısıyladır.[1343]

İslâm ülkeleri hudutları dâhilinde yaşayan, İslâm'a itaat edip, İslâmî hükümete sadakat gösteren zimmîler,[1344] fetihler sırasında teslim olup Müslümanlarla barış akdeden ve düzenlenmiş barış şartlarını çiğnemeyen, düşmanları barındırmayan, onların hesabına siyasî ve ideolojik faaliyetler icra etmeyen, İslâm düşmanlarıyla haberleşmeyen, idareye bağlı vatandaşlardır.[1345]

[1340] Taberî, V, 137; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III, 192

[1341] Yurdaydın, ***"İslâm Devleti'nde Müslüman Olmayanların Durumu,"*** AÜİFD., XXVII, 97

[1342] Karaman, Hayreddin, ***Günlük Hayatımızda Helâller ve Haramlar***, İstanbul, 1979, s.186

[1343] Karaman, ***Mukayeseli İslâm Hukûku***, s.59

[1344] Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.469, 614

[1345] Mahmûd Şâkir, s.300

Zimmî kelimesi içerdiği anlam itibariyle, İslâm nazarında "insan"ın değerini ortaya koymaktadır. Bu hususta Kur'ân ve Sünnet açık, kesin mesajlar vermiştir: *"Allah, din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayan kimselere iyilik etmenizi ve onlara karşı âdil davranmanızı yasak kılmaz; doğrusu Allah âdil olanları sever. Allah, ancak sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanıza yardım edenleri dost edinmenizi yasak eder; kim onları dost edinirse işte onlar zalimlerdir."*[1346] *"Kim ki bir zimmîye haksızlık ederse cennete giremez."*[1347] *"Bizimle anlaşması olana (zimmîye) haksızlık eden veya gücünün üstünde yükleyen yahut rızası olmadan bir şeyini alan kimse kıyamet günü karşısında beni bulacaktır,"*[1348] *"Mecusilere, ehlikitaba davrandığınız gibi davranınız."*[1349]

Râşid Halifeler zimmîlerle ilişkilerinde yukarıdaki âyet ve hadisler doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Hz. Ebûbekr vefatı anında "ehli zimmet"e iyi muamele yapılmasını vasiyet etmiştir.[1350]

Hz. Ömer devrini gayrimüslim politikası bakımından; yalnız İslâm dünyası için değil, bütün insanlık âlemi adına gerçekten göz kamaştırıcı ve devrin şartlarına hatta yüzyılımızın anlayışına göre son derece insancıl olduğunu görürüz.[1351]

O, valilerine bir genelge göndererek, Müslüman vatandaşların zimmî vatandaşlara zulmetmelerine engel olmalarını, onlara karşı devletin vecibelerini yerine getirmelerini, güçlerinin üzerinde kendilerine bir yük yüklememelerini emretmiştir.[1352]

[1346] Mümtehine, 60: 8–9

[1347] Dârimî, Siyer, 16

[1348] Ebû Dâvûd, İmâre, 33

[1349] Muvatta, Zekât, 42

[1350] İbn Sa'd, III, 195

[1351] Fayda, ***Hz. Ömer Zamanı'nda Gayrimüslimler***, s.195

[1352] Mahmûd Şâkir, s.297; Şiblî Numanî, II, 214

Hz. Ömer sadece kendi dönemi için değil, kendinden sonra yerine geçecek halifenin döneminde de zimmîlere nasıl davranılması gerektiği hususunda talimat vermiştir.[1353]

Hz. Ömer'in idaresinde yaşayan bütün gayrimüslimler din, ırk ve sınıf farkı gözetmeksizin "zimmî" sayılmış ve kendilerine aynı statü uygulanmıştır. Savunma ve cihat için yapılan savaşlar dolayısıyla herhangi bir yükümlülükleri bulunmayan bu insanların Müslüman oldukları takdirde hemen "zimmî" statüsünden çıkarılması ve kendilerinden önce Müslüman olanlarla aynı hakka sahip olmaları önemli bir husustur.[1354]

İslâm Tarihi boyunca zimmîlere gösterilen anlayış, tarihin en şerefli bölümlerinden birini teşkil eder. Aslında bu, tebaasına köle muamelesi yapmak alışkanlığında olan çağdaş dünya tatbikatından büsbütün ayrı bir anlayış idi; çağdaş dünyada, köle durumunda olan bir tebaanın, hiçbir insanî hakkı yoktur. Buna karşılık İslâm, mağlûp edip de, bir anlaşmayla İslâm devletinin himayesine girmeyi kabul eden insanlara, tamamen insanî şartlar teklif ediyordu.[1355]

Zimmîler hakkında İslâm'ın koyduğu hak ve hukukun başlıcaları şunlardır:

Dinleri hususunda tamamen serbesttirler. Dinî öğretimi kendi dinlerine göre öğretmek hususunda serbesttirler. Dinî edebiyat ve kitaplarını serbestçe neşretmek, yaymak, kanun hududu dâhilinde dinî inançlarından bahsedip konuşma ve bu hususta her ne suretle olursa olsun söz söyleme imkân ve hürriyeti, mabetlerinin serbestîsi ve muhafazası, şahsî ve zatî hukukunu muhafaza etmek, mülkî ve askerî kanunlar muvacehesince Müslü-

---

1353 İbn Sa'd, III, 337–339; İbnü'l-Esîr, ***Üsdülğabe fî Ma'rifeti's-Sahabe***, IV, 592; Gazâlî, IV, 854; Neccâr, s. 478

1354 Fayda, ***Hz. Ömer Zamanı'nda Gayrimüslimler***, s.196

1355 Sıddıkî, s.15

manlarla aynı şartlar içinde eşit olmak, hükümetten, bütün Müslüman ve gayrimüslimlerin aynı şekilde muamele görmeleri, geçim hususunda, iş güç sahasının her alanında Müslümanlarla aynı seviyede olmak, ihtiyaç sahibi zimmîleri de Müslümanlar gibi aynı şekilde Beytülmâl'den yararlandırmak.[1356]

İslâm devleti, gayrimüslimlerin haklarına tam olarak riayet ediyor, din hürriyetlerine katiyen dokunmuyordu.[1357] Hz. Peygamberden sonra bu devleti yöneten Râşid halifeler, teoriye takılıp kalmamış, zikrettiğimiz hakları pratiğe aktarmışlardır.

Hz. Ömer, Hristiyan olan kölesine İslâm'a girmesini söylediği zaman, kölesi ona "Dinde zorlama yoktur" diyerek karşılık vermiş, Hz. Ömer vefat etmeden, bu kölesini Hristiyan olduğu halde azat etmişti.[1358]

Zimmîler inanç ve ibadet hürriyetlerine sahiptirler, din adamları ve mabetleri korunur, dinlerinden dönmeleri için onlara hiçbir baskı yapılmaz.[1359] Hz. Ebûbekr orduyu sevk ederken, orduya verdiği nasihatler arasında "ibadet eden gayrimüslimlere dokunmamalarını, onları kendi hallerine bırakmalarını" içeren emirler yer alıyordu.[1360]

Hz. Hâlid b. Velîd'in, Anat halkına verdiği sözleşmede: "Namaz vakitleri hariç diledikleri saatte gece gündüz çanlarını çalabilecekleri, bayram günlerinde haçlarını çıkartabilecekleri" yazılıdır.[1361]

[1356] Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.616–617
[1357] Ebû Zehra, I, 15
[1358] İbn Sa'd, III, 158–159
[1359] Ebû Dâvûd, Harac, 30
[1360] Kandehlevî, I, 192
[1361] Kardavî, s.35

İskenderiye fatihi Amr "...zaptolunan memleket halkına, evvelâ mensup oldukları dinlerini muhafaza ve ibadetlerini serbestçe icra edebilecekleri hususunda teminat vermiştir."[1362]

İslâm Hukuku çerçevesi dışında tutulan ehli zimmet, kendilerine has dinî kanunlara tâbi tutularak kendi dinî cemaatlerinin başkanları tarafından yönetimlerine müsaade olunmuştu.[1363]

Kudüs'ün fethinden sonra Hz. Ömer, patrik ile birlikte mukaddes yerleri ziyaret etmiş,[1364] Kudüs anlaşmasıyla da; kiliselerin yıkılmayacağı, Hristiyanlara hiçbir zarar verilmeyeceği ve kiliselere bitişik arazilere tecavüz edilmeyeceği sarih olarak taahhüt edilmiş, din hürriyeti; dinleri hususunda onlara hiçbir zorlama yapılmayacağı şartı ile teminat altına alınmıştır.[1365]

Hz. Ömer zamanında fethedilen geniş topraklarda, bugün bile varlıklarını devam ettiren gayrimüslim unsurlarla onların mabetleri, Müslümanların başka din mensuplarına ve onların mabetlerine gösterdikleri hürmet ve saygının bir ifadesidir.[1366]

İslâm'da vatandaşa verilen en önemli haklardan birisi de, onların can, mal, namus ve şerefinin korunmasıdır.[1367] İslâm, onların canlarını öldürülmeye karşı himaye ettiği gibi, bedenlerini de dayağa ve işkenceye karşı korumuştur. Onların bedenlerine eziyette bulunmak caiz değildir. Velev ki cizye ve haraç gibi üzerlerinde ödenmesi gerekli malî görevleri yerine getirmekte geciksinler veya tümüyle ödemesinler. Oysa zekâtı vermeyen Müslümanlara karşı oldukça katı tavır takınılmıştır.[1368]

[1362] Hunke, s.254–255

[1363] Hitti, I, 259

[1364] Arnold, s.70

[1365] Şiblî Numanî, II, 211

[1366] Fayda, ***Hz. Ömer Zamanı'nda Gayrimüslimler***, s.171

[1367] Mevdûdî, ***İslâm'da Hükümet***, s.470–473

[1368] Kardavî, s.25

"Zimmîlerden birisini haksız yere öldüren cennete giremez."[1369] Zimmîlerin canları ve malları Müslümanlarınki ile aynı seviyede mütalâa edilmiştir. Örneğin bir Müslüman, zimmînin birisini öldürürse suçunun cezasını kendi hayatı ile ödemek zorundadır.[1370] Nitekim Hz. Ömer, zimmîyi öldüren bir Müslümanı idama mahkûm etmiştir.[1371] Yani bir zimmînin kanı, Müslüman kanı kadar kutsaldır; bir Müslüman, bir zimmîyi öldürürse bir Müslümanı öldürmüş gibi kısas uygulanmaktadır.[1372]

Zimmîler için tanınmış koruma hakkı, onların mal ve ırzlarının korunmasını da kapsamaktadır.[1373]

Hz. Ali haraç memurlarından birisine şu içerikte bir mektup yazmıştır. "Onların yanına vardığında yazlık ve kışlık elbiselerini, yiyeceklerini, işlerinde kullandıkları hayvanları satmayasın. Alacağın bir dirhem için onlardan hiçbir kimseye bir kırbaç dahi vurmayasın. Onlardan istediğin bir dirhem için kimseyi ayakta tutmayasın. Tahsil edeceğin herhangi bir miktar haraca karşılık, onların hiçbir mallarını satmayasın. Çünkü bizler ancak onların ihtiyaçlarından arta kalanından almakla emrolunduk. Sen bu dediklerime aykırı hareket edersen, benden önce Allah seni, ondan dolayı sorumlu tutar. Dediklerimin dışında bir hareketin bana ulaşırsa, seni azlederim."[1374]

Halife veya vali için, bir Müslümanın veya bir zimmînin hakkını alıp başkasına tahsis etmek hak ve salâhiyeti yoktur.[1375]

[1369] Neseî, Kasame, 12
[1370] Şiblî Numanî, II, 212
[1371] Mevlânâ Şiblî, IV, 417
[1372] Sıddıkî, s.113
[1373] Kardavî, s.21
[1374] Kardavî, s.26
[1375] Ebû Yûsuf, s.105

İslâm hukukunda gayrimüslimlerin şahıs hürriyeti vardır.[1376] Bu hususta Rasûlüllah: *"Bizim lehimize olan onların da lehinedir, aleyhimize olan onların da aleyhinedir,"*[1377] buyurarak zimmîlerin hak ve hukuklarını belirlemişlerdir.

Hâlid b. Velîd, Irak'taki Hire Hristiyanlarıyla yaptığı zimmet anlaşmasında şunları belirtmiştir: Herhangi bir yaşlı, çalışamaz duruma gelirse veya ona bir afet isabet ederse ya da önceleri zenginken sonra fakirleşir ve dindaşları ona sadaka vermeye başlarsa; cizye kaldırılır, kendisine de, aile fertlerine de Müslümanların beytülmâlinden bakılır.[1378]

Hz. Ömer, cüzamlı Hristiyanlara, zekât gelirlerinden ödenmek üzere, para ve yemek verilmesini emretmiş;[1379] dilencilik yapan bir ihtiyarı görünce de ona ve onun benzeri kişilere kendilerine yetecek kadar maaş bağlatmıştır.[1380]

Burada Philip K. Hitti'nin: "Hz. Ömer'in ilk anlaşmaları hiçe sayarak Hayber ve çevresindeki Yahudilerle Necranlı Hristiyanları yerlerinden çıkarttığı"[1381] şeklindeki görüşüne kısaca değinelim.

Rasûlüllah, Necran'ın Hristiyan olarak kalmasına müsaade etmiş, fakat bölge halkı, Müslüman valiler gönderilmesine razı edilmişlerdi.[1382] Ve Hz. Peygamber, Necran Hristiyanlarıyla yaptığı anlaşmanın bir maddesinde onların faiz yememelerini şart koşmuştu. Onlar Hz. Ömer devrinde bu kuralı ihlâl ettiler.

[1376] Zeydan, s.61

[1377] Ebû Dâvûd, Cihad, 96; Tirmizî, Siyer, 48; İbn Mâce, Cihad, 38; Dârimî, Siyer, 8

[1378] Kardavî, s.30

[1379] Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.185

[1380] Ebû Ubeyd, s.61

[1381] Hitti, I, 257

[1382] Yeniçeri, *"**Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi**,"* BYASİ., III, 249

Bu sebeple Necran'dan sürüldüler.[1383] Ebû Yûsuf (v.182/798), "onların çıkarılma sebebi, Müslümanlara bir takım kötülükler yapabileceklerinden Hz. Ömer'in endişe etmesidir,"[1384] şeklinde bir görüşe sahiptir.

Belâzürî(v.279/892), Hz. Ömer'in bu tavrını şöyle açıklar: "Hayberliler, Müslümanlar arasında bozgunculuk yaptılar; Müslümanları aldattılar. Hz. Ömer'in oğlunu bir evin damından attılar, iki elini kırdılar. Bunun üzerine Hz. Ömer, Hayber'i, Hudeybiye'de bulunmuş ve Hayber savaşına katılmış olan Müslümanlar arasında taksim etmiştir."[1385] Ömer Ferrûh da "İslâm'ın gelişmesi, Müslümanların huzuru açısından mülklerinin bedellerini tam olarak vererek Hz. Ömer, ehlikitabı Arap yarımadasından çıkarmıştır,"[1386] görüşüne sahiptir.

Mustafa Fayda, konuyla ilgili muhtelif görüşleri sıralayarak, şu sonuca varır: Hz. Ömer, Hristiyanlardan riba ile meşgul olanları Necran'dan çıkarmış, böyle bir tehcir ameliyesine maruz kalan bir topluluktan, geride kalanların bir kısmı da kendi vatandaşlarıyla birlikte göç etmişlerdir.[1387]

Hz. Ömer, Hayber ve çevresindeki Yahudilerle Necranlı Hristiyanları yerlerinden çıkartırken, onların özel durumlarını göz önüne almış ve her iki bölgeyle ilgili kararını, ayrı ayrı gerekçelere dayanarak vermiştir. Ayrıca Hz. Ömer, Arap yarımadasından, başka bir gayrimüslim zümreyi çıkarmamıştır. Özellikle Bahreyn gibi gayrimüslimlerin bulunduğu bölgelerde bu şekilde bir uygulamaya giriştiğini bilmiyoruz.[1388] Dolayısıyla

---

1383 İbn Sa'd, I, 358; Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.94

1384 Ebû Yûsuf, s.129

1385 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.34–40

1386 Ömer Ferrûh, s.104

1387 Fayda, ***İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı***, s.38

1388 Fayda, ***Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler***

Belâzürî ve Philip K. Hitti'nin "'Hz. Ömer bu uygulamasını Peygamberin '*Arap yarımadasında iki din bir arada olmaz*' sözüne binaen gerçekleştirmiştir"[1389] görüşlerine katılamıyoruz.

Burada vurgulamak istediğimiz husus, Râşid Halifelerin zimmîlerin haklarına riayet etmiş olmalarıdır.

Müslümanların siyaseti, başlangıcından bu yana müsamaha ve özerklik üzerinde temellenmiştir. Fethedilen ülkelerde Müslümanların izledikleri genel siyaset, fazla müdahaleci olmaksızın, belli sınırlar içinde ülke yönetimini yerli halka bırakmak olmuştur.[1390]

Müslümanlar zimmîlere hoşgörüyle, sevgiyle, adaletle yaklaştılar. Bu tavırlarının sonucu onlardan birçokları Müslüman oldular.[1391]

İslâm askerleri eş-Şerîa vadisine ulaşıp da, Ebû Ubeyde, karargâhını Fihl'de kurduğu zaman, oraların Hristiyan ahalisi Araplara yazdıkları bir mektupta şöyle diyordu: "Ey Müslümanlar! Bizanslılar bizim dinimizde bulunmakla beraber sizi onlara tercih ederiz. Çünkü siz bize karşı sözünüzü sadık bir şekilde tuttunuz. Sizin idareniz elbette onlarınkinden daha iyidir."[1392]

Hz. Ebûbekr, zimmîlerin emniyet ve masuniyetini tanımış, onların bilhassa vicdan hürriyetlerini temin etmiş,[1393] mağlûplara tatlılıkla muamele etmiş ve bu suretle memlekette sulhun tesisine çalışmıştır.[1394]

[1389] Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.95; Hitti, I, 257, s.194

[1390] İzzetî, s.23–24

[1391] Hatîb, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm***, s.66

[1392] Arnold, s.68

[1393] Mevlânâ Şiblî, III, 161

[1394] Buhl, F. "***Ebûbekr,***" İ.A., İstanbul, 1964, IV, 13

Hz. Ömer, Rasûlüllah gibi, devletle ilgili bir takım konularda gayrimüslimlerle istişare etmiş,[1395] hatta zulüm görmemeleri için yönetim ve vergi sistemiyle ilgili konularda taşrada oturan gayrimüslimlerin temsilcileriyle istişareler yapmıştır.[1396]

Hz. Ali, zimmîlerin hukukuna tamamen riayet etmiştir. İranlılar onun bu hareketi karşısında "Hüda bilir ki, bu Arap hükümdarı, Nuşirvan'ın hatırasını ihya etti" demişlerdir.[1397]

Zimmîler İslâmî hoşgörünün tadını çıkarmakla da kalmamışlar, aynı zamanda Müslüman konukseverliğinden, cömertlik ve açık görüşlülüğünden de yararlanmışlardır.[1398]

İslâm ülkesinde yaşayan yabancılar İslâm'ın kaza yetkisine dâhildirler. Ama İslâm kanununa tâbi değildirler. Bir yabancı kendi dininin mahkeme kararına bağlıdır.[1399]

Rasûlüllah, gayrimüslimlere kazaî konularda tam bir muhtariyet tanıdı, onların haklarına riayet etti.[1400]

Ceza hukuku açısından Müslümanlarla gayrimüslimler arasında hemen hemen hiçbir fark bulunmamaktadır. [1401]

En az on sarih vakanın şehadetiyle sabittir ki, müslim olsun, gayrimüslim olsun, herhangi mütevazı bir fert dahi, Hz. Muhammed (sav.)'e hukukî bir dava açabiliyordu.[1402] Aynı şekilde Hz. Ebûbekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali, tebaasından herhangi birinin, bazen de gayrimüslim bir ferdin şikâyeti üzerine hâkim tarafından çağrıldıkları mahkeme huzuruna gelmiş-

---

[1395] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 895–896

[1396] Hamidullah, ***İslâm Anayasa Hukuku***, s.177

[1397] Doğrul, V, 115

[1398] İzzetî, s.21

[1399] Hamidullah, ***Inıtıatıon a l'lslâm***, s.110

[1400] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 918–919

[1401] Yurdaydın, s.101

[1402] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 881

lerdir.[1403] Hz. Ali'nin hilâfetinde kendisine ait bir zırhı çalan birisiyle, Kûfe kadısı Şureyh'in önünde ifade vermesi, hâkimin hükmünü beklemesi bu hususta en güzel örnektir.[1404]

Hz. Ömer, cuma hutbesi îrad ederken bile Hristiyan şikâyetçileri kabul edip, şikâyetlerini dinlemiştir.[1405] Gayrimüslimler bir mâniaya maruz kalmadan Hz. Ömer'i görmeye gelirler, şahsen şikâyetlerini bildirirler, istidalar tanzim ederlerdi. Onların işlerinin pek çabuk görüldüğüne dair birçok vakaları tarih kaydeder.[1406]

Gayrimüslimlere Râşid Halifelerin görev –memuriyet– verip vermediği konusuna da değinmemiz gerekir.

Arazi vergi dairesinde çalışan İranlı, Yunan ve Kiptiler önceki gibi görevlerinde kaldılar.[1407] Gayrimüslimlerin görev yaptıkları dairelerin bazısında resmî yazışmaların Arapça değil de Yunanca ve Farsça olarak devam etmesi[1408] vilâyetlerde vergi teşkilâtında çalışan pek çok gayrimüslim memur olduğunu[1409] göstermektedir.

Hz. Ömer kölesi Vüssak'a: "Müslüman ol, şayet Müslüman olursan, Müslümanların idarî işlerinde senden faydalanacağım. Ben Müslüman olmayan bir kimseden faydalanamam," dedi.[1410] Bu rivayet Hz. Ömer'in gayrimüslimleri kilit görevlere getirmediğini gösterir. Yine hiçbir zimmî "şûra meclisi" azası olmamıştır. Herhangi bir ülkeye vali olan bir zimmîye de rastlayamıyo-

---

1403 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 928

1404 Corci Zeydan, IV, 71

1405 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 187

1406 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 200

1407 Şiblî Numanî, II, 68

1408 Ebû Ubeyd, s.54

1409 Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 174

1410 Ebû Ubeyd, s.54

ruz. Hakeza hiçbir zimmî; kadı veya hükümetin herhangi bir dairesinde vezir yahut nâzır, ordu kumandanı olmamış, Halife seçimlerine de katılmamıştır. Fakat bazı konularda Dört Halife, yalnız kendi milletlerinin "şûra ehli" denilen mühim şahsiyetleriyle müşavere etmekle yetinmez, diğer tebaalarıyla da istişare ederlerdi.[1411]

Corci Zeydan, Hz. Ömer'in ehlikitaptan memur edinilmesine gösterdiği tepkisini, onların rüşvet almalarından ve tarafgirlik etmelerinden duyduğu endişeye bağlar.[1412] Robert Mantran da, Ömer devrinden itibaren gayrimüslimlerin devlet idaresinde önemli mevkilere geldiklerini ifade etmektedir.[1413] Fakat Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde gayrimüslimlerin idarî görevlere getirildiklerine dair rivayetlere rastlayamadığımızı belirtmek istiyoruz.

Zimmîler, Müslümanların tanıdığı himaye haklarından istifade ederler ve askerlik vazifesinden muaf tutulurlar; buna mukabil ağır bir vergi ödemek zorundadırlar,[1414] görüşü izaha muhtaç bir görüştür.

İslâm topraklarında yaşayan zimmîlerin görevlerini, sorumluluklarını şöyle sıralayabiliriz:

✓ Cizye, haraç, ticarî vergilerini ödemek.

✓ Medenî ve buna benzer ilişkilerde İslâm kanununa uymak.

✓ Müslümanların gelenek ve duygularına saygılı olmak.[1415]

Görüldüğü gibi İslâm egemenliğinde yaşayan Müslüman olmayan halkın ödemekle yükümlü oldukları iki temel vergi

---

1411 Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.118

1412 Corci Zeydan, IV, 199

1413 Mantran, s.198

1414 Hitti, I, 259

1415 Kardavî, s.54

vardır. Bunlardan cizye, zekâta; haraç ise öşüre karşı olarak ödenir. Bu bakımdan İslâm devletinin Müslüman olmayanlara ağır vergiler yüklediği yolundaki görüşleri kabule imkân yoktur.[1416]

Herakl, Müslümanlara karşı asker topladığı, Müslümanların da bu ordunun Yermûk savaşı için üzerlerine geldiklerini öğrendiği zaman, Müslümanlar, Hıms halkından daha önce aldıkları cizye vergisini iade ettiler ve şunları söylediler: "Bu savaşla uğraşacağımızdan sizlere yardım edemeyeceğiz ve sizleri koruyamayacağız, emniyetiniz kendinize aittir." Bunun üzerine içlerinde Hristiyan ve Yahudilerin de bulunduğu Hıms halkı: "Sizlerin idaresi ve adaleti daha önce içinde bulunduğumuz zulüm ve zorbalıktan, bizim için daha iyidir. Bizler, Herakl'in ordusunu, sizin valinizle birlikte şehirden kovacağız."[1417]

Hz. Ali her zanaat erbabının imal ettiği şeylerden cizye almaktaydı. Bu kabil hareketle, kendilerine nakit para ödesinler diye bu çeşit mallarını satmaya mecbur kalmamalarını sağladı. Bu hareketler ehli cizyeye merhametli davranmaya ve onların yüklerini hafifletmeye yöneliktir.[1418]

Fetihlerle ele geçen topraklar ve üzerinde yaşayan insanlar, ganimet statüsü dışında bırakıldıkları gibi, bu insanlar hür kabul edilmiş ve sürdüre geldikleri yaşayış ve çalışma biçimlerini korumalarına imkân tanınmıştır.[1419] Nitekim Hz. Ömer, Sasanî İmparatorluğuna son verdikten sonra, İran'ın toprak gelirleri kanununu tamamen kabul etmiştir.[1420] Eski İran lisanında "merzuban" ve "dihkân" denilen, İslâm'dan önceki devirlerin büyük

---

1416 Yurdaydın, s.102

1417 Belâzürî, ***Fütûhu'l-Büldân***, s.195–196

1418 Ebû Ubeyd, s.65

1419 Fayda, ***Hz. Ömer Zamanı'nda Gayrimüslimler***, s.195

1420 Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdâresi***, s.82

toprak sahipleri eski mevkilerinde bırakıldılar ve eski hukuk ve imtiyazlarını muhafaza etmelerine müsaade edildi.[1421] Hakeza Kraliyet malikâneleri ile Romalı memurların mülkiyetinde bulunan araziler memleketin yerli halkına iade edildi. Bu arazileri Müslüman subaylara bağışlamak şöyle dursun, Hz. Ömer Müslümanların hiçbir halde bu arazileri elde edemeyecekleri, yani hakikatte onları nakit karşılığında bile sahiplerinden alamayacakları kaidesini vazetti.[1422]

YABANCI DEVLETLERLE İLİŞKİLER

Her devlet yabancı devletlerle ilişkilerde bulunmaya dolayısıyla bu ilişkileri belirleyen politikalara ihtiyaç duyar. Dış dünyayla bağlantısını koparmış, kendi içine kapalı bir devlet düşünmek hemen hemen mümkün değil gibidir.

Rasûlüllah'ın Medine'de kurduğu İslâm devletinin sınırları Rasûlüllah'ın vefatına kadar geçen kısa süre içinde üç milyon kilometrekareye ulaşmış, bu alana, Râşid Halifeler döneminde on milyon kilometrekarelik geniş bir alan daha ilâve edilmiştir.[1423]

Bu durum ilk dönem İslâm Tarihi'nde, İslâm devletinin izlemiş olduğu dış siyasetinin mevcudiyetini göstermektedir.

Biz, İslâm devletinin izlediği dış siyaseti genel hatlarıyla ele almaya çalışacağız. Zira konu hacim itibariyle kapsamlı bir konudur.

Hz. Muhammed (sav.) müşriklerle ve diğer din mensupları ile siyasî ve diplomatik münasebetlerini Medine'de başlatmıştır. Zira Mekke döneminde vatan ve sınır mefhumlarının olmayışı,

---

[1421] Şiblî Numanî, II, 66

[1422] Şiblî Numanî, II, 74

[1423] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 913

bir devletin olmayışına sebep teşkil etmekteydi. Mekke'de Darü'n–Nedve tarafından idare edilen site devleti mevcuttu ve idarî otorite müşriklerin elindeydi.[1424]

İslâm öncesi Mekke'nin, yabancılarla münasebetlerini tanzim etmek üzere sağlam esaslarla tesis edilmiş ve bugünkü dilde "Dışişleri Bakanlığı"nın çekirdeğini oluşturan bir müesseseye sahip olduğunu görürüz.[1425]

Hz. Peygamberimiz, gayrimüslimlerle olan diplomatik münasebetlerini mektuplaşarak veya elçiler göndererek gerçekleştiriyordu.[1426]

Rasûlüllah devrinde pasaport ve sair hüviyet vesikaları yoktu. Hudut muhafızlarının yanına varılır ve şayet bunlar razı edilirlerse geçişe imkân verirler ve elçinin emniyetini temin ederlerdi.[1427]

Râşid Halifeler hemen her konuda Rasûlüllah'ın izinden gitmişlerdir. Zaten göreve gelirken "Kur'ân ve Sünnet"in izinden gideceklerine dair söz vermişlerdir. Dolayısıyla Dört Halife, yabancı devletlerle ilişkilerini, dış siyasetlerini Rasûlüllah'ın atmış olduğu temel üzerine bina etmişlerdir.

İslâm'ın dış siyasetinde takip ettiği metotları, prensipleri şu şekilde sıralayabiliriz:

✓ İslâm devleti, milletinin birliği ve bütünlüğünü gaye edinir. Kur'ânı-ı Kerim'in hükmü bu konuda gayet açıktır: *"Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; parçalanmayın..."*[1428] Hz. Ebû-

---

[1424] Kapar, s.137

[1425] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 869

[1426] Kapar, s.234

[1427] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, II, 1021

[1428] Âl-i İmrân, 3: 103

bekr'in Ridde olaylarında takip ettiği metot,[1429] Hz. Ömer'in selefi gibi izinsiz olarak ashabın dışarıya çıkmasına müsaade etmemesi,[1430] Hz. Osman'ın, kendisini muhasara edenlere karşı, İslâm ümmetinin birliği için savaşa başvurmaması, kendini feda etmesi,[1431] Hz. Ali'nin Sıffîn savaşındaki tavırları,[1432] Haricîlere karşı tutumları,[1433] Dört Halife'nin, İslâm milletinin birlik ve beraberliği için çok hassas davrandıklarını göstermektedir.

✓ Dış siyaset ve devletlerarası münasebetler; hürriyet, adalet, emniyet esasları üzerinde ve sadece hayır gayesi ile bütün insanlığın refahına çalışmaya yönelik olmalıdır.[1434] *"Ey iman edenler! Hep birden barışa girin* (barışçı olun.) *Sakın şeytanın peşinden gitmeyin..."*[1435] *"Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve âdil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah adaletli olanları sever. Allah; yalnız sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanız için yardım edenleri dost edinmenizi yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte zalimler onlardır."*[1436] *"Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan* (bir davranış)*tır"*[1437] âyetleri, dış siyâsetlerinde Müslümanlara takip edecekleri yolu belirtmekte-

---

[1429] Vâkıdî, ***Kitâbu'r-Ridde***, s.31–32; Süyûtî, s.72–75; İbn Teymiyye, ***es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye***, s.19; Taha Hüseyin, s.74; Muhıbb et-Taberî, I, 147

[1430] Ebû Zehra, I, 36; Heykel, s.123

[1431] Taberî, IV, 414–417

[1432] Mes'ûdî, II, 402; İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil fi't-Tarih***, III, 161–163

[1433] Taberî, V, 66; İbnü'l-Esîr, ***el–Kâmil fi't-Tarih***, III, 173; İbn Kesîr, VII, 288–289; Eş'ârî, s.130

[1434] Akgündüz, s.152

[1435] Bakara, 2: 208

[1436] Mümtehine, 60: 8–9

[1437] Mâide, 5: 8

dir. Daha önceki konularda da temas ettiğimiz gibi başta zimmîler olmak üzere, Râşid Halifeler diğer milletlerle ilişkilerinde adalet unsuruna riayet etmişlerdir.

✓ İnsanlar arasında eşitlik esasına aykırı olan her şeyden Müslümanlar uzaktırlar.[1438] Allah-ü Teâlâ; *"Ey insanlar, doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki, Allah yanında en değerli ve en üstün olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır,"*[1439] buyurur. Hz. Peygamberimiz de: *"Ey insanlar! Allah, artık sizden cahiliye devrinin özelliklerinden olan soy, sop ve benzeri şeylerle övünmeyi ve böbürlenmeyi kaldırmıştır,"*[1440] hadisinde bu hususa dikkat çekmiştir. Görebildiğimiz kaynaklar, Râşid Halifelerin bu âyet ve hadise muhalif hareket ettiklerine dâir bir malûmat vermemektedir. Yani Râşid Halifeler dış siyasetlerinde insanlar arasında ırk, soy, cins ayrımı gibi cahiliye devri âdeti olan bir davranışa teşebbüs etmemişlerdir; etmeleri de mümkün görünmemektedir. Zira böyle bir davranış İslâm'ın özüne ters düşmektedir; İslâm'da aslolan Âdemî kardeşliktir.[1441]

✓ Savaş konusunda İslâm'ın ölçüsü bellidir. İslâm, din ayrılığı sebebiyle, iktisadî sömürü amacıyla, insanlar üzerinde tahakküm kurmak gayesiyle savaş yapılmasına müsaade etmez; aslolan sulhtur, barıştır. Fakat dinî, vatanî yönden ezilen, zulme maruz kalan insanları müdafaa, insan hürriyet ve şerefini himaye, insanlığın emniyet ve asayişini muhafaza gayesiyle savaşa müsaade eder.[1442] *"Size ne oldu da Allah yolunda ve Rabbimiz: Bizi, halkı zalim olan bu şehirden çıkar, bize tarafından bir sahip gönder,*

[1438] Akgündüz, s.152

[1439] Hucûrat, 49: 13

[1440] İbn Hişam, IV, 250–252

[1441] Bkz.: Nisa, 4: 1; En'am, 6: 99; A'raf, 7: 189; Zümer, 39: 6

[1442] Akgündüz, s.153

bize katından bir yardımcı yolla! diyen zavallı erkekler, kadınlar ve çocuklar için savaş mıyorsunuz? (Buna hakkınız yok.) *İman edenler Allah yolunda savaşırlar, inanmayanlar ise tağut* (batıl davalar ve şeytan) *yolunda savaşırlar. O halde şeytanın dostlarına karşı savaşın; şüphe yok ki şeytanın düzeni ve tuzağı zayıftır."*[1443] İslâm iyiliğe karşı iyiliği emreder. *"Acaba iyiliğin karşılığı iyilikten başka bir şey midir?"*[1444] Hadleri aşan ve ölçüyü kaçıranlara karşı misliyle mukabele gerekir: *"Size tecavüz edenlere* (aynı şekilde) *siz de tecavüz ediniz."*[1445] *"Karşılık yapacak olursanız, size yaptıkları şekilde davranınız."*[1446] *"Fenalığın karşılığı aynı şekilde fenalıktır."*[1447] Hulefâ–i Râşidîn dönemindeki savaş anlayışı bu âyetler çerçevesinde şekillenmiştir. Müslümanların en büyük yenilikleri arasında, her dinî cemaatlerin muhtar bir birim olarak tanınması ve böyle cemaatlerin ruhanî reislerine mühim miktarda cismanî ve adlî iktidar bahşedilmesi yer alır.[1448] Hz. Ebûbekr'in Üsâme b. Zeyd'e, Filistin'e harekâtı sırasında; Yezîd'e Suriye'ye harekâtı sırasında; Hz. Ömer komutanlarına talimatlarında savaşın ölçüsüne dair malûmatlar vermişlerdir.[1449]

✓ İslâm, Yabancı Devletlerle ilişkilerinde muahede ve antlaşmalara hürmet edilmesini, muamelelerde sadakat ve doğruluk gösterilmesini ister:[1450] *"Ey iman edenler! Akitleri* (n gereğini) *yerine getiriniz."*[1451] "(Antlaşma yaptığın) *bir kavmin hainlik yapmasından* (ahdini bozmasından) *korkarsan, sen de hak ve adaletle*

[1443] Nisa, 4: 75–76

[1444] Rahmân, 55: 60

[1445] Bakara, 2: 194

[1446] Nahl, 16: 126

[1447] Şûra, 42: 40

[1448] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdâresi***, s.230

[1449] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdâresi***, s.458–461

[1450] Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.52–53

[1451] Maide, 5: 1

(onlarla yaptığın ahdi) *onların üzerine at. Çünkü Allah, hainleri sevmez."*[1452]

✓ İslâm dış siyasetinde harplerde ve muharebelerde tarafsız memleket ve devletlerin hudut ve topraklarına hürmet gösterilmesi esası yer almaktadır.[1453] *"Artık onlar sizi bırakıp bir tarafa çekilir de, sizinle savaşmazlar ve barışı size bırakırlarsa, bu durumda Allah size, onların aleyhinde bir yol*(a girme hakkı) *vermemiştir."*[1454] Hz. Ömer, komutanlarına; "Allah yolunda, Allah'a inanmayanlarla harp edin, bununla beraber hadde tecavüz etmeyin, çünkü Allah hadde tecavüz edenleri sevmez," emrini vermiştir.[1455] Yani diğer davranışlarında olduğu gibi dört halife dış siyasetinde, savaş usulünde de Kur'ân'ın doğrultusunda hareket etmiştir.

✓ İslâm Devleti, milletleri sömürmek ve onların mukadderatına hâkim olmak isteyen güç odaklarına ve paktlara karşı koyar.[1456] *"Ey iman edenler! Allah'ın* (koyduğu, dini) *işaretlerine, haram aya,* (Allah'a hediye edilmiş) *kurbana,* (ondaki gerdanlıklara), *Rablerinin lütuf ve rızasını arayarak Beyt-i Haram'a yönelmiş kimselere* (tecavüz ve) *saygısızlık etmeyin"*[1457] *"... eğer onlar din hususunda sizden yardım isterlerse, sizinle aralarında sözleşme bulunan bir kavim aleyhine olmaksızın* (o müslümanlara) *yardım etmek, üzerinize borçtur. Kâfir olanların da bir kısmı, bir kısmına yardımcıdırlar. Eğer siz onu* (Allah'ın emirlerini) *yerine getirmezseniz, yeryüzünde bir fitne ve büyük bir fesat olur."*[1458] Bu hususla ilgili olarak en açık örneği Hz. Ömer devrinde gerçekleşen şu uygulamada görüyo-

---

[1452] Enfâl, 8: 58

[1453] Mevdûdî, ***Hilâfet ve Saltanat***, s.53

[1454] Nisa, 4: 90

[1455] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdâresi***, s.461

[1456] Akgündüz, s.153

[1457] Mâide, 5: 2

[1458] Enfâl, 8: 72–73

ruz: Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, komşu ülkelerin Müslüman tâcirlerden gümrük ve geçiş vergisi aldıklarını bildirince, Hz. Ömer de karşı tedbir almasını ve yabancı tâcirlere kendi ülkelerinde aynı şekilde vergi konulmasını emretmiştir.[1459] Esasen savaşta ve barışta hiçbir kayıt ve şart olmaksızın yabancılara hak tanımak konusunda Müslümanlar en öndedirler.[1460] Fakat Müslümanların hakkının verilmesi için yukarıdaki uygulamayı gerçekleştirmiştir.

Bu konuyu noktalamadan önce kısaca bahsettiğimiz ilişkilerin gerçekleşmesini sağlayan diplomasiye değinelim.

Bütün milletlerin bir devletler hukuku vardır. Hatta esirlerini yiyen Irokualar'ın bile. Onlar da elçiler gönderirler, elçiler kabul ederler, onlar da harp ve sulh hukukunu bilirler.[1461]

Rasûlüllah, Medine'ye gelen elçilerle meşgul olmak üzere Hz. Bilâl'i görevlendirmiş,[1462] hakeza heyetlere hediye takdim etmek için, bazı heyetlere özel ilgi göstermesi için de Hz. Bilâl'e görev vermiştir.[1463] Rasûlüllah "üstüvânetü'l-vüfûd" denilen yerde elçileri kabul etmiştir.[1464]

Hz. Ömer zamanında Müslüman elçilerin ecnebi saraylarında bazı mahallî âdetlere uymamaları yüzünden birçok hâdiseler zuhur etmiş, bilhassa secde eder gibi eğilmemeleri problem olmuştur.[1465]

Genellikle elçiler, gittikleri hükümdarlara hediyeler gönderirlerdi. Hz. Ömer'in zevcesi, kendi gönderdiği hediyeye muka-

---

[1459] Ebû Yûsuf, s.221; Sıddıkî, s.104

[1460] Hamidullah, ***Inıtıation a l'lslâm***, s.109

[1461] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdâresi***, s.98

[1462] Mevlânâ Şiblî, I, 443

[1463] Önkal, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu***, s.142

[1464] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdâresi***, s.240

[1465] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdâresi***, a.y.

bele olarak Kostantiniye İmparatoru'nun zevcesinden bir hediye almış, Hz. Ömer o hediyeyi hazine lehine haczetmiş ve zevcesinin gönderdiği hediyenin bedelini de ona ödemiştir. Elçilerin resmen ağırlanmalarının yanı sıra, beraberlerinde bulunan şahısların masuniyetten faydalandıklarını, öldürülmediklerini, hırpalanmadıklarını, rahatsız edilmediklerini, ibadet ve dinî ayin için elçilere tam bir serbestiyet verildiğini görürüz.[1466]

Diplomasinin hedefi, beynelmilel meselelerin barış yoluyla halli ve muhtelif devletlerarasında ahenk tesisidir. Bu; karşılıklı müzakereyle, daimî veya hususî ve fevkalâde elçiler vasıtasıyla veya uzlaştırma, tavassut, arabulma şekliyle, iki devlet arasında başka devletlerin araya girmesiyle yahut ta hâkem usulüyle sağlanır.[1467]

Bu usullerden birincisine; Muâviye'nin Kıbrıs seferi için Hz. Ömer'den izin istemesi karşısında, Bizans'ın Müslümanlarla dostluk kurma yolunda harekete geçmesini[1468] örnek verebiliriz.

İkinci şekle, Müslüman toprağından kaçarak, Bizans bölgesine iltica eden Hristayanlar konusunda, Hz. Ömer'in gerekli müdahaleyi yaparak, onların Bizans İmparatoru tarafından iade edilmeleri hâdisesini[1469] örnek olarak verebiliriz.

Üçüncü şekle ise, Hz. Ali'yle – Hz. Muâviye arasında meydana gelen Sıffîn savaşındaki "hâkem olayını" [1470] misal olarak verebiliriz.

[1466] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdâresi***, s.241–243

[1467] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdâresi***, s.245

[1468] Üçok, ***İslâm Tarihi***, s.5

[1469] Hamidullah, ***İslâm'da Devlet İdaresi***, s.153

[1470] İbn Kesîr, VII, 287–288

SONUÇ

Dört Halife Dönemi, peygambersiz hayata intibakın sağlandığı bir dönemdir. Bu dönemde halifelik yapan Râşid Halifeler, Kur'ân ve Sünnet doğrultusunda uygulamalarını gerçekleştirmişler; "Saadet Devri"ni oluşturmuşlardır.

Dört Halife Dönemi'nin devlet ve hükümet rejimini günümüzde kullanılan devlet ve hükümet rejimleriyle isimlendirmek mümkün görünmemektedir. Şayet bu dönemin rejimine bir isim vermemiz gerekirse "nev-i şahsına münhasır" bir devlet = hükümet rejimidir, diyebiliriz.

Bu dönemin idarî yapısı, piramitsel bir özelliktedir. Piramidin tepesinde halife vardır. Halife, yani baş idareci devlet idaresini, Kur'ân ve Sünnet'e muhalif olmamak kaydıyla, yardımcılarıyla gerçekleştirir. Piramit yukardan aşağıya doğru vezirler = başyardımcılar, temsil heyeti, kâtipler, valiler, memurlar ve halk'a doğru genişlemektedir. Fakat bu durum yönetimle halk arasındaki bağlantıyı koparacak bir özelliğe sahip değildir. Aksine yönetimle halk etle tırnak mesabesindedir.

Dört Halife'nin göreve geliş şekillerinde bazı farklılıklar vardır. Hz. Ebûbekr seçimle, Hz. Ömer istihlâfla, Hz. Osman şûra kararıyla, Hz. Ali de bir tür seçimle halife olmuşlardır. Bu değişiklikler toplumun yapısına ve İslâm'ın evrenselliğine bağlanabilir. Bu uygulamalardaki ortak yön ise, bîat, seçim, istişare ve de Kur'ân ve Sünnet'e bağlılığın temel umde kabul edilmesidir.

İsimleri "vezir" şeklinde telâffuz edilmese de halifelerin kendilerine hemen her konuda yardımcı olabilecek yardımcıları olmuştur.

Temsilciler Meclisi (Şûra Heyeti), bu dönemin en önemli organıdır. Dört Halife'nin her biri gerek hükümet nizamında, gerek hükümetin inzibatî işlerinde, gerekse diğer işlerde hemen her hususta, her muamelede şûra heyetine başvurmuştur. Şûra heyeti toplumun her kesimini temsil edebilecek bir şekilde oluşturulmuştur. Burada alınan kararlara halifenin kesinlikle riayet etme zorunluluğu yoktur. Hz. Ebûbekr'in; Üsâme ordusunun hazırlanması ve Ridde Hareketleri karşısında şûra heyetinin kararına uymadığını, diğer halifelerin şûra kararlarına uyduklarını görürüz. Bu konuda halifenin sınırlı bir otoriteye sahip olduğunu; hiçbir otoritesi olmadığı zaman halifenin etkisiz olacağını, gereğinden fazla otoritenin de halifeyi istibdada sürükleyebileceğini söyleyebiliriz.

Halifenin toplumun sorunlarını çözme hususunda bir hayli zamana ihtiyacı vardır. Zamanını bir takım bürokratik işlerle geçirmesi, yönetimde aksamalara sebebiyet verecektir. Râşid Halifeler bu sorunu kâtipleri vasıtasıyla çözmüşlerdir.

"Hacib"e Dört Halife'nin ihtiyaç duymaması, kanaatimizce dönemlerinde uyguladıkları idareden emin olmalarının bir neticesidir. Fakat Hz. Osman ve Hz. Ali'nin şehit edilmesi hicâbet kurumunun ehemmiyetini ortaya koymuştur.

Devlet işlerinin düzenli yürümesi, yükünün hafiflemesi için bazı kurumlara ihtiyacı vardır. Bu amaçla Hz. Ömer divanı tesis etmiştir. Halefleri de divandan istifade etmişlerdir.

Hz. Muhammed (sav.)'den miras olarak kalan üç milyon kilometrekarelik İslâm topraklarına on milyon kilometrekarelik bir ilâve daha yapan Râşid Halifelerin mükemmel bir ordu sis-

temine sahip olduğu muhakkaktır. Bu sistem eski unsurlarla beslenerek, o günün şartlarında gelişen teknolojiden istifade edilerek ve dahası iman duygusuyla pekiştirilerek oluşturulmuştur.

Şurta (Emniyet Teşkilâtı), Hz. Ali zamanında kurulmuştur. Daha önceki halifelerin bu teşkilâta ihtiyaç hissetmedikleri kanaatindeyiz. Berîd teşkilâtı, Emevîler dönemindeki şekliyle olmasa da, haberleşmenin sağlanması açısından Dört Halife'nin istifade ettiği bir teşkilât gibi görünmektedir.

Dört Halife Dönemi'nde İslâm uygarlığı, askerî fetihler ve politik otoritenin sağlam temellere oturtulmasıyla ilgilenilmesi sebebiyle gelişmesini yavaş sürdürmüştür. Zira bu tür koşullar genellikle örgütlü eğitim faaliyetlerine elverişli değildir. Fakat Emevî ve Abbasî döneminde gelişen eğitim ve öğretim faaliyetlerinin temelinin Râşid Halifeler Dönemi'nde atıldığını inkâr edemeyiz.

Devlet kurumlarının işlerliği, devletin fonksiyonel organlarıyla gerçekleştirilebilir.

İslâmî yönetim dört ana temele (Kitap, Sünnet, İcma', Kıyas) dayalı olarak gelişmiş, ayrıntılara girebilecek ölçüde alanını genişletmiştir. Ulu'l-emr'in hüküm yetkisi vardır. Fakat yetki mutlak olmayıp, bir takım kayıtlarla sınırlıdır. Verdiği hükümlerin şeriatın esas ahkâmına muvafık olup, umumî prensiplerine, teşri' ruhuna aykırı olmaması şarttır. Yani bu esaslara aykırı olmayan örflere atıf yapılan veya ihtiyaca cevaz veren hususlarda, teferruat hükümlerini düzenleyen ve zamanın ihtiyaçlarını karşılayan kanunlar çıkarılabilir. Tabiî ki bunu gerçekleştirirken teşrî organ dediğimiz "ehlü'l-hall ve'l-akd"in görüşlerine başvurulur. İçtihat ve hüküm çıkarma konusunda diğer müçtehitlerden herhangi birisi gibi halifenin hareket ettiğini görürüz. Bu

prensipler Dört Halife'nin teşri' konusunda gerçekleştirdiği uygulamalardan çıkmaktadır.

Kanunların yürürlüğe konmasını gerçekleştiren, işlerin ahenkli yürümesini sağlayan icra organıdır. İcra organının başı da halifedir. Dört Halife Dönemi'nde icrâî organ ve adlî organlar birbirinden ayrı tutulmuştur. Hükümet başkanı şer'i hükme göre, ikisini birden her ne surette olursa olsun elinde bulunduramıyordu. Hükümet başkanı kadılık sıfatıyla adalet kürsüsüne oturursa, icrâî işlere müdahale edemezdi. Buradan yargıda tam bir bağımsızlık olduğunu anlıyoruz.

Günümüzdeki "yargıtay"a benzeyen ve adlî işlerde kadı ve muhtesibin yetkisine sahip olan "mezalim mahkemesi"ni sadece Hz. Ali Dönemi'nde görüyoruz. Bu, toplumun yapısıyla alâkalıdır.

Yargı işlerini halletmek üzere orduya da Hz. Ömer'den itibaren kadılar atanmıştır.

"İyiliği emretmek, kötülükten yasaklamak" prensibine dayanan muhtesiplik, Hz. Ömer devrinde teşkilâtlı bir yapıya kavuşturulmuştur. Bu teşkilâtın kökleri Hz. Peygamber (sav.)'e dayanmaktadır.

İktisadî (malî) sistemin belirlenmesi sistemin "para" unsuruna bakış açısını tespit etmekle mümkün olacaktır. İslâm Devleti'nde para; üretme gücü, kazanma imkânı olmayanlara da verilmektedir. Fakat bu durum üretime engel değildir; elbette üretim, üretimi teşvik etmek ve üreticiye tüketme hakkı vermek esas prensiptir. Ama çalışamayacak durumda olanlar da devletçe dışlanmazlar. Devletin onları üretken hale getirmesi mümkünse devlet bunu yerine getirir. Böyle bir gücü yoksa veya ferdin yaşlılık durumu gibi üretebilecek bir pozisyonu yoksa, onlara da tüketme hakkı verilir.

Devletle halk arasında köprü vazifesi gören en etken görevliler, valilerdir. Vali; halifenin gözü, kulağı, eli, ayağı gibidir. Dört Halife valilerini seçerken öncelikle onlarda ehliyet aramış, onların faaliyet alanlarını, görevlerini, yetkilerini, yardımcılarını belirlemiş ve bunların neticesinde sıkı bir murakabeye tâbi tutmuştur.

Aynı şekilde memurların tayini hususunda da Râşid Halifelerin hassasiyetlerini görüyoruz. Dört Halife'nin "halkla ilişkileri" Müslüman halkla ilişkiler ve gayrimüslim halkla ilişkiler olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir. Bu ilişkilerinde halifeler halkı fildişi kuleden seyretmemişler, halkla bağlantılarını koparmamışlar, halk arasında adalet, hak, sevgi barış, kardeşlik prensiplerini tesis etmişler, kapılarını herkese açık tutmuşlardır.

Yabancı devletlerle ilişkilerinde; İslâm devletinin birlik ve beraberliği, bütünlüğü yegâne gaye olmuştur. Dış siyaset hürriyet, adalet, emniyet esasları üzerinde ve sadece hayır hedefine yöneliktir. Savaş; din ayrılığı, iktisadî sömürü, insanlar üzerinde tahakküm kurmak maksadıyla yapılmamış, muahede ve anlaşmalara hürmet esas alınmış, tarafsız devletlerin, –zayıf bile olsalar– hudutlarına ve topraklarına zarar verilmemiştir.

Bu araştırmamızdan çıkarabildiğimiz neticeleri birkaç madde ile şu şekilde özetleyebiliriz:

➢ Dört Halife'nin İdarî Yapısı, Kur'ân ve Sünnet rehberliğinde oluşturulmuştur.

➢ Kur'ân ve Sünnet'te olmayan hususlarda, icma', kıyas, içtihat vasıtaları kullanılarak, gelişen şartlara uyum sağlanmıştır.

➢ Yine gerek kurumlar, gerek mekanizmanın işlerliği açısından yeni vasıtalara duyulan ihtiyaç karşılanmış, İslâm'ın elâstikî yapısından istifade edilmiştir.

- Halifeler, kadrolarını seçerken uyum sağlayabileceği kadroları seçme hürriyetine sahiptir.
- Halife seçimlerinde verasete dayalı bir uygulamadan devamlı surette kaçınılmış; seçim, bîat, istişare temel prensip kabul edilmiştir.
- Hiç bir zaman "idareciler" imtiyazlılar sınıfı olarak görülmemiş, halkın hizmetçisi telâkki edilmiş ve o doğrultuda çalışmışlardır.
- İdareci seçiminde istek değil, ehliyet ölçüdür.
- Halifelerin bazı konulardaki farklı uygulamaları, şartların, toplumun durumuna göre, şahsî içtihadı neticesinde gerçekleşmiştir; özde farklılık yoktur.
- Râşid Halifelerin İdarî Yapı'yla ilgili oluşturdukları kurumlar; yaptıkları uygulamalar, günümüz şartlarında da uygulanabilecek bir özellik arz etmektedir. Bazı teknik tabirler farklı olsa da, kabuktaki bu farklılıklar, öze sirayet etmeyecektir.

BİBLİYOGRAFYA

ABDULLAH, Muhammed, ***Kur'ân Devleti***, çev.: Nezir Demircan, Ankara, 1975.

ABDURRAHMAN, Ahmed Şeref, ***el-Bey'at-ü fî Nizâmi's-Siyâsi'l-İslâm***, Kahire, 1988.

ABDÜLHÂDÎ, Cemal Muhammed – **VEFA**, Muhammed Rif'at, ***İstihlâf-ü Ebî Bekr***, Kahire, 1989.

AHMED CEVDET PAŞA (v.1392/1895), ***Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ***, sad.: Ali Arslan, İstanbul, 1980.

AHMED EMÎN b. İbrahim et Tabbah, ***Fecru'l-İslâm***, Kahire, 1947

AKBULUT, Ahmet, ***Sahabe Devri Siyâsî Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri***, İstanbul, 1992.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, ***Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası***, İstanbul, 1989.

AKKÂD, Abbâs Mahmûd, ***Abkariyet-ü Ömer b. el-Hattâb***, Beyrut, 1969.

__________, ***Hz. Ebû Bekr'in Şahsiyeti ve Dehâsı***, çev.: Ali Özek, İstanbul, 1389.

__________, ***Osman b. Affân***, y. ve t.y.

AKYÜZ, Vecdi, ***Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi***, İstanbul, 1991.

ALEVÎ, Hâdî, ***fi's-Siyâseti'l-İslâmiyye***, Beyrut, 1974.

ALGÜL, Hüseyin "***Asr-ı Saadet'te İdarî Hayat***," BYASİ., İstanbul, 1994, C.: II, s.(145–162)

__________, ***İslâm Tarihi***, İstanbul, 1986.

ALLÂME TABATABA, ***İslâm'da Şîa***, çev.: Kadir Akaras – Abbâs Kâzımî, İstanbul, 1993.

ARNOLD, T. W., ***İslâm'ın Yayılış Tarihi***, çev.: Hasan Gündüzler, Ankara, 1982.

ATAR, Fahrettin, ***İslâm Adlîye Teşkilâtı* (ortaya çıkışı ve işleyişi)**, Ankara, 1979.

AYDIN, Mustafa, ***İlk Dönem İslâm Toplumu'nun Şekillenişi***, İstanbul, t.y.

BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdülkadir b. Tahir (v.429/1037), ***el-Fark Beyne'l-Firak***, thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1990.

BAKIR, Abdülhâlık, ***İktisâdî ve İdârî Yönden Hz. Ali Dönemi***, Ankara, 1990.

BARTHOLD, W., ***İslâm Medeniyeti Tarihi***, çev.: M. Fuat Köprülü, Ankara, 1963.

BAYRAKLI, Bayraktar, ***Fârabî'de Devlet Felsefesi***, İstanbul, 1983.

BELÂZÜRÎ, Ahmed b.Yahya (v.279/892), ***Ensâbü'l-Eşrâf***, thk.: Muhammed Hamidullah, Mısır, 1959.

__________, ***Fütûhu'l-Büldân***, çev.: Mustafa Fayda, Ankara, 1984.

BOİSSY, Gabriel, ***İdâre Sanatı***, çev.: İlhan Bardakçı, Ankara, 1968.

BROCKELMANN, Carl, ***İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi***, çev.: Neşet Çağatay, Ankara, 1964.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail (v.256/870) ***el-Câmiu's-Sahîh***, Kahire, 1958.

BUHL, Fr. "***Ebû Bekr***," İ.A., İstanbul, 1964, C.: IV, s.(12–13).

BULAÇ, Ali, "***Asr-ı Saadet'te Siyâsî Olaylar***," BYASİ., İstanbul, 1994, II, s.(45–71).

CAFERÎYAN, Resûl, ***Masum İmamların Fikrî ve Siyâsî Hayatı***, çev.: Cafer Bayar, İstanbul, 1994.

CANAN, Mehmet Zeki, ***İslâm Tarihi***, İstanbul, 1977, C.:I.

CORCİ ZEYDAN, ***İslâm Medeniyeti Tarihi***, çev.: Zeki Megamiz, İstanbul, 1974.

ÇAĞATAY, Neşet, ***İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı***, Ankara, 1982.

ÇAM, Esat, ***Devlet Sistemleri***, İstanbul, 1976.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdillah b. Abdurrahman (v.255/868) ***es-Sünen***, Kahire, 1966.

DOĞAN, D. Mehmet, ***Temel Büyük Türkçe Sözlük***, İstanbul, 1994.

DOĞRUL, Ömer Rıza, ***Asr-ı Saadet***, sad.: O. Zeki Molla Mehmedoğlu, İstanbul, 1978, C.: V.

DÛRÎ, Abdülaziz, ***İlk Dönem İslâm Tarihi -Bir Önsöz-*** çev.: Hayreddin Yücesoy, İstanbul, 1991

__________, ***İslâm Şehri "Hükümet Kurumları,"*** edt.: R.B. Serjéant, çev.: Elif Topçugil, İstanbul, 1992.

__________, ***en-Nüzûmü'l-İslâmiyye***, Bağdat, 1950.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistânî (v.275/888), ***es-Sünen***, Mısır, 1950.

EBU'L-ULÂ, Mardin, "***Kadı,***" İ.A., İstanbul, 1967, C.:VI, s.(42–46).

__________, "***Beytülmâl***" İ.A., İstanbul, 1961, C.:II, s.(591–593).

EBÛ UBEYD, Kâsım b. Sellâm(v.224/838) ***Kitâbu'l-Emvâl***, çev.: Cemaleddin Saylık, İstanbul, 1981.

EBÛ YÛSUF, Ya'kûb b. İbrâhîm (v.182/798), ***Kitâbu'l-Harac***, çev.: Ali Özek, İstanbul, 1970.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, ***İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi***, çev.:Abdülkadir Şener, Ankara, 1971.

__________, ***İslâm'da Sosyal Dayanışma***, çev.: Abdülkadir Şener, İstanbul, 1969.

EFLÂTUN (v.M.Ö. 347), ***Devlet***, çev.: Sebahattin Eyüboğlu–M.Ali Cimcoz, İstanbul, 1971.

ELMALILI, M. Hamdi Yazır, ***Hak Dini-Kur'ân Dili***, İstanbul, 1992.

ERKAL, Mehmet, "***Asr-ı Saadet'te Vergi,***" BYASİ., İstanbul, 1994, C.:III, s.(179–239).

ERYARSOY, M. Beşir, ***İslâm Devlet Yapısı***, İstanbul, 1988.

EŞ'ÂRÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil (v.324/936), ***el-Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve'h-tilâfi'l-Musallîn***, tsh.: Hellmut Ritter, Wiesbaden, 1980.

FÂRABÎ, Ebû Nâsır(v.339/950), ***es-Siyâsetü'l-Medenîyye*** **(Mebâdiu'l-Mevcûdât)**, çev.: Mehmet Aydın–Abdülkâdir Şener – M. Rami Ayas, İstanbul, 1980.

FAYDA, Mustafa, "***Atâ,***" DİA., İstanbul, 1991, C.: IV, s.(33–34)

__________, "***Cerîb,***" DİA., İstanbul, 1993, C.:VII, s.(402)

__________, "***Ebû Bekr,***" DİA., , Ankara, 1994, C.X, s.(101–108)

__________, ***İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı***, Ankara, 1982.

__________, ***Hz. Ömer Zamanı'nda Gayr-i Müslimler***, İstanbul, 1989.

FAZLUR RAHMAN, ***İslâm***, çev.: M. Dağ – M. Aydın, İstanbul, 1981.

GAZÂLÎ, Ebû Hamid Muhammed (v.505/1111) ***İhyâ-u Ulûmi'd-din***, çev.:A. Serdaroğlu, İstanbul, 1973–1975.

HAMİDULLAH, Muhammed, ***Inıtıatıon a l'Islâm***, Paris, 1970.

__________, ***İlk İslâm Devleti***, çev.: İ. Süreyya Sırma, İstanbul, 1992.

__________, ***İslâm Anayasa Hukûku***, edt.: Vecdi Akyüz, İstanbul, 1995.

__________, ***İslâm'da Devlet İdâresi***, çev.: Kemal Kuşçu, Ankara, t.y.

__________, ***İslâm Müesseseleri'ne Giriş***, çev.: İ. Süreyya Sırma, İstanbul, 1992.

__________, ***İslâm Peygamberi***, çev.: Salih Tuğ, İstanbul, 1990, C.: I–II.

__________, ***Hz. Peygamber'in Savaşları***, çev.: Salih Tuğ, İstanbul, 1981.

__________, ***el-Vesâiku's-Siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebeviyye ve'l-Hilâfeti'r-Raşide***, Beyrut, 1987.

HASAN İbrahim Hasan, ***Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi***, çev.: İsmail Yiğit – Sadreddin Gümüş, İstanbul, 1985.

HASAN İbrahim Hasan – **ALİ** İbrahim Hasan, ***en-Nüzûmü'l-İslâmiyye***, Kahire, 1970.

HATEMÎ, Hüseyin, ***İslâm Hukuku'nda Devlet Yapısı***, İstanbul, 1970

HATÎB, Abdülkerim, ***Ali b. ebî Tâlib***, Beyrut, 1975.

__________, ***el-Hilâfe ve'l-İmâme***, Beyrut, 1975.

__________, ***es-Siyâsetü'l-Mâlîye fi'l-İslâm***, Beyrut, 1975.

HATİBOĞLU, M. Saîd, ***Hilâfetin Kureyşliliği***, AÜİFD., Ankara, 1978, C.: XXIII, s.(121–212).

HATTÂB, Mahmud Şit, ***Komutan Peygamber***, çev.: Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1988.

HEYKEL, Muhammed Hüseyin, ***Hilâfet ve Meliklik Arasında Osman b. Affân***, Kahire, 1968.

HİCÂZÎ, Muhammed Mahmûd, ***Furkan Tefsiri***, çev.: Mehmet Keskin, red.: F. Şimşek, İstanbul, t.y.

HİNDÎ, Alâuddîn Ali el-Muttakî b. Hüsameddin (v.974/1566), ***Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl***, Beyrut, 1970.

HİTTİ, K. Philip, ***Siyâsî-Kültürel İslâm Tarihi***, çev.: Salih Tuğ, İstanbul, 1989.

HİZMETLİ, Sabri, ***İslâm Tarihi***, Ankara, 1991.

HUART, Cl., "***Ali***," İ.A., İstanbul, 1950, C.:I, s.(306–310).

HUDARÎ, Muhammed,(v.1927) *İtmâmü'l-Vefâ fî Sîrati'l-Hulefâ*, thk.: Ahmed el-Kallâşî, Haleb, 1398.

__________, *Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye*, Mısır, 1969.

HUNKE, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, İstanbul, 1975.

İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed el-Kurtûbî (v.463/1071), *el-İstîab fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk.: Ali Muhammed el-Bicavî, Beyrut, 1992.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Abdurrahman (v.808/1405), *Mukaddime*, çev.: Z. K. Ugan, İstanbul, 1968.

İBN HANBEL, Ahmed b. Hanbel, (v.241/855) *el-Müsned*, Mısır, 1313.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (v.456/1013) *Cemherat-ü Ensâbi'l-Arab*, Beyrut, 1983.

__________, *Kitâbu'l-Fasl*, Mısır, 1900–1902.

İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam (v.213/828) *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, Mısır, 1936, C.: I–IV.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureyşî (v.774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk.: Mustafa Abdülvahid, Beyrut, 1976, C.: I–XIV.

İBN MÂCE, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî (v.275/888) *es-Sünen*, thk.: Muhammed Fuad Abdülbaki, Mısır, 1954.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fazl Muhammed (v.711/1371) *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 1970.

İBN SA'D, Ebû Abdillah Muhammed (v.230/844) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1975, C.: I–VIII.

İBN TEYMİYYE, Takıyuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed (v.728/1263) *el-Hisbetü fi'l-İslâm*, y. ve t.y.

__________, *es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye fî Islahı'r-Râi ve'r-Râıyye*, Beyrut, 1966.

İBNÜ'L- ARABÎ, Kâdı Ebû Bekir, (v.543/1148), *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, thk.: Muhibbuddin el-Hatîb, Beyrut, 1987.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (v.508/1114), *Menâkıb-u Emîri'l-Mü'minîn Ömer b. el-Hattâb*, thk.: Zeyneb İbrahim Kârût, Beyrut, 1982.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed (v.630/1232) *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1980, C.: I–IX

__________, *Üsdülğabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk.: M. İbrahim el-Bennâ – M. Ahmed Aşûr, Kahire, 1973, C.: I–VII.

İBNÜ'T-TİKTAKA, Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ (v.709/1309), ***el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye***, Beyrut, 1966.

İMAM MUHAMMED b. Hasan b. Farkat (v.189/804), ***İslâm Devlet Hukûku***, şerh.: İmam Serahsi, çev.: Sait Şimşek–İbrahim Sarmış, Ankara, 1980.

EL-İMÂME VE'S-SİYÂSE, **İBN KUTEYBE**, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (v.276/889)'ye atfedilen ancak ona ait olmayan müellifi meçhul eser, tlk.: Taha Muhammed ez-Zeynî, Mısır, 1969, C.: I–II.

İZZETÎ, Ebu'l-Fazl, ***İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş***, çev.: Cahit Koytak, İstanbul, 1984.

KALLEK, Cengiz, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Piyasa İlişkisi***," BYASİ., İstanbul, 1994, C.: III, s.(403–473).

KALKAŞENDÎ, Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed (v.821/1418), ***en-Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifet-i Ensâbi'l-Arab***, Beyrut, 1984.

KANDEHLEVÎ, M. Yûsuf, (v.1384/1965), ***Hayatü's-Sahabe***, çev.: S. Gülle, İstanbul, 1990, C.: I–IV.

KANDEMİR, M. Yaşar, "***Ali***," DİA., İstanbul, 1989, C.: II, s.(371–378).

KAPAR, Mehmet Ali, ***Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti***, Konya, 1987.

KARAMAN, Hayreddin, ***Günlük Hayatımızda Helâller ve Haramlar***, İstanbul, 1979.

__________, ***Mukayeseli İslâm Hukûku***, İstanbul, 1974.

KARDAVÎ, Yûsuf, ***Müslümanlar Gayr-i Müslimlere Nasıl Davrandı?*** çev.: Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1985.

KAVAKÇI, Yusuf Ziya, ***Hisbe Teşkilâtı***, Ankara, 1975.

KAYAOĞLU, İsmet, ***İslâm Kurumlar Tarihi -I-***, Ankara, 1985.

__________, ***İslâm Kurumlar Tarihi -II-***, Konya, 1994.

KAZVİNÎ, Seyyid Muhammed Kâzım, ***Aliyyün mine'l-Mehdî ile'l-Lâhdî***, Beyrut, t.y.

KESKİOĞLU, Osman, ***Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku***, Ankara, 1980.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay (v.1333/1915), ***et-Terâtibu'l-İdâriyye***, Beyrut, t.y. C.: I–IV.

KOMİSYON, ***Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi***, İstanbul, 1989, C.: I–XIV.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat, "*Berid*," İ.A., İstanbul, 1961, C.:II, s.(541–549).

KUBALI, Hüseyin Nail, ***Esas Teşkilât Hukuku Dersleri***, İstanbul, 1955.

KUR'ÂN-I KERİM ve AÇIKLAMALI MEÂLİ, Ali Özek Başkanlığı'nda Heyet Meâli, Medine, 1987.

KUTUB, Muhammed, ***İslâm'ın Etrafındaki Şüpheler***, çev.: Ali Özek, İstanbul, 1976.

KUTUB, Seyyîd (v.1966), ***fî Zîlâli'l-Kur'ân***, çev.: M. Bekir Karlıağa –M. Emin Saraç – İ. Hakkı Şengüler, İstanbul, t.y., C.: I–XVI.

LAOUST, Henri, ***La Pensée et L'action Politiques d'al-Maverdı***, Paris, 1968.

LİNDSAY, A. D., ***Demokrasinin Esasları***, çev.: Kemal Diriöz, Ankara, 1973.

MAHMÛD ŞÂKİR, ***Dört Halife***, çev.:. Ferit Aydın, İstanbul, 1994.

__________, ***Târîhu'l-İslâm***, y.y. (Mektebetü'l-İslâmî), 1991.

MÂLİK b. Enes (v.179/790) ***el-Muvatta***, thk.: Muhammed Fuad Abdulbaki, Kahire, 1951, C.:I–II.

MANNAN, M. A., ***İslâm Ekonomisi (Teori ve Pratik)***, çev.: Bahri Zengin–Tevfik Ömeroğlu, İstanbul, 1976.

MANTRAN, Robert, ***İslâm'ın Yayılış Tarihi***, çev.: İsmet Kayaoğlu, İstanbul, 1976.

MÂVERDÎ, Ebu'l- Hasan Ali b. Muhammed (v.450/1058) ***el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l Vilâyâtü'd Dîniyye***, çev.: Ali Şafak, İstanbul, 1976.

__________, ***Maddî ve Manevî Yüce Hedefler***, çev.: Yaşar Çalışkan, İstanbul, 1993.

MERCAN, Ahmet, ***Devlet Bilinci***, İstanbul, 1993.

MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin b. Ali (v.346/957), ***Mürûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher***, thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1983.

MEVDÛDÎ, Ebu'l-A'lâ (v.1979), ***Hilâfet ve Saltanat***, çev.: Ali Genceli, İstanbul, t.y.

__________, ***İslâm'da Hükümet***, çev.: Ali Genceli, Ankara, t.y.

MEVLÂNA ŞİBLÎ, ***Asr-ı Saadet***, muh.: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1977.

MEYDAN Larousse, İstanbul, 1981.

MİCHON, Jean Louis, ***İslâm Şehri "Dinî Kurumlar,"*** edt.: R. B. Serjéant, çev.: Elif Topçugil, İstanbul, 1992.

MUHAMMED ZEKİYÜDDÎN, ***Hulefâ-i Râşidîn***, Beyrut, 1985.

MUHIBB et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Ahmed eş-Şüheyr (v.649/1251), ***er-Riyâdu'n-Nâdıra fî menâkıbi'l-Aşera***, Beyrut, 1984.

MUDDAZİR, Abdürrahîm, ***İslâm Şehri "Hukûkî Kurumlar,"*** çev.: Elif Topçugil, İstanbul, 1992.

MÜSLÎM, Ebu'l-Huseyn Müslîm b. Haccâc (v.261/877), ***Sahîhu Müslîm***, Mısır, 1955, C.:I–V.

NAŞABÎ, Hişam, ***İslâm Şehri "Eğitim Kurumları,"*** edt.: R. B. Serjéant, çev.: E. Topçugil, İstanbul, 1992.

NEBHAN, Muhammed Fâruk, ***İslâm Anayasa ve İdâre Hûkuku'nun Genel Esasları***, çev.: Servet Armağan, İstanbul, 1980.

NECCÂR, Abdülvahhâb, ***el-Hulefâu'r-Râşidûn***, y. ve t. y.

en-NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb (v.279/892), ***es-Sünen***, Mısır, 1930, C.: I–VIII.

NİZÂMÜLMÜLK (v.485/1092), ***Siyâsetnâme***, haz.: Mehmet Altan Köymen, İstanbul, 1990.

ÖMER FERRÛH, ***Târîh-u Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Ümeviyye***, Beyrut, t.y.

ÖNKAL, Ahmet, ***Rasûlüllah'ın İslâm'a Da'vet Metodu***, Konya, 1983.

___________, ***Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme***, Konya, 1987.

PARRY, V. J., ***"İslâm'da Harp Sanatı,"*** çev.: E. Merçil – S. Özbaran, Tarih Dergisi, sayı: XXVIII-XXIX, İstanbul, 1975.

RAYYİS, M. Ziyâüddîn, ***el-Harâc ve'n-Nüzûmü'l-Mâliyye***, Kahire, 1961.

___________, ***İslâm'da Siyâsî Düşünce Tarihi***, çev.: Ahmet Sarıkaya, İstanbul, t.y. (Nehir yay.).

er-RIZÂ, Seyyîd Şerîf Ebu'l-Hasen Muhammed (v.406/1016), ***Nehcü'l-Belâğa***, şerh: Muhammed Abduh, Kahire, t.y., C.:II.

RÛHÂNÎ, Âyetullah, ***İslâm Anayasa Hukuku***, çev.: Abbâs Ef'âlî, İstanbul, 1979.

SÂBİR, Abduh İbrâhîm, ***Ebû Bekr Sıddîk***, Dâru'n-Nezîr, Bağdat, t. y.

SABÛNÎ, Nureddîn (v.580/1184), ***Matüridiye Akaidi***, çev.: Bekir Karlıağa, İstanbul, 1979.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "***Dinar***," DİA., İstanbul, 1994, C.: IX, s.(352–354).

__________, "***Dirhem***," DİA., İstanbul, 1994, C.: IX, s.(368–371).

SAÎD HALİM PAŞA, ***İslâm ve Batı Toplumunda Siyâsî Kurumlar***, haz.: Ahmet Özalp, İstanbul, 1987.

SAÎD HAVVA, ***İslâm'da Yönetim ve Yönetici***, çev.: Ahmet Eminoğlu, İstanbul, 1990.

SIDDIKÎ, S. A., ***İslâm Devleti'nde Mâlî Yapı***, çev.: Rasim Özdenören, İstanbul, 1973.

SIRMA, İhsan Süreyya, "***Asr-ı Saadet'te Devlet Başkanlığı***," BYASİ., İstanbul, 1994, C.: I, s.(21–42).

__________, ***İslâmî Tebliğin Örnek Halifeler Dönemi***, İstanbul, 1990.

SİMON, H. A. – **SMİTHBURG**, D. W. – **THOMPSON**, V. A., ***Kamu Yönetimi (Public Administration)*** çev.: Cemal Mıhçıoğlu, Ankara, 1966.

SOURDEL, Dominique, ***L'Islam***, Paris, 1976.

SUBHİ SALİH, ***İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri***, çev.:. İbrahim Sarmış, İstanbul, 1981.

SÜYÛTÎ, Celâleddin Abdurrahman b. ebî Bekr (v.911/1505) ***Târîhu'l-Hulefâ***, thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, 1964.

ŞELEBÎ, Ebû Zeyd, ***Hulefâ-i Râşidîn***, Beyrut, 1993.

ŞEŞEN, Ramazan, "***el-Cezire***," DİA., İstanbul, 1993, C.: VII, s.(509–10).

ŞEYBÂNÎ, Ebû Zeyd Âsım, ***Kitâbu'l-Evâil***, thk.: Mahmûd Hasan Nessâr, Beyrut, 1991.

ŞİBLÎ NUMANÎ, ***Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdâresi (el-Faruk)***, çev.: Talip Yaşar Alp, İstanbul, 1975, C.: I–II.

ŞİRVÂNÎ, Harun Han, ***İslâm'da Siyâsî Düşünce ve İdâre Üzerine Araştırmalar***, çev.: Kemal Kuşçu, İstanbul, 1965.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr b. Rüstem (v.310/922), ***Târîhu'l-Ümem-i ve'l-Mülûk***, thk.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1967, C.: I–X.

TABRASÎ, ebî Ali Fazl b. Hasen (v.548/1153), ***İ'lâmu'l-Verâ bi E'lâmi'l-Hüdâ***, Beyrut, 1979.

TAHA HÜSEYİN, ***İslâmiyyat (Mir'atü'l-İslâm ve'l-Fitnetü'l-Kübrâ)***, Beyrut, 1984.

TERZİ, Mustafa, ***Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidûn Dönemi'nde Askerî Teşkilât***, Samsun, 1990.

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa (v.279/892), ***es-Sünen***, thk.: Muhammed Fuad Abdulbaki, Mısır, 1937, C.: I–V.

TUĞ, Salih, ***İslâm Vergi Hukûku'nun Ortaya Çıkışı***, Ankara, 1963.

UDEH, Abdülkadir, ***İslâm Şerîati***, çev.: A. Nuri Karcıoğlu, İstanbul, 1969.

UĞUR, Mücteba, ***H. I. Asır'da İslâm Toplumu***, İstanbul, 1980.

ÜÇOK, Bahriye, ***İslâm'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler***, İstanbul, 1982.

VAGLİERİ, L. V., ***Raşid Halifeler***, İTKM., edt.: P. M. Holmann – S. Lambton – Bernard Lewis, çev.: İlhan Kutluer, İstanbul, 1988.

VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer (v.130/607), ***Kitâbu'l-Megâzî***, neş.: Marsden, J., Kahire, 1965.

__________, ***Kitâbu'r-Ridde ve Nebezeti min Fütûhı'l-Irak***, thk.: Muhammed Hamidullah, Paris, 1989.

VERSAN, Vakur, ***Kamu Yönetimi (Siyasî ve İdarî Teşkilât)***, İstanbul, 1987.

VİDA, G., Levi Della, "***Osman,***" İ.A., İstanbul, 1964, C.:IX, s.(427–431).

__________, "***Ömer,***" İ.A., İstanbul, 1964, C.:IX, s.(468–471).

WELHAUSEN, Julius, ***Arap Devleti ve Sükûtu***, çev.: Fikret Işıltan, Ankara, 1963.

__________, ***İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyâsî Muhalefet Partileri***, çev.: Fikret Işıltan, Ankara, 1989.

WENSİNCK, A. J., ***el-Mu'cemi'l-Müfehres li el-fâzı'l-Hadisi'n-Nebevîyye***, Leiden, 1936–1969.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. ebî Ya'kûb (v.292/905) ***Târîhu'l-Ya'kûbî***, Beyrut, 1960, C.: I–II.

YÂKUT, el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî (v.626/1228) ***Mu'cemi'l-Büldân***, Beyrut, 1979, C.: I–V.

YAVUZ, Yunus Vehbi, ***İslâm'da Zekât Müessesesi***, İstanbul, 1977.

YENİÇERİ, Celâl, *"Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi,"* BYASİ., İstanbul, 1994, C.: III, s.(245–395).

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, ***İslâm Devletleri'nde Müslüman Olmayanların Durumu***, AÜİFD., Ankara, 1985, C.: XXII, s.(97–110).

__________, ***İslâm Tarihi Dersleri***, Ankara,1988.

YÜKSEL, Mehmet, ***Sosyoloji –II–***, red.: Altan Eserpek, Ankara, t.y.

ZETTESTÉEN, K. V., *"Ebû Seleme,"* İ.A., İstanbul, 1964, C.:IV, s.(49).

__________,*"Şurta,"* İ.A., İstanbul, 1970, C.: XI., s.(585).

ZEYDAN, Abdülkerîm, ***İslâm Hukûku'nda Fert ve Devlet***, Stuttgart, 1977.

"Benim sünnetime ve hidâyet üzere olan Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetine sarılın," buyuran Hz. Peygamberimiz (s.a.v.), Dört Halife'nin hidâyet üzere olduğunu tezkiye etmekle birlikte, onların örnek alınacak birçok icraatlarının olduğunu da vurgulamıştır. Gerçekten örnek Halifelerin her birinden alınacak önemli mesajlar, icraatlar vardır. Hz. Ebûbekr (r.a.) birlik-beraberlik; Hz. Ömer (r.a.) teşkilâtlanma, ıslahat; Hz. Osman (r.a.) dış devletlerle münasebetler; Hz. Ali (r.a.) iç çekişmeler konularında uyguladıkları siyasetleriyle temayüz etmişler, numûne-i imtisâl olmuşlardır.

Yazar Dört Halife'nin Devlet Yönetimini, ciddî kaynakların referansıyla incelemiş ve akıcı bir üslupla okuyucuya aktarmıştır. "Dört Halife'nin Devlet Yönetimi" bir solukta okuyabileceğiniz mükemmel bir eser...

NKM YAYINLARI: 89 İNCELEME-ARAŞTIRMA: 67

NKM

ISBN: 978-605-4336-27-2

